

K DEJINÁM MLYNŮV – VÝSKUM A MAPOVANIE

Zborník príspevkov zo seminára
14. 12. 2021

Pamiatkový úrad Slovenskej republiky
Vodné mlyny Oblazy, n.o.
2023

Vydal Pamiatkový úrad Slovenskej republiky

© Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2023

Zborník je zostavený z príspevkov, ktoré odznali na odbornom seminári s názvom *K dejinám mlynov – výskum a mapovanie*, usporiadanom online Pamiatkovým úradom Slovenskej republiky a Vodné mlyny Oblazy, n.o. dňa 14. 12. 2021.

© *Autori*

Tereza Bartošíková, Nikola Danišová, Izabela Danterová, Michal Horáček, Radomír Hrivňák, Katarína Jesenská, Mária Jurčová, Adrián Lančarič, Dávid Patera, Juliana Reichardtová, Jana Tomovičová, Radim Urbánek, Mária Zacharová

Zostavila

Tereza Bartošíková

Zodpovedný redaktor

Pavol Ižvolt

Jazyková redakcia

Tatiana Dunajová

Preklad

Anna Tuhárska

© *Grafická úprava*

Bronislava Porubská

ISBN 978-80-89175-97-0

www.pamiatky.sk

Foto na titulnej strane:

Torysa, vodný mlyn a pila. Zdroj: Archív PÚ SR.

Obsah

Úvod <i>Introduction</i>	7
Radim Urbánek	
Molinologie – spojení řady specifických oborů <i>Molinology – combination of a number of specific disciplines</i>	9
Adrián Lančarič	
Trnavské mlyny v archívnych prameňoch <i>Mills of the city of Trnava in archival sources</i>	23
Mária Zacharová	
Mlyny na Plaveckom panstve v novoveku <i>Mills on the Plavecký Castle Estate in Modern Period</i>	36
Nikola Danišová – Mária Jurčová	
Mlyny v Mlynskej doline – náčrt problematiky <i>Mills in Mlynská dolina – outline of the topic</i>	47
Radomír Hrivňák	
Vodné mlyny Novohradu: Holiša a Nitra nad Ipľom <i>Water mills of the Novohrad region: Holiša and Nitra nad Ipľom</i>	61
Izabela Danterová	
Dejiny mlynárstva na juhozápadnom Slovensku <i>History of milling in southwestern Slovakia</i>	73
Dávid Patera	
Mlynárstvo v historickom katastri obce Hnilčik <i>Milling in the historic cadastre of the village Hnilčik</i>	83
Michal Horáček	
Kde a jak hledat původní stavební dokumentaci k vodním mlýnům v českých archivech <i>Where and how to search the Czech archives for original construction documentation of water mills</i>	97

Tereza Bartošíková

Vodné mlyny v Zbierke listín k vodnej knihe bývalej
Abovsko-turnianskej župy v Štátnom archíve Košice
*Water mills in the Collection of documents for the water
book of the former Abov-Turňa County.*
State Archives in Košice

103

Jana Tomovičová – Juliana Reichardtová

Archívne a knižničné zdroje na výskum mlynov
v Archíve Pamiatkového úradu SR
*Archival and library sources for research on mills in the
Archive of the Monuments Board of the Slovak Republic*

117

Juliana Reichardtová – Katarína Jesenská

Rešerš: Mlyny, Mlynská dolina, technické pamiatky

129

Foto: Valcová stolica Ganz, mlyn Horná Ždaňa. Zdroj: Archív PÚ SR.

Úvod

Vodné mlyny sa na území Slovenska začali objavovať v stredoveku najmä v súvislosti s kláštorami a šľachtickými privilégiami. Poplatky za prenájom mlynov, ale aj naturálie a manuálna práca mlynárov boli dôležitým príjmom, preto sa nám v archívnych prameňoch zachovalo množstvo záznamov s vyčíslením daní a prevodmi majetku. Z novoveku už máme zachované aj inventáre k mlynom alebo ich zakreslenia v rámci máp. Technické plány mlynov sú zväčša doložené až v 19. storočí. Ďalšie archívne materiály k mlynom začali pribúdať s legislatívnymi zmenami – vodnými knihami a priemyselnými inšpektorátmi. Archívny výskum je teda zásadný pre rozširovanie poznania, lokalizáciu a identifikáciu mlynov.

Zlatá éra vodných mlynov skončila s vynálezom parného stroja, na našom území zlom nastal po stavbe veľkomlynov. Zlé cesty, málo uhlia, veľa vodnej sily a vynález vodných turbín ešte niekoľko desaťročí udržiavali malé lokálne mlyny v prevádzke, postupne sa však ich počet redukoval. Definitívny koniec malých mlynov znamenala kolektivizácia a rozoranie náhonov v 60. rokoch 20. storočia. Mnoho mlynov zaniklo úplne, ale mnohé ešte zabudnuté stoja tak, ako ich museli mlynári opustiť.

Prvé pamiatkovo chránené mlyny boli do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu zapísané v roku 1963. Išlo o osem objektov vodných mlynov a jeden konský mlyn. Prvý a jediný veterný mlyn v Holíči získal pamiatkovú ochranu v roku 1972. Celkovo je na Slovensku pamiatkovo chránených 75 mlynov. Najnovším prírastkom v pamiatkovom fonde je Pullmannovský vodný mlyn s areálom v Nitre-Dolných Krškanoch. Bohužiaľ, niektoré mlyny aj napriek pamiatkovej ochrane už zanikli. Nadalej sa však snažíme vyhľadávať a chrániť najhodnotenejšie objekty a mlynské technológie, aby mali lepšiu šancu prežiť aj v ďalších rokoch.

Preto sme sa rozhodli spojiť sily Pamiatkového úradu Slovenskej republiky a neziskovej organizácie Vodné mlyny Oblazy pri výskume a propagácii molinológie. Ochrana technických pamiatok je špecifická a veľmi interdisciplinárna. Jeden človek len výnimočne disponuje celou škálou poznania od špecifickej jazykovej výbavy, technického zmýšľania až po prax s obnovou historických objektov. Riešenie sme videli vo vytvorení komunity obdivovateľov mlynov a profesionálnych aj laických bádateľov. Prvým krokom na tejto ceste sa pre nás stal seminár, usporiadaný online formou dňa 14. 12. 2021 s názvom K dejinám mlynov – výskum a mapovanie. Zborník príspevkov, ktoré odznali pri tejto príležitosti, máte práve možnosť čítať.

Príspevky boli orientované najmä na objavovanie histórie mlynov a s tým súvisiace bádanie v archívnych fondoch. V zborníku máte možnosť prečítať si o mlynoch od Záhoria po Abov, a zároveň tak nazrieť aj do depozitov našich pamäťových inštitúcií.

Druhým krokom na našej ceste je tvorba systému na zber údajov o mlynoch na Slovensku. Založili sme databázu www.vodnemlyny.sk, ktorú s nami môžete tvoriť a pomôcť tak nielen dokumentácii a propagácii mlynov, ale vyzbierané dáta môžu ďalej slúžiť nám všetkým pri praktickej ochrane nášho molinologického dedičstva. Srdečne vás privítame ako spolutvorcov tohto projektu a dúfame, že niekedy sa stretneme aj osobne v teréne.

Tereza Bartošíková

Ratibořice čp. 4, okres Náchod. Náhon s vodním mlýnem v pozadí. Foto: Radim Urbánek, 2021.

Molinologie – spojení řady specifických oborů

Radim URBÁNEK

Městské muzeum v Ústí nad Orlicí

e-mail: urbanek@muzeum-uo.cz

Díky své komplexnosti je molinologie zdánlivě složitý obor. Je ovšem vhodné k ní přistupovat tak, že jednotlivé její části badatel poznává postupně a na oplátku mu z pestrých informací vzniká pozoruhodná mozaika přímo „před očima“. K molinologii se váže jedna velmi důležitá skutečnost. V mnoha případech nejsou podstatná konkrétní zjištěná historická data, např. genealogická, jelikož pro poznání mlýnů nesdělují potřebné informace. Naopak je třeba se v první řadě soustředit na vztah stavební podobu mlýna, osazeného technologického vybavení a prováděné technologie. Teprve na tuto základní kostru badatel doplňuje další zjištěné informace.

Klíčová slova: mlýn, molinologie, mlýnské stroje, mlecí kameny, mletí obilovin

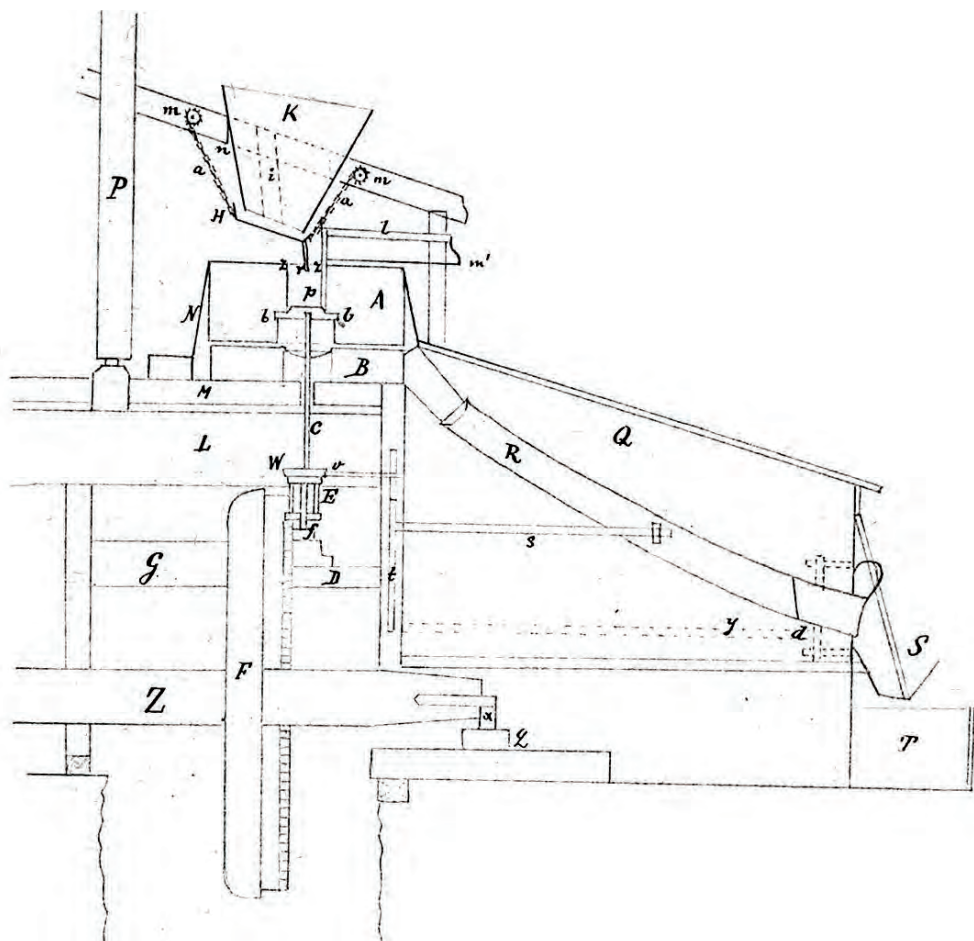
K serióznímu způsobu bádání v jakémkoliv oboru patří snaha o porozumění co nejvíce souvislosti. To platí ještě důsledněji o oborech komplexních, k nimž řadíme i molinologii. Složitost lze prezentovat na výčtu jejích základních částí, které se k poznání vodních mlýnů neoddělitelně vztahují. Patří k nim:

- technologické vybavení a nástroje
- stavební podoba
- prováděná technologie
- pohony včetně pomocných motorů
- terminologie
- historie objektů a vývoj mlynářství obecně
- život ve mlýnech
- výroba mlýnských strojů
- mlynářské školství
- doplňkové provozy
- souvisící řemesla

Technologické vybavení

Má dvě základní podoby, složení obyčejné a umělecké. Prvně zmíněné je řemeslnou záležitostí a tvoří jej pouze dvě části. Mlecí s mlecími kameny a vysévací s mechanickým vyséváním pomocí hasačertu s mlynářským pytlíkem a mechanicky poháněným sítem, tzv. žejbrem.

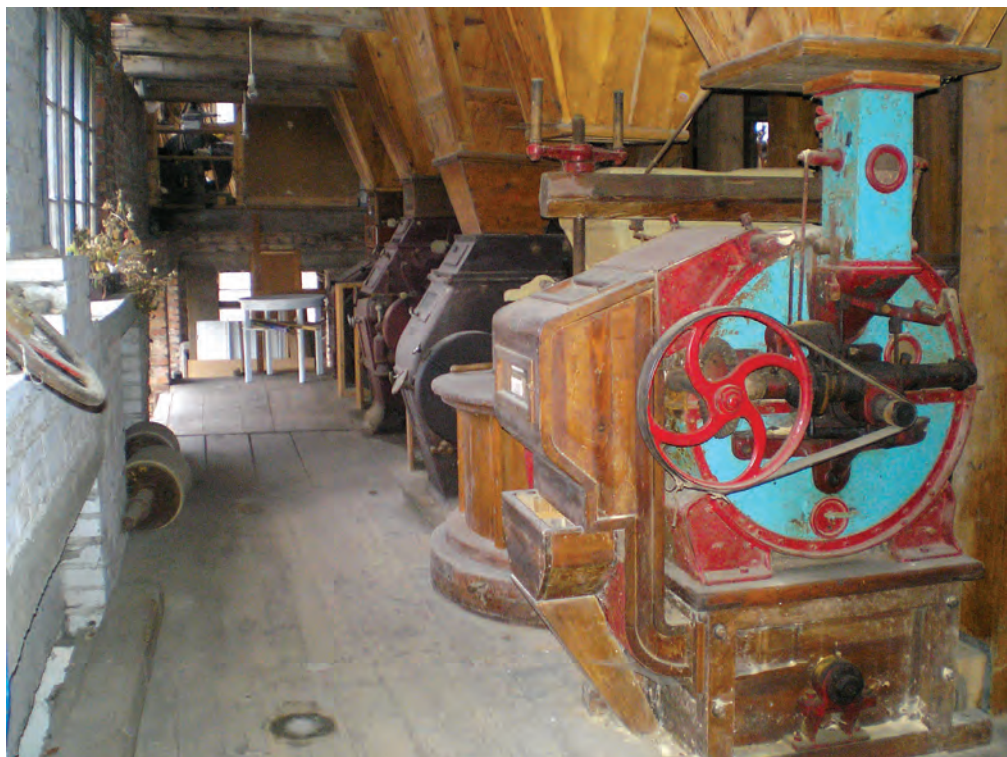
Složení umělecké, které je celé či z převážné většiny tovární produkce, se skládá z tří částí: čistírenské, mlecí a vysévací. Nejstarší umělecká složení (též americké mlýny) jsou z hlediska technologického vybavení zcela specifické a pozornost si zaslouží skutečnost, že se zde nejprve uplatňovalo mletí na plocho, tedy s plným tlakem horního mlecího kamene. Pro zjednodušení zmiňme tedy alespoň umělecká složení v nejmladší fázi ještě tradičního období, tedy

Nákres obyčejného složení. Nahoře mlecí část, jejíž jádro tvoří mlecí kameny ležák B a běhoun A. Dole část vysévací se dvěma podstatnými prvky, mlynářským pytlíkem R, který vysévá mouku, a žejbrem S, jímž se vysévají krupice. Zdroj: Václav Vilikovský, přednáška na Vysoké škole zemědělské v Praze.

od 20. do 50. let minulého století. V čistírenské části se nacházely stroje k předčištění a čištění obilí (aspirátér, magnet, válcový nebo diskový koukolník, pračka na obilí) a odstraňování slupky a jejích částí ze zrna (loupačka, kartáčka). Mlecí část zahrnovala válcové stolice (mlecí, lušticí, mačkáci), ale stále ještě i mlecí kameny (k mletí, domílce, ale i ke šrotování). Ve vysévací části se provádělo třídění moučných a krupičných produktů (hranolový vysévač, odstředivý vysévač, rovinný vysévač, reforma). Zapomínat nesmíme samozřejmě na stroje a zařízení k manipulaci se zrnem a melivem (kapsové výtahy, šnekové dopravníky, výhybky, spádové trubky, váhy), k sjednocování kvality (válcová nebo šneková míchačka na mouku), k odlučování mechanických částic ze vzduchu odváděného od strojů (expanzní koše, autokapy, spirokapy, tlakové a sací filtry, centriklony) a méně často i některé další (např. skrápěčky).

Tato dvě složení „doplňuje“ ještě kompromisní tzv. poloumělecké mlecí složení vycházející z obyčejného složení, buď doplněného o stroje a zařízení z uměleckého složení (kapsový výtah, tarár a další), anebo s odstraněným mlynářským pytlíkem a žejbrem, které již nahrazuje hranolový vysévač.

Mlýn čp. 10 v Horním Újezdu, okres Svitavy. Mlecí podlaha uměleckého mlecího složení. V popředí vpravo periodická loupáčka, za ní válcové mlecí stolice. Foto: Radim Urbánek, 2008.

Stavební podoba

Jestliže si obyčejné složení vyžaduje dvě podlaží, postačuje k jeho osazení přízemní objekt. V tom případě se podkolí s převody a vysévací část umístí do přízemí a mlecí část se instaluje v podstřeší. Oproti tomu umělecké složení vyžaduje nejméně čtyřpodlažní mlýnici. Dodejme, že známe z českého území případy s třípodlažní mlýnicí, ale jedná se o výjimky v podobě archaického uměleckého složení. Zjednodušeně pak platí, že obyčejné složení patří do přízemního mlýna, často s prostorovým uspořádáním tradičního trojdílného domu.

Složení umělecké najdeme ve mlýnech s vícepodlažní mlýnicí. Ta může vzniknout jak stavebním navýšením v plném půdorysu ve všech podlažích, tak přestavbou mlýnice s osazením střešních nástaveb a vikýřů. Zdůrazněme, že jde o podlaží technologická, ne stavební, takže část strojů a zařízení najdeme zavěšených a nestojí tedy na samostatné podlaze.

Z uvedených základních souvislostí je však řada výjimek. Tak se nelze divit, pokud v přízemním domu s vysokými stropy najdeme složení umělecké a naopak, patrový mlýn může skrývat složení obyčejné, jelikož vyšší podlaží sloužila k uložení zrna, popř. i mlýnských produktů.

Technologie

V českých zemích se tradičně nejpozději od raného novověku uplatňovalo periodické mletí s průběžným vyséváním a s využitím principu mletí na plocho a na vysoko. Ploché mletí se používalo obvykle u žita a nemělo mlecí kameny lehčené. Běhoun na spodním kameni ležel plnou

Malé Kyšice – Poteplí čp. 6, okres Kladno. Venkovský mlýn s větším počtem podlaží, k jehož vybudování sice došlo pro obyčejné složení, ale bez jakýchkoliv nástaveb prostorově postačoval pro modernizaci na složení umělecké.
Foto: Radim Urbánek, 2008

Městská Habrová čp. 734, okres Rychnov nad Kněžnou. Střešní nástavba vybudovaná kvůli instalování uměleckého složení. Mlýnař využil jednoduché a levné řešení v podobě rámové konstrukce opatřené bedněním, na němž je pobitá asfaltová lepenka a opatřená sjednocujícím barevným nátěrem. Foto: Radim Urbánek, 2010

vahou a odděloval je pouze semílaný materiál. Obdobně se později u válcových stolic při mletí na plocho nastavoval velký přítlak.

Oproti tomu mletí na vysoko spočívalo ve vytvoření dostatečné mlecí spáry. Při semílání – obvykle pšenice – tak nedocházelo ke vzniku zbytečně velkého množství moučného prachu. Největší množství mlynářských produktů při tomto způsobu mletí tvořila krupice, která se po vyčištění a roztřídění podle specifické hmotnosti dále luštila na mouky.

V obou případech se jednalo o periodické mletí. Například pšenice se podle své tvrdosti mlela na 8 až 12 průchodů.

Terminologie¹

Tak jako u všech jiných oborů, je i u molinologie nenahraditelná a neopominutelná terminologická správnost. S ní souvisí ovšem i nezbytnost zaznamenání a používání historických termínů včetně těch, které používají dialekty.

Zde je nezbytné uplatnění kritického myšlení, aby molinolog eliminoval všechny sice tradované, ale nepřesné, chybné či zaměněné termíny. V úvahu je třeba brát v první řadě technické souvislosti a také přesahy do mnoha dalších souvisejících oborů.

K dispozici bude nejpozději od poloviny roku 2023 *Slovník starých českých mlýnů*, který vydává Národní zemědělské muzeum. Jeho text čítá přibližně 900 hesel vztahujících se výhradně k mlýnům, historickým mlynářským technologiím, technologickému vybavení a mlynářským znalostem.

Není bez zajímavosti, že v terminologii obyčejného mlecího složení se používaly téměř výhradně české termíny (běhoun, bidelec, duše, hasačert, korčák, kypřice, pytlík, váleček). V případě některých mlýnských produktů se již užívala slova cizího původu, zejména německého (dunsty, halšpan, kroupy), avšak i pro ně existují české termíny, ale mnohem méně rozšířené (kozičky, omasta, otlučka).

Zcela jinou situaci přináší nástup uměleckého mlecího složení. Pro jeho součásti se již běžně používají vedle českých i termíny německé (cylinder, plansichter), francouzské (trieur) a anglické (hopperboy). Zároveň dochází k silnému vlivu obchodních názvů (Duplex, Euréka, reforma), což obdobně odpovídá nynějšímu *xeroxu* či *luxu*.

Bez rozdílu typu mlecího složení se v historickém mlynářství setkáváme s jevem, kdy si slovo nese více významů (lopata, mlynář, savka, šrot).

K obyčejnému složení zmiňme alespoň několik českých názvů součástí technologického vybavení (běhoun, bidelec, duše, hasačert², korčák, kruhy, kypřice, pytlík, váleček, zanáška).³ Termíny německého původu mlynáři obvykle používané pro technologické vybavení, k nimž se souběžně nepoužívaly názvy české, jsou značně výjimečné. Příkladem mohou být vantroky.⁴ Vlastenecké snahy sice vedly k vytvoření českého názvu vodní postel,⁵ avšak ten velmi výrazně zaužívané vantroky nikdy nenahradil. Pro část výrobků se v době před zavedením uměleckého

1 Kapitola zpracovaná s použitím článku URBÁNEK, Radim. Vybrané mlynářské termíny a jejich nynější interpretace. In *Časopis Národního muzea. Řada historická* 185, 2016, č. 1-2.

2 Vznik významu toho slova viz ŠTĚPÁN, Luděk. Vodní mlýny jako objekty průzkumu. In *Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny*. Vysoké Mýto, 2002, s. 7-16.

3 Např. PÁŘIS, Franěk. Názvosloví starého mlýna českého. In *Český lid*, 1906, roč. 15, s. 186-189; PÁŘIS, Franěk. Názvosloví starého mlýna českého. In *Český lid*, 1906, roč. 15, s. 292-295; ŠTĚDRÝ, Bohumil. Lidové názvy staročeských mlýnů. In *Český lid*, 1902, roč. 11, s. 186-188; TĚŠITĚLOVÁ, Marie. Slovník starých českých mlýnů. In *Naše řeč*, 1963, roč. 49, s. 185.

4 Vantroky pocházejí z německého Wandtrog.

5 VYSOKÝ, Arnošt. *Materiál k slovníku technologickému*. Litomyšl, 1861, s. 356.

České Budějovice čp. 165/6, okres České Budějovice. Vícepodlažní mlýn vybudovaný v 70. letech 19. století pro umělecké složení. Foto: Radim Urbánek, 2007.

složení v Čechách sice již užívají slova cizího původu, zejména německého, avšak i pro ně existují termíny české, ovšem mnohem méně rozšířené (něm. dunsty = čes. kozičky, resp. kroupy = omasta, otlučka), popř. v praxi došlo k jejich zániku a dokonce některé zanikly názvem a nyní se už nevyrábějí (halšpan).

Ptáme-li se po původu názvů, vysvětlení se nabízí poměrně snadno, jelikož jej můžeme rozdělit do tří hlavních skupin. Na základě původu názvů můžeme členit výrazy na:

- názvy dle podoby (bidelec, céva, dlažba, hnízdo, housle, lopata)
- názvy dle vlastností (bouřit, cedák, habán⁶, hasačert, hulán, komínek, kypřice, lub⁷)
- názvy shodné s jinými obory (hřidel, palčík, rohatka)

Pohony mlýnů

Nejde pouze o základní rozlišení posledních zjištěných pohonů podle dochovaných motorů a jejich torz, ale v neposlední řadě také o vymezení a rozlišení základních pohonů a kombi-

6 VYSOKÝ, Arnošt. *Materiál k slovníku technologickému*. Litomyšl 1861, s. 59. V případě mlynářského termínu se samozřejmě jedná již o přenesený význam slova v podobě vysokého člověka.

7 Ze slova lub a zálubné pochází samozřejmě slovní spojení „Má za lubem“. Obecně známé souvislosti jistě není třeba vysvětlovat.

Pardubice čp. 116, okres Pardubice. Pohled do interiéru mlýnice školního mlýna. Ve funkční podobě reprezentuje umělecké mlecí složení odpovídající středně velkému venkovskému mlýnu. Foto: Radim Urbánek, 2010.

novaných pohonů (jmenovitě větrný, vodní, parní, elektrický, spalovací), ale také pomocných motorů (vodní + spalovací, vodní + elektrický, vodní + parní, vodní + motorový, apod.).

Stejně důležité je sledování vývoje a koexistence v rámci jednoho objektu (např. Dlouhá Třebová čp. 35, okr. Ústí nad Orlicí – od vodního kola po Kaplanovu turbínu s pomocným elektromotorem).⁸

Při důsledném bádání molinolog zaznamená samozřejmě také unikáty. Příkladem si uvedme mlýn v Roudnici nad Labem, okr. Litoměřice s 21 vodními koly (!), anebo mlýn čp. 10 v Dolním Újezdu, okr. Svitavy se 2 vodními koly, z nichž ovšem každé mělo jiný zdroj vody.

Historie objektů a vývoj mlynářství

Až na výjimky lze konstatovat, že při bádání o mlýnech by nemělo být prioritní zjišťování historického vývoje jednotlivých objektů, ale naopak má badatel klást hlavní důraz na terénní výzkum a dokumentaci jak stavební podoby, tak i technologického vybavení. S tím souvisí i skutečnost, že badatel neustále všechny zjištěné informace porovnává se zohledněním vztahu velké historie a každodennosti v rámci historie mlynářství.

S předchozím principem souvisí neustále se opakující „kolize“ tzv. velké historie a zlomových mlynářských souvislostí. Konkrétní příklad nabízí např. rok 1848 a doba zlomových mlynářských souvislostí, tj. první mlýn s uměleckým složením na Slovensku (Šurany, r. 1835) nebo v Čechách (Žacléř, r. 1842).⁹

⁸ URBÁNEK, Radim. Mlýn čp. 32 v Dlouhé Třebové. In *II. ročenka Městského muzea Česká Třebová, 2005-2007, 2008*, s. 29-42.

⁹ ŠTĚPÁN, Luděk – KŘIVANOVÁ, Magda. *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha : Argo, 2000, s. 70.

Cerekvice nad Loučnou čp. 24, okres Svitavy. Nejvíce rozšířeným doplňkovým provozem u českých mlynů se staly pily. Pohled do pilnice s vícelístovou pilou v litinovém rámu.
Foto: Radim Urbánek, 2004.

Život ve mlýnech

Na prvním místě se nabízí velký počet významných osobností pocházejících z mlynů. Jistě zde platí souvislost s mimořádným zázemím sociálním, ekonomickým, ale i technickým, jelikož profesní pestrost těchto osobností je značná. Příkladem si zmiňme mechanika Josefa Božka, malíře, ilustrátora a spisovatele Josefa Čapka, právnicku a političku Miladu Horákovou, houslového virtuosa Josefa Myslivečka, technika Jana Pernera, vojáka a sportovce Rudolfa Poplera, politika Františka Ladislava Riegera, hudebního skladatele Františka Škroupa, politika Antonína Švehlu...).¹⁰

Ovšem badatelskou pozornost si zasluhuje i každodenní život mlynáře, jeho rodiny a mlynářské chasy. Ten se od života zemědělců a ostatních řemeslníků odlišoval jak díky zdroji energie k pohonu hospodářských a jiných strojů, tak i díky lepším ekonomickým možnostem, znalostem techniky a technologických postupů, anebo postavení ve společnosti.

Sledování zmíněných souvislostí logicky vede k bádání o osudech mlynářských rodů.

Výroba mlýnských strojů

Z velké míry se na industriální prostor dostáváme při bádání nejen u mlynů s uměleckým složením, ale i se složením obyčejným, jelikož mlecí kameny se od poloviny 19. století vyrábí převážně průmyslově. V této době však stále ještě velmi výrazně funguje ve vztahu k technologickému vybavení ve mlýnech řemeslná výroba. Nejenže sekerníci stále ještě staví vodní kola, ale zároveň se podílejí na úpravách a doplňování uměleckých složení. Důležité je též sledování tak mimořádných jevů, k jakým patří průmyslová výroba mlecích kamenů z přírodních a posléze i umělých kamenů. Příkladem může být první výroba francouzských mlecích kamenů v celé c. a k. rakouské monarchii firmou Hübner & Opitz Pardubice v roce 1866.

¹⁰ BUKOVSKÝ, František. *Naši staří mlynáři a slavní synové ze mlynů*. Vyškov na Moravě. 1936, 61 s.; ŠTĚPÁN, Luděk – URBÁNEK, Radim – KLIMEŠOVÁ, Hana a kolektiv. *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*. Praha : Argo, 2008, s. 231-241.

Spodní mlecí kámen – ležák s náradím používaným mlynáři ke křesu mlecích kamenů. Existuje 5 nezbytných nástrojů, bez nichž by křesání mlecích kamenů (téměř) nešlo provést:

1. pravítko, 2. špičák, 3. oškrt, 4. smetáček, 5. oškrt (od předchozího č. 3 se liší tvarem želízka), 6. pemrlice.

Foto: Radim Urbánek, 2020.

Veselý Kopec, okres Chrudim. Ukázka křesání mlecího kamene předváděná pro veřejnost.

Foto: Radim Urbánek, 2020.

Veselý Kopec, okres Chrudim. Zprovoznění obyčejného složení transferovaného v 70. letech z Oldřetic, okres Chrudim. Pod žejbrem je vidět „proud“ vysévané krupice. Foto: Jan Doubek, 2022.

Doplňkové provozy

Při studiu mlýnů samozřejmě nelze opomíjet doplňkové provozy. Přestože již sám termín doplňkový působí druhořadým dojmem, označuje velmi zajímavé a případně i velmi úzce souvisící provozy, které mlynáři umožnily zlepšení jeho ekonomické stability. Zároveň jde o jednoznačný argument pro to, abychom mlýny nevnímali jako zařízení výhradně sloužící k mletí obilovin. Jejich výčet můžeme shrnout následovně:

- brusárna
- drcení kůry
- dřevoobráběcí a kovoobráběcí dílna
- pekárna
- pila
- přádelna
- tkalcovna
- výroba elektrické energie
- výroba oleje
- výroba šindele

Souvisící řemesla

Řemesla, s nimiž se ve mlýnech a u mlýnů setkáváme, mají dvě základní podoby:

- úzce navazují na doplňkové provozy, které využívají dostupné energie k pohonu potřebných strojů (pilařství, pekařství, přádláctví, výroba oleje, třísla a elektrické energie, tkalcovství),
- vztahují se k údržbě technologického vybavení mlýna (sekernické řemeslo, výroba mlecích kamenů a jejich křesání, ale i řemenářství a truhlářství).

Zdroje k poznání vodních mlýnů

Vzhledem k tomu, že zde není prostor pro dostatečný výčet pramenů a literatury, dovolím si pouze odkaz na databázi vodnimlyny.cz (<https://www.vodnimlyny.cz/prameny-k-poznavani-vodnich-mlynu/>), kde je v nezbytně reprezentativní podobě uvedený výčet jak pramenů, a to i s jejich stručnými popisy, tak i literatury v počtu několika set titulů.

Ze stejného důvodu zde není možné se zabývat informacemi k provádění terénních průzkumů a dokumentace jednotlivých mlýnů a jejich areálů.

Velmi důležité v rámci molinologie je experimentální ověření zjištěných technologických postupů, co se týká i ověření předpokládané funkce konkrétních strojů a zařízení. Experimenty je nutné provádět opakovaně, aby se projevy změny dané např. klimatickými podmínkami, anebo rozdílnými vlastnostmi materiálů (mlecí kameny, obilné zrno).

Pro poznání vodních mlýnů je nezbytná komparace s evropským mlynářstvím. V mnoha ohledech je např. české mlynářství velmi progresivní. Příkladem lze uvést, že v Německu badatelé považovali hasačert za německý vynález a kladli jej do doby kolem roku 1500, ale již v roce 1477 používání hasačertů zakázal český král Ladislav Jagellonský.¹¹ Obdobně je tomu s mletím na vysoko neboli na krupice s opakovaným mletím. To se v Čechách uplatňovalo nejpozději na počátku novověku, ale v západní Evropě se přitom s mletím na plocho setkáváme ještě v 1. polovině 19. století. U některých větrných mlýnů pak není výjimečné, že ještě v této době obsahovaly u obyčejného složení pouze mlecí část v podobě kamenného mlecího složení.

Oprava a rekonstrukce mlýnů

Nezákladnější hodnoty objektů a technologického vybavení mlýnů jsou zřejmě i řadě laiků, ale až v posledních cca 20 letech dokážeme odpovídajícím způsobem docenit hodnoty mnoha dalších záležitostí (řada detailů obyčejného složení, poloumělecké složení, komplexní vývoj uměleckého složení). Samozřejmě na prvním místě platí pravidlo „*Poznej a chraň!*“.

Při rozhodování o způsobu oprav a rekonstrukcí je třeba brát v úvahu maximální snahu o zachování autenticity a to i proti snaze o „návrat k původnímu stavu“. Např. by neměl být upraven či demolován turbínový domek kvůli zpětnému osazení vodního kola!

Na místo závěru

Komplexní molinologické bádání působí na první pohled z vnějšku velmi složitě, ale na principu postupování od konkrétního k obecnému se postupně celý souhrn poznávání mlýnů a života a práce v nich postupně spojuje do ucelené mozaiky.

Pokud badatel některé z výše uvedených částí záměrně vynechá a bude se zabývat jen některými z nich, s přibývajícimi informacemi je stejně nucen ve větší či menší míře věnovat pozornost, alespoň v souvislostech. Nutnost zabývat se většinou z uvedených jevů se výrazně projevuje s rozšiřováním oblasti, kterou badatel zkoumá. Čím větší je sledovaný prostor, tím víc je nucen sledovat objekty z širšího pohledu. Jen tak lze odhalovat společné jevy a souvislosti typické pro určitá území.

11 ŠTĚPÁN, Luděk – KŘIVANOVÁ, Magda. *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha : Argo, 2000, s. 17.

Molinology – combination of a number of specific disciplines

Radim Urbánek

Molinological research examines in particular the following basic aspects that are essential for the understanding of water mills: technological equipment and tools, construction form, technology used, drives including auxiliary motors, terminology, history of objects and the development of milling in general, life in mills, making of mill machinery, milling education, ancillary functions and related crafts.

The technological equipment has two basic forms, the common and artistic composition, and a compromise variant, the so-called semi-artistic composition. The construction form reflects the technological equipment installed by the miller and the milling technology (production of groats, husking of millet) that he used. To understand historic milling, it is of course necessary to know the basic methods of husking and milling grain.

Knowledge of milling terminology is a basic necessity, including distinguishing between the same words with different meanings and different words for the same devices, objects or phenomena. Obviously, extinct terms and terms with changed meanings cannot be neglected.

Life in mills, including the recording of notable personalities from mills, is not only an essential part of mill research, but often has an attractive tone.

Research on the artisanal as well as industrial production of milling machinery provides invaluable information for understanding the development of milling. Every piece of information, even if it is fragmentary, is important in this case.

Similarly, this is the case for ancillary functions, since the related constructions and their operation both influenced the construction form of mills and can also explain seemingly incomprehensible variations in the form of gears and other types of power transmission. Closely related to the ancillary functions are other crafts carried out in mills, and the molinologist should know at least the most basic facts relating to them, including the technology used.

One of the meanings of molinology is, of course, to provide information in the repair, reconstruction, rebuilding and other modifications of mills. In fact, only molinology is able to provide information for dealing with the many details that in mills with more complex developments almost always appear chaotic and almost devoid of any cultural and historic context. Obviously, without the help of a molinologist, the designer cannot competently evaluate the significance of various structures, elements and also later modifications and seemingly unimportant details. In this respect, great damage and loss can be caused due to a misunderstanding of 'what is at stake' and the ensuing attempt to return to a presumed historic form. For example, a turbine house may be demolished just to reinstall a waterwheel for no reason.

+

Anno 1666. Die 14. Januarii. Ex Consensu, et unanimi voluntate
 Inlyti Senatus Civitatis, ac Reipublice Communitatis Civium Nationis
 in Civitate finitima respectiva. Holneim finitima respectiva morma finitima
 ad Fidei iuramentum hic: Joannis Ewalli, Forarj, in Arundam elocato qui de
 Sebastiano Ewalli molitori, per anni revolutum in a die 17. Epiphaniæ
 mensis Januarii, incipiens, ad aliud diem spiritus Januarii anni 1667
 hic sub conditionibus, et conditionibus:

1. Malom most minden Es közeimel es leuon, is ugi adatia
 Molnár közeimel, Tarkoni fogh a 32 intacte Contrual-
 ni, is a Város Fariabul episenj ha m drea Lmkonis epin-
 la kinindatik, is maga puszin mra fagyymul tarcami.
2. Es mindigh fogh adnyj Drendat a Malom uhl Roxul
 ja Mutot, Duzant of Ebben m chudatia mra
 Magistrateknak jaro gabonatis. Enn leuon mra finitima
3. Minden mra köze munkat, Es a Malom közeimel uhl Lüh-
 Lighs epinlede tarkosik ughk uinni; Holot Knigh
 dij munka m deumialna, mltij es maga ughk mra m-
 lutan a Városnak hellene irette s lsetni, ugi a Pothik
 m lsetni, közeimel uhl puszben a Molnár Contrual-
 ni Tarkosik, di a vas, is közeimel uhl Városnak mra mra.
4. Város Zamara uhl Zaladot, is egipt Lüh Lighs uhl
 "vám" mra mra mra. ughk uinni. is közeimel uhl mra mra
5. Kasa Dölönth jündelm a mra echoraigh, ugi annak
 utinnais a mra Magistrateknak fogh adalnj,
 is a Latoros mra mra jaro kinieretis Kastalia, ugi
 a Malom Fortis Biro uhl, s Hadnagj uhl mra mra
 te Kastalia ugi mra mra mra mra.
6. Ha Knigh Molnár gondnischolth lize mra uhlami fogiat-
 kosa la lra, is közeimel uhl mra mra mra mra
 a Molnár fogia redarialni.

Trnavské mlyny v archívnych prameňoch

Mgr. Adrián LANČARIČ, PhD.

lancaric.adrian@gmail.com

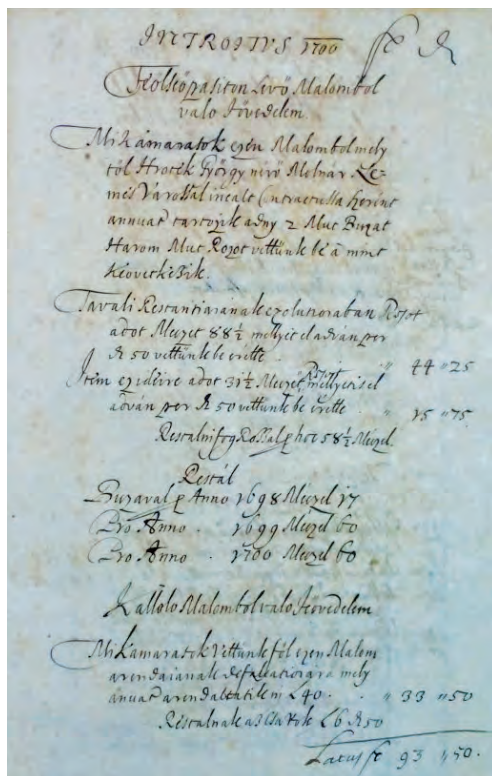
Významnou súčasťou hospodárskych dejín Trnavy boli mlyny, ktoré mesto ako ich vlastníci dávalo do prenájmu. Vďaka tomu sa dodnes zachovala pestrá škála archívnych prameňov dokumentujúca fenomén mlynárskej činnosti v mestskom prostredí. Rôznorodosť týchto písomností umožňuje nahliadnúť do histórie trnavských mestských mlynov z viacerých pohľadov – technického, právneho, ekonomického, genealogického alebo aj lingvistického. V predkladanom príspevku autor predstavuje vybrané archívne dokumenty uložené v Štátnom archíve v Trnave a možnosti ich využitia pri vedeckom výskume zameranom na mlynskú problematiku.

Kľúčové slová: Trnava, mlyny, hospodárske dejiny

Účtovné knihy mesta

Účtovné knihy mesta viedli pokladníci, ktorí podľa vydaných inštrukcií mali každoročne vyhotovovať súpis všetkých usadlostí, prédií, mestských majerov či mlynov. Mestské majetky mali spisovať aj s ich kompletným inventárom, dohliadali na vykonávanie povinnej poddanskej roboty a výber poplatkov od poddaných. V mestských majeroch spisovali počty chovaných hospodárskych zvierat, dohliadali na hospodárenie a chod pivovaru a tehelne, starali sa o technický stav mestských mlynov, vyberali a účtovali nájomné od árendátorov krčiem či jatiek, vymáhali nedoplatky, zaznamenávali úrodu z mestských majerov, prepočítavali mzdy zamestnancov. Pokladníci zaznamenávali do účtovných kníh príjem a výdaj týkajúci sa akejkolvek hospodárskej aktivity či finančnej operácie – boli plne zodpovední za riadne vedenie všetkých finančných účtov mesta.¹ (Obr. 1)

1 Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (ďalej MV SR), Štátny archív v Trnave (ďalej ŠATT), fond (ďalej f.) Magistrát mesta Trnava (ďalej MG TT), Štatúty mesta a úpravy kráľovských komisárov 1690 – 1747, Kniha štatútov a inštrukcií 1746 – 1747, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 2, inventárne číslo (ďalej inv. č.) Id/3, pag. 132 – 139.

Obr. 1. Náhľad do účtovnej knihy mesta Trnava z roku 1700. Zdroj: MV SR, Štátny archív v Trnave, fond Magistrát mesta Trnava, MG Economica, Účtovná kniha 1700, sig. III/140.

Účtovné knihy Trnavy boli do druhej polovice 18. storočia vedené na kalendárny rok, neskôr na rok hospodársky. Vzhľadom na ich každoročné vyhotovenie mapovali finančné toky a operácie pravidelne, kompletne, a to vo všetkých smeroch hospodárskych aktivít mesta. Vo vzťahu k mlynom, ktoré boli mestskými majetkami, mapujú podrobne ich držbu, no predovšetkým príjem a výdaj súvisiaci s árendou či reštanciami – podlžnosťami voči mestu. Zvykne sa objavovať aj zápis o mlynárovi – árendátorovi, no takmer pravidelne sa stretávame s druhom mletého obilia, alebo aj počtom mlynských kolies. Zaujímavosťou z jazykovedného pohľadu je vývoj ich pomenovaní v rámci jedného jazyka počas napr. polstoročného vývoja.

Knihy árend mestských majetkov

Tieto knihy predstavujú súbor archívnych dokumentov s vysokou výpovednou hodnotou. Mesto si knihy árend vlastných majetkov viedlo viac ako jedno storočie – od konca 18. do začiatku 20. storočia. V knihách si úradníci veľmi podrobne evidovali mestské majetky, ktoré dávala Trnava do prenájmu. Vďaka tejto dôkladnej evidencii dokážeme spoľahlivo rekonštruovať takmer presné obdobie nájmu, výšku ročnej árendy a meno nájomcu. Zo zachovaných zápisov sa tiež dozvedáme, že koncom 19. storočia pribudli k mestským majetkom tzv. Farský mlyn a Krížový, či inak aj Oltárnický mlyn v Zvončíne. O Farskom mlyne máme zachovanú zmienku už z roku 1481 v knihe farských účtov trnavského farára Václava, kde sa uvádza, že mlyn leží pri ceste z Trnavy do Ružindola.² Oba tieto mlyny boli súkromné – v držbe katolíckej cirkvi. Ako majetok mesta sa ich podarilo identifikovať práve vďaka týmto arendálnym knihám.

Nájomné zmluvy

24

Zmluvy sa vo fonde Mlyny vyskytujú pomerne často, a to v troch jazykových mutáciách – v slovenčine, latinčine a nemčine. Okrem podpísaných originálov sa zachovalo aj niekoľko konceptov. Ako príklad uvádzame nájomnú zmluvu na Hrnčiarovský mlyn z roku 1781, keď sa nájomcom stal mlynár Michal Kubíček, ktorý uzavrel s mestom na tri roky písomnú zmluvu obsahujúcu práva a povinnosti vyplývajúce zo vzájomného zmluvného vzťahu. Michal Kubíček bol povinný zo svojich vlastných financií dať opraviť všetky potrebné náležitosti a mesto sa zaviazalo, že uhradí náklady spojené so strechou mlyna a opravou spodnej aj vrchnej podlahy. Ďalej musel mlieť obilie pre mesto aj pre armádu. Zmluva zaväzovala mlynára, aby spravodlivo mlel pre všetkých, a od každého zbral rovnakú sumu, a nie viac – to všetko pod hrozbou pokuty od magistrátu. Uprednostniť mal vždy suseda pred neznámym a cudzím. Svoj dobytok mohol nechať pásť spolu s obecným stádom (Hrnčiarovce boli poddanskou obcou Trnavy) na vyhradených miestach, inventár mlyna mal vrátiť po skončení zmluvy v takom stave, v akom ho prebral. Ak by si to vyžiadali okolnosti, bol povinný vyčistiť potok. Výška jeho nájmu bola určená na 410 zlatých ročne a bol aj povinný namiesto jedného vykrmeneho brava darovať chudobincu osem zlatých, štvrtročne mestu vopred do mestskej pokladnice poukázať sumu 102 zlatých a 50 denárov. Mlynár bol povinný dbať počas trvania nájmu o mlyn a keby jeho pričinením vznikol požiar alebo akákoľvek iná majetková ujma, musel by spôsobenú škodu uhradiť sám a v plnom rozsahu. Árendátor bol povinný vopred zložiť kauciu 400 zlatých do mestskej pokladnice, a to na prípadné budúce škody vzniknuté na mlyne a tiež pre prípad, že by nesplácal dohodnutú nájomnú sumu. Zmluva bola uzavretá na tri roky, po ktorých mohlo mesto užívať mlyn vo svojej réžii, alebo ho znovu vo verejnej licitácii poskytnúť do nájmu.³ Aj ostatné nájomné zmluvy uzavreté v tomto období boli obsahovo podobné. (Obr. 2)

2 RÁBIK, Vladimír. Kniha farských účtov trnavského farára Václava z roku 1481. In MARSINA, Richard (ed.). *Studia historica Tyrnaviensia IV*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2004, s. 301, č. 235.

3 MV SR, ŠATT, f. MG TT, MG Economica, Molae – mlyny 1493 – 1819, Nájomná zmluva z dňa 1. 5. 1781, šk. č. 1.

Mj Richiar Durgmijter a Urad tak take ag For-
 munder a Cesta Obec Hlobového, a Královského Mesta Trnavy, ušna
 wamie šimto Dpsem se naj podle uesynených Licenanc přikly/me
 do Arendy Mlýn Durgmijterovy temuto Mestu přisluchaggešz Mi-
 chael Dubiedkovej Mlinarovij na Triz Rokty d prvného Měsíce Ro-
 ku tohoto 1781. rarágjedě pod následujggedšimi Základy šimto.

První: Předmenovaný Arendator Michael Dubiedek bude záten cdyš počin-
 de šimto uesynených wšlechz pro temto Mlýne potřebné popravky
 jak že se došda tak ag d šimto polu ag šimto wghonawoty, že šimto
 ag ale Města nist gyna krom šimto, šimto a dlošlá wrochna
 d šimto se popravných bude.

Druhé: Wšlechz šimto na Městu potřebu rozorngum šimto ag šimto
 wogang, ku šimto šimto šimto šimto.

Třetí: Medle toho že Arendator, gedneem každemu šimto šimto
 a že šimto šimto wšlechz šimto šimto wšlechz šimto
 powinen gyt, bude šimto šimto šimto šimto ag šimto šimto
 šimto šimto a wrochna šimto šimto, šimto ale wšlechz
 šimto šimto šimto d šimto šimto wrochna šimto šimto
 šimto šimto šimto d šimto šimto šimto šimto.

Štvrté: Dade gemu dovoleno šimto šimto šimto šimto na šimto
 šimto ale šimto šimto na šimto šimto a neb na šimto, šimto
 šimto šimto šimto šimto šimto šimto.

Páté: Jakž šimto Rad k Městu přisluchaggešz, šimto šimto
 šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto.

Šesté: Wšlechz šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto
 šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto.

Deváté: šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto
 šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto.

Desáté: šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto
 šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto šimto.

Súpis inventárneho zariadenia

Pri príležitosti odovzdania mlyna novému árendátorovi sa vždy spisoval inventár mlyna, ktorý vhodne ilustruje vnútorné zariadenie mlyna a opisuje aj rozloženie miestností, vďaka čomu si dnes vieme predstaviť, ako približne mlyn a jeho okolie vyzerali. Zo začiatku 19. storočia sa zachoval opis Pažitného mlyna s jeho inventárom. Mlyn stál severne od mestských hradieb na mieste, kde sa Trnávka rozdeľovala na dve ramená. Do mlynskej usadlosti sa vchádzalo cez vráta so zámkom, no jestvovali aj bočné dverky. Dvor usadlosti bol podľa súpisu obohatý múrom z pálených tehli a pokrytý šindľom, no šindľová strieška na múre od potoka bola zhodená. Obytná časť mlyna sa skladala z dvoch izieb, kuchyne a komory. Do prvej izby viedli dvojice dvere, mala tri zamrežované okná a nachádzali sa v nej vraj dobré kachle, okolo ktorých bola drevená lavica. Druhá izba mala len jedny dvere a dve zamrežované okná v dobrom stave, vydláždená bola doskami. O kuchyni sa dozvedáme len toľko, že dvere do nej boli nové a bolo tu jedno zamrežované okno. V blízkosti kuchyne sa nachádzala aj komora s drevenou podlahou, jedným oknom sa dalo vidieť na dvor a druhým smerom k potoku. K hospodárskemu zázemiu patrili dve maštale pre ošípané s tromi pármami železných pántov, ďalej maštal pre dva kone a dve kravy, z ktorej zamrežované okno smerovalo k potoku. Stála tu aj nová šopa pre dva vozy pokrytá šindľom a na dvore nechýbala ani studňa s vedrom. Pažitný mlyn mal tri mlynské kolesá, ku ktorým privádzali vodu tri žlaby. Priamo do mlynice sa vchádzalo dverami z dvora. Prevod mechanickej energie z vodných kolies upevnených na hriadeli do samotného mlynskeho kameňového zloženia zabezpečovalo palečné koleso. Na prízemí sa nachádzalo aj niekoľko *pytlíkových* a múčnych truhli, do ktorých prepadávalo rozomleté obilie. Okrem nich mal k dispozícii mlynár v tejto časti aj iný drobný inventár. Na vrchnej podlahe bolo upevnené kameňové zloženie. Tu mal vtedajší mlynár Adam Štetina odloženú aj (trnavskú) mericu a *mlynarsku mirku*, obe nádoby so železnými obručami.⁴ (*Obr. 3*)

Z roku 1795 sa zachoval aj podrobný opis Hrnčiarovského mlyna a jeho vnútorného vybavenia. Dokument vznikol pri preberaní mlyna novým árendátorom – Adamom Štetinom, ktorý ho prevzal do nájmu po zosnulom mlynárovi Štefanovi Kratochvílovi. Mlyn bol postavený z pálených tehál pred dedinou Hrnčiarovce vedľa potoka a mal štyri mlynské kolesá. Vstupné vráta boli opatrené hasprou (závorou), dvere do mlyna boli zabezpečené železnou hasprou s kľučkou. Prostredný dvor bol obštaný novým múrom a strecha bola vraj dobre pokrytá šindľom. K hospodárskemu zázemiu mlyna patrila šindľom pokrytá *swinsky krmník* so štyrmi pármami železných pántov a maštal s drevenou podlahou. Obytné priestory mlyna pozostávali z jednej izby s novými dverami aj novou zámkom, v izbe boli dve zamrežované okná a v tomto čase tu chýbali kachle, no vraj mali byť čoskoro vystavané. Podlaha bola drevená, z izby sa vchádzalo do kuchyne, kde boli namontované nové dvere so zámkom a dve okná boli, podobne ako v izbe, opatrené mrežou. V kuchyni sa nachádzalo ohnisko a pod ním pec. Samotný mlyn mal štyri vodné mlynské a štyri palečné kolesá, štyri vodné žlaby, lávku, dvojicu verají od mlyna k potoku. Keďže bol mlyn štvorkolesový – mal aj štyri mlynské kameňové zloženia, z ktorých jedno bolo určené na mletie prosa a zvyšné na mletie ostatných obilnín. K vybaveniu ďalej patrili v roku 1795 štyri dobré cepy, šesť malých cepov, množstvo železných obručí, štyri vretená, rôzne múčne truhly a iný drobný inventár.⁵

4 MV SR, ŠATT, f. MG TT, MG Economica, Molae – mlyny 1493 – 1819, Inventár Pažitného mlyna z 1. 5. 1800, šk. č. 1.

5 MV SR, ŠATT, f. MG TT, MG Economica, Molae – mlyny 1493 – 1819, Inventár Hrnčiarovského mlyna z dňa 27. 7. 1795, šk. č. 1.

[illegible]

Obr. 3. Inventár Pažitného mlyna z roku 1784. Zdroj: MV SR, Štátny archív v Trnave, fond Magistrát mesta Trnava, MG Economica, Molae – mlyny 1493-1819, bez signatúry.

Protocolum licitationis Molae Hrnčiarovensis ad annum 1800. Die 29. Augusti.
Et contra confidens ac Ulisse proferens infans.

<i>Juraj Komna</i>	<i>Martin Komna</i>	<i>Ján Uhrovič</i>	<i>Martin Staniček</i>	<i>Vincent Elmer</i>	<i>Ján Bányay</i>	<i>Adam Štetina</i>
501	502	525	507	510	517	520
526			520		521	530
632	622				521	600
631					551	609
					601	620
					670	620
					621	670
					671	676
					(650)	

Obr. 4. Licitačný protokol na Hrnčiarovský mlyn z roku 1800. Zdroj: MV SR, Štátny archív v Trnave, fond Magistrát mesta Trnava, MG Economica, Molae – mlyny 1493-1819, bez signatúry.

Licitačné protokoly

Keďže mlyny patrili mestu, ako majiteľ ich Trnava ponúkala na verejných licitáciách (dražbách) do prenájmu. Tieto licitácie prebiehali tak, že sa mlyn ponúkal viacerým záujemcom súčasne vyvolávaním ceny nájomného a zvíťazil záujemca s najvyššou ponukou. Takto mohlo mesto získať pomerne slušnú výšku nájomného, keďže podľa zachovaných zápisov z licitácií bol o prenájom mestských mlynov naozaj záujem. Licitačných protokolov sa zachovalo len zopár, no aj vďaka menšiemu počtu archívnych dokumentov tohto typu si vieme predstaviť priebeh takejto verejnej licitácie. (Obr. 4)

Po skončení nájomnej lehoty sa 29. augusta 1800 konala v Trnave verejná licitácia na Hrnčiarovský mlyn, na ktorej sa zúčastnilo celkovo sedem záujemcov: Juraj Komna, Martin Komna, Ján Uhrovič, Martin Staniček, Vincent Elmer, Ján Bányay a Adam Štetina. Licitácia podľa zápisnice prebiehala nasledovným spôsobom: ako prvý so sumou 501 zlatých ročne vystúpil Juraj Komna a každý zo spomenutých záujemcov v prvom kole prihodil istú sumu, ktorá na záver tohto kola bola 520 zlatých. Od tohto momentu sa však dvaja mlynári (Ján Uhrovič a Vincent Elmer) zdržali ďalšieho prihadzovania a veľmi skoro nepokračoval v licitácii ani Martin Staniček. V záverečnej dražbe ponúkli za prenájom Hrnčiarovského mlyna Martin Komna 622 zlatých, Juraj Komna 631 zlatých, Adam Štetina 646 zlatých, no ponuku od Jána Bányaya vo výške 650 zlatých už neprekonal nikto z prítomných, čím sa stal Bányay v roku 1800 novým árendátorom tohto mlyna na nasledujúce tri roky.⁶

Knihy účtov mestského hospodára

Hospodár bol podriadený mešťanostovi a priamo vykonával určitý typ pridelennej agendy. Hospodár mal byť podľa inštrukcií mravný a cnostný človek, mal iniciovať prospešné veci, podporovať právo a pracovať v zbožnosti. Medzi jeho povinnosti patrilo napríklad vyhotovovanie a riadne vedenie inventára mestských majetkov, vykonával dozor nad váhami a mierami, vyberal deviatok a dozeral na mestské víno. V čase jarmokov to, čo prijal za miery a váhy, odovzdával pokladníkovi za prítomnosti konzula a tribúna, riadil majerské a skladové hospodárstvo – dohliadal na príjem

6 MV SR, ŠATT, f. MG TT, MG Economica, Molae – mlyny 1493 – 1819, Protokol licitácie na Hrnčiarovský mlyn z dňa 29. 8. 1800, šk. č. 1.

Obr. 5. Výrez z veduty Trnavy z roku 1781 zobrazujúci Vnútorný mlyn. Zdroj: MV SR, Štátny archív v Trnave.

a výdaj najrôznejšieho materiálu, o čom si viedol podrobné zápisy. Zaujímavosťou je, že v úrade mestského hospodára mu bola nápomocná jeho manželka, ktorá tiež bola viazaná prisahou. Inštrukcie kládli hospodárovi verne a správne vážiť veci a nežiadať za ne viac, ako určuje taxa.⁷

Ako skladová evidencia pri príjme a výdaji najrôznejšieho materiálu slúžili mestskému hospodárovi tzv. knihy účtov. V nich si veľmi podrobne zaznamenával pohyb materiálu, najčastejšie pri stavbách alebo rekonštrukciách mestských majetkov. Okrem mlynov tu teda nachádzame informácie aj o údržbe ostatných budov. Práve v knihe účtov mestského hospodára z roku 1690 nachádzame pravdepodobne prvú písomnú zmienku o Pažitnom mlyne.⁸ Vzhľadom na torzovité informácie o mlynoch ako príklad môžeme uviesť stavbu mestského majera na alódiu Mníšske. V roku 1750 mesto investovalo na tomto majetku do stavby majera celkovú sumu 261 zl. a 20 d. Najväčšiu sumu predstavovala cena za tesárske a murárske práce. Na stavbu budov bolo použitých 80 000 pálených tehliel, pri vypálení ktorých sa spotrebovalo 26 ½ siahly palivového dreva. Podľa zápisov mestského hospodára mesto poskytlo na výstavbu v tomto roku 547 drevených brvien (trámov), 1 316 dosiek, 122 dosiek z červeného smreka (fošní), 144 drevených hranolov, 3 703 lát a 97 400 šindľov.⁹

Testamenty a listiny

Testamenty a listiny nám poodhaľujú majetkovoprávnu minulosť Kamenného mlyna, vďaka čomu môžeme spoznať vlastnícke pomery predtým, ako sa mlyn stal majetkom mesta. V stredo-

7 MV SR, ŠATT, f. MG TT, Štatúty mesta a úpravy kráľovských komisárov 1690 – 1747, Kniha štatútov a inštrukcií 1746 – 1747, šk. č. 2, inv. č. Id/3, pag. 146 – 150.

8 MV SR, ŠATT, f. MG TT, MG Economica, Kniha účtov mestského hospodára z roku 1690, šk. č. 3, inv. č. IVb/20.

9 MV SR, ŠATT, f. MG TT, Kniha účtov mestského hospodára 1750, šk. č. 11, inv. č. IVb/86, pag. 60.

veku bol tento mlyn v rukách šľachty. V roku 1493 ho kúpil pred mestskou radou trnavský mešťan Pavol Holý (Sibaholy), pán Voderád, Opoja, Hrušova a Starého Linča od Margaréty Eleschi. V tom čase bol vlastníkom Bieleho Kostola Peter, gróf zo Svätého Jura a Pezinka, od ktorého chcel Pavol Holý odkúpiť aj príľahlý rybník ležiaci v chotárnom území tejto obce. Peter v roku 1523 zomrel a kráľ Ľudovít daroval Biely Kostol aj s príslušenstvom Pavlovi Holému. Ten odstúpil Kamenný mlyn svojmu synovi Martinovi, ktorý ho v roku 1528 za 600 zlatých predal trnavskému mešťanovi Jánovi Himmerovi.¹⁰ Po smrti Martina Holého nastali spory o majetky, pretože zomrel bez mužských potomkov a jeho pozostalosť daroval panovník Ferdinand I. Františkovi Ujllakymu, majiteľovi Bieleho Kostola, ktorý sa dostal do sporu s mestom Trnava. Napokon sa situácia vyriešila tak, že Ján Himmer sa dohodol s vedením mesta na odpredaji Kamenného mlyna za cenu 600 zlatých. Mesto vyplatilo Himmerovi 300 zlatých v apríli 1540 a zvyšnú sumu malo splácať nasledujúce roky vždy na sviatok sv. Juraja po 100 zlatých, až kým nevyplatilo celú sumu. Definitívne sa Trnava stala majiteľom mlyna po poslednej splátke – 21. marca 1542.¹¹

Sťažnosti

V rámci výskumu sme sa síce stretli len s jednou sťažnosťou, ale ako ojedinelý, no zaujímavý druh prameňa stojí za zmienku. Pri sťažnostiach na mlynárov by sme zrejme očakávali, že sťažovateľom bol „zákazník“, v tomto prípade sa však sťažoval jeden mlynár na druhého.

V roku 1826 sa objavili problémy s nedostatkom vody v potoku, na ktoré sa niekoľkokrát sťažoval mestu árendátor Vnútorného mlyna – Anton Röder. Podľa neho bol problém v tom, že väčšina vody odtekala západným korytom Trnávky, a to z dôvodu, že mlynár v Pažitnom mlyne (Juraj Vavrovič) reguloval jej tok, ktorý mu poškodzoval mlynské kolesá, čím sa do koryta Trnávky pretekajúcej opevneným mestom nedostával dostatočný objem vody na roztočenie mlynských kolies Vnútorného mlyna. Anton Röder sa na túto situáciu sťažoval viackrát a na jej závažnosť v liste adresovanom magistrátu dodal, že *gestliže stau tento za wčasu ku swemu poradku priwedeni nebude, neomilne potok wnutrajsy bez wody zustane*.¹² (Obr. 6)

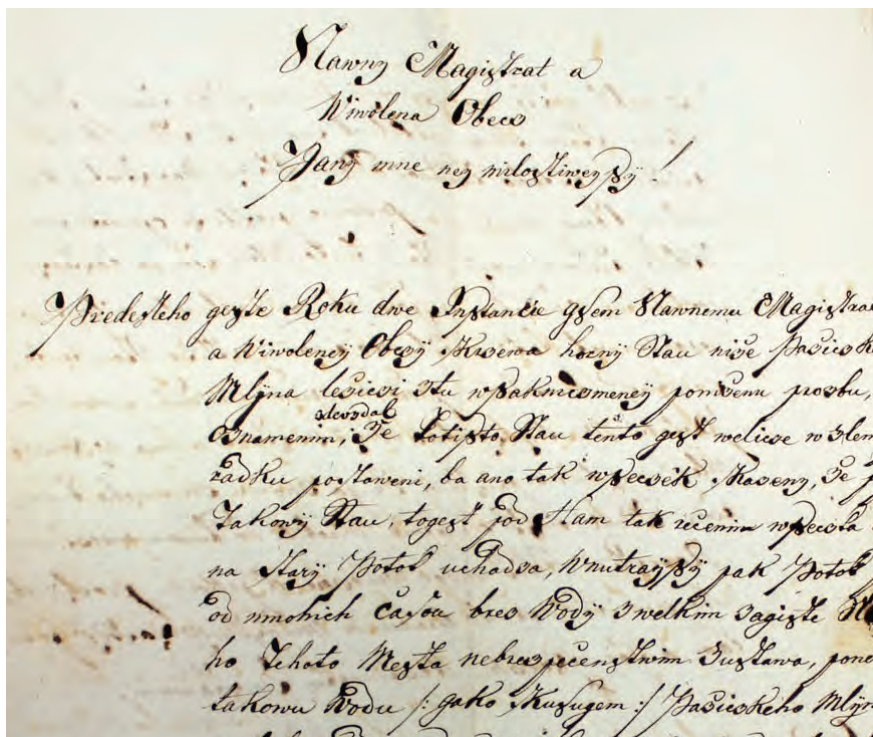
Obrazový materiál

Pri výskume dejín trnavských mestských mlynov sme sa okrem písomného materiálu zamerali aj na ten obrazový, ktorý, žiaľ, nie je taký bohatý. Zachoval sa však situačný nákres Kamenného mlyna a Bieleho Kostola s okolitými cestami, rybníkom, poľami a potokom Parná z roku 1699. Dôvodom jeho vyhotovenia bol znovuotvorený spor o samotný Kamenný mlyn s príľahlým rybníkom. V roku 1592 sa totiž obec Biely Kostol opätovne pokúsila získať mlyn, no mestský magistrát sa súdne ubránil a bola následne uzavretá priateľská dohoda, pri príležitosti ktorej sa na chotárnych hraniciach vytýčili kopce hliny a vysekali kríže na veľkých a starých vrbach. V roku 1630 sa novými majiteľmi Bieleho Kostola stali trnavskí jezuiti, ktorým ho daroval Daniel Esterházy. Tí však v roku 1646 uzavreli verejnú cestu medzi obcou a mestom, čím vyslovili otvorenú požiadavku pripojiť Kamenný mlyn s príľahlým rybníkom k Bielému Kostolu, proti čomu pochopiteľne mesto Trnava protestovalo pred Ostrihomskou kapitulou. Spor trval niekoľko rokov, no „vďaka“ nemu bol v roku 1699 vyhotovený tento situačný nákres. Po dlhých rokoch vyšetrovaní však hranice zostali také, aké boli na začiatku sporu. (Obr. 7)

¹⁰ MV SR, ŠATT, f. MG TT, Listiny, inv. č. 308.

¹¹ MV SR, ŠATT, f. MG TT, Testimoniales, 21. 3. 1542; Listiny, inv. č. 345.

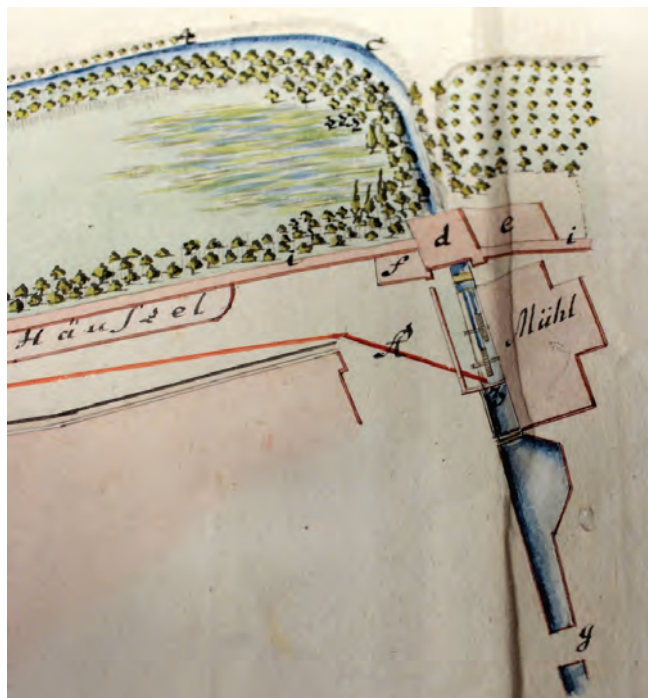
¹² MV SR, ŠATT, f. MG TT, MG Economica, Molae – mlyny 1493 – 1819, Sťažnosť Antona Rödera mestu Trnava z roku 1827, šk. č. 1.

Obr. 6. Výrez zo sťažnosti na mlynára z roku 1826. Zdroj: MV SR, , Štátny archív v Trnave, fond Magistrát mesta Trnava, MG Economica, Molae – mlyny 1493 – 1819, bez signatúry.

Obr. 7. Situačný nákres Kamenného mlyna a Bieleho Kostola z roku 1699. Zdroj: MV SR, Štátny archív v Trnave.

Obr. 8. Vnútorný mlyn na pláne z roku 1818. Zdroj: MV SR, Štátny archív v Trnave, Zbierka máp a plánov.

V zbierke máp a plánov sa nachádza aj náčrt Vnútorného mlyna a jeho blízkeho okolia z roku 1818. Na pekne kolorovanom pláne vidieť, že tento mlyn mal v tom čase dve mlynské kolesá poháňané spodnou vodou. Na nákrese vidieť aj dnes už neexistujúce koryto Trnávky, ako aj jeho premostenie či bezprostredné okolie mlyna – predovšetkým časť fortifikačného systému.¹³ (Obr. 8)

13 MV SR, ŠATT, Zbierka máp a plánov, Plán mýta a mlyna 1818, šk. č. 2, inv. č. 18/8.

Mills of the city of Trnava in archival sources

Adrián Lančarič

The variety of preserved archival documents concerning the mills of Trnava, as well as the different purposes of their creation, form, and the circumstances of their origin, allow us today to examine several aspects of the city's administration. In addition to the history of individual mills, archival sources on this subject can also be used to reconstruct the municipal administration and the conduct of economic activities by the Trnava City Council, particularly in the modern period. The diversity of written records in Latin, German, Slovak and Hungarian, but above all the surviving texts in two or three language versions, represent a lexical and etymological added value which plays a significant role in the historical research of mills and mills-related terminology. Sufficient number of archival sources and various information contained therein make it possible not only to adequately convey the economic and productive context, but especially to reveal the daily life of a miller and his family.

Bývalý Froncov mlyn na Dolnom konci v Malackách. Foto: Martin Macejka.

Mlyny na Plaveckom panstve v novoveku

PhDr. Mária ZACHAROVÁ

Spolok svätého Vojtecha, Radlinského 5, 917 01 Trnava

maria.bluesky@googlemail.com

Tradícia mlynárstva na Plaveckom panstve na južnom Záhorí siaha do 13. storočia. Na prítokoch rieky Moravy boli vhodné podmienky na výstavbu mlynov a koncom 16. storočia bol vo väčšine sídel panstva vybudovaný mlyn, resp. mlyny. Do konca 18. storočia bolo na panstve spolu 56 mlynov. Zemepán vlastnil v 18. storočí viac ako desať mlynov, ktoré prenajímal na určitý čas. Ostatné mlyny na panstve boli poddanské a užívala ich po niekoľko generácií jedna mlynárska rodina. Mlynári panstva boli v 17. storočí združení v spoločnom cechu s mlynármi Stupavského panstva. V priebehu 18. storočia sa osamostatnili a vytvorili samostatný cech so sídlom v Malackách.

Kľúčové slová: mlyny, mlynári, Plavecké panstvo, povodie Moravy, južné Záhorie

Plavecké panstvo sa sformovalo pri Plaveckom hrade písomne doloženom v roku 1273. Na konci 14. storočia patrili k panstvu sídla: Plavecké Podhradie, Rohožník, Kuchyňa, Pernek, Jablonové, spustnutý Jakubov, Kostolište, Malacky, Nová Ves,¹ Malé Leváre, Trstín, Plavecký Mikuláš, Králik v Plaveckom Mikuláši (*Kyralpataka*).² Začiatkom 18. storočia bolo súčasťou panstva 16 sídel. Štatút mestečka mali Malacky, ostatné sídla: Jablonové, Jakubov, Kostolište, Kuchyňa, Pernek, Plavecký Mikuláš, Plavecký Peter, Plavecké Podhradie, Plavecký Štvrtok, Rohožník, *Rovina (*Rovnina*),³ Sološnica, Studienka, Suchohrad a Záhorská Ves boli dedinami.⁴ Centrum panstva sa v novoveku presunulo do Malaciek, a preto sa panstvo zvyklo označovať aj ako panstvo Malacky.⁵ Zaberalo značnú časť južného Záhoria patriacu v novoveku k Záhorskému okresu Bratislavskej stolice, v súčasnosti centrálnej časti okresu Malacky.

V priebehu svojej existencie panstvo vystriedalo viacero majiteľov. V stredoveku patrilo Stiborovi zo Stiboríc, grófom zo Sv. Jura a Pezinka, v novoveku Gašparovi Serédimu, Salmovcom, Fuggerovcom, Balašovcom a napokon Pálfiomcom, ktorí ho užívali od prvej polovice 17. storočia až do roku 1918.⁶

Príspevok mapuje vývoj mlynov na panstve od polovice 16. storočia do polovice 19. storočia. Oboznamuje s pramennou základňou k danej problematike, sumarizuje stav mlynov vy-

1 Pravdepodobne ide o Záhorsku Ves, ktorá sa ešte začiatkom 18. storočia v urbári Plaveckého panstva označovala ako Uhorská Nová Ves (*Magyar Uyfalu*).

2 DVOŘÁKOVÁ, Daniela. Plavecký hrad. In DVOŘÁKOVÁ, Daniela (ed.). *Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť*. Bratislava : VEDA, 2017, s. 362.

3 Zaniknutá sklárska osada v katastri obce Jablonové.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (ďalej MNL, OL), Urbaria et Coscriptiones (ďalej UC), fasc. 34, Nr. 42/c, s. 81. V priebehu 18. storočia sa súčasťou Plaveckého panstva stali aj Gajary a Malé Leváre, ktoré od 16. storočia do začiatku 18. storočia patrili k Stupavskému panstvu.

5 SEDLÁK, František – ŽUDEJ, Juraj – PÁLKO, František. *Štátny ústredný archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch I. Oddelenie feudalizmu*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1964, s. 91, 93 – 95.

6 SEDLÁK, 1964, ref. 5, s. 158 – 159; PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin. *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava : Slovart, 2007, s. 236. Časť Plaveckého štvrtka vlastnila v novoveku šľachtická rodina Šomodiovcov.

Obr. 1. Mlyn v Kuchyni. Zdroj: Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka výskumných správ, Návrh na zápis do štátneho zoznamu nehnuteľných kultúrnych pamiatok vodného mlyna v Kuchyni, 1984, sign. T4105.

stavaných na rieke Morava (lodné mlyny) a na potokoch Malina a Rudava s prítokmi, mapuje vplyvy na vznik, prevádzku mlynov a v závere sa venuje organizovaniu mlynárov na území Plaveckého panstva.

Mlynom na Záhorí sa dostalo pozornosti najmä od etnografov,⁷ ale aj historikov.⁸ Tejto problematike sa venoval aj prírodovedec Eduard Krippel, ktorý zdokumentoval časť mlynov na Záhorí.⁹ Z hľadiska pamiatkového výskumu sa pozornosti dočkal aj mlyn v Kuchyni. V súčasnosti sú ako kultúrne pamiatky vedené mlyn a vodná píla Alexandra Nottného v Sološnici a elektrický mlyn, pôvodne vodný mlyn, v Plaveckom Petre.¹⁰ Dejiny mlynov na Plaveckom panstve boli

7 ZAJÍČKOVÁ, Mária. Mlyny v severozápadnej časti Záhoria v 16. až 20. storočí. In DANTEROVÁ, Izabela (ed.). *Mlyny a mlynárske remeslo*. Galanta : Vlastivedné múzeum v Galante, 2006, s. 89 – 109; ZAJÍČKOVÁ, Mária – HOFERKA, Martin. Mlyny na Lakšári. In *Záhorie*, 2000, roč. 9, č. 2, s. 12 – 17; MLYNKA, Ladislav. Mlyny na Záhorí. In *Záhorie*, 1999, roč. 8, č. 6, s. 2. [online], [cit. 25. 01. 2022]. Dostupné na: <https://www.zahorskemuzeum.sk/mlyny-na-zahori/>.

8 LANČARIČ, Adrián. Mlynári a mlynári na panstve Ostrý Kameň v 18. storočí. In FIALOVÁ, Ivana – TVRDOŇOVÁ, Daniela (eds.). *Remeslo má zlaté dno: cechy, živnosti, manufaktúry a továrne v dejinách Slovenska*. Bratislava : Slovenský národný archív, 2014, s. 102 – 113; ZACHAROVÁ, Mária. Mlyny v Plaveckom štvrtku. In *Záhorie*, 2012, roč. 21, č. 1, s. 4 – 11; ZACHAROVÁ, Mária. Lodné mlyny na rieke Morava. In PALUGA, Lukáš – RĚPÁSOVÁ, Katarína (eds.). *Voda v dejinných súvislostiach = Víz szerepe a történelemben : Zborník príspevkov z rovnomeného sympózia 26. a 27. september 2018, Komárno = Tanulmánykötet egy azonos nevű szakmai szimpóziumon elhangzott előadásokból 2018. Szeptember 26-án és 27-én, Komárom / Bratislava*. Komárno : Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky : Štátny archív v Nitre – pracovisko archív Komárno, 2019, s. 124 – 139.

9 KRIPPEL, Eduard. Mlyny na Záhorí. In KULICH, Rudolf (ed.). *Oprášené histórie : Rudolf Kulich o mlynoch a mlynároch*. Piešťany : Rudolf Kulich, 2014, s. 125 – 156.

10 Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka reštaurátorských dokumentácií, R 951, Fyz. chem. rozbor omietok, 1991; Zbierka výskumných správ, T 4105, Návrh na vyhlásenie za KP, 1984; Pamiatkový úrad SR, Zoznam nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok. [online], [cit. 06. 02. 2022]. Dostupné na: <http://www.pamiatky.sk/sk/page/evidencia-narodnych-kulturnych-pamiatok-na-slovensku>.

Obec	Koniec 16. storočia	Koniec 18. storočia
Jablonové	3	4
Jakubov	0	1
Kostolište	1	1
Kuchyňa	5	6
Malacky	3	4
Pernek	3	4
Plavecké Podhradie	0	3
Plavecký Mikuláš	5	5
Plavecký Peter	2	3
Plavecký Štvrtok	4	8
Rohožník	1	5
Sološnica	2	4
Studienka	0	5
Suchohrad	0	2
Záhorská Ves	0	1
Celkom	29	56

Tab. 1. Prehľad počtu mlynov na Plaveckom panstve. Údaje z konca 16. storočia vychádzajú zo Súpisu domov (Connumeratio domorum 1598), ktorých fotokópia je uložená v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied, tieto boli publikované aj v diele KOHÚTOVÁ, Mária. Demografický a sídlitný obraz západného Slovenska, s. 76-82. Údaje z konca 18. storočia vychádzajú najmä z daňových písomností Bratislavskej stolice.

Štátny archív v Bratislave, fond Župa Bratislavská I., Daňové písomnosti, 1795/6, škatuľa č. 146; 1799/1800, škatuľa č. 157.

Mlynárska tradícia v tomto regióne siaha do stredoveku. Najstaršia písomná zmienka o existencii mlyna pochádza z roku 1238, keď sa na príkaz kráľa Bela IV. dostal dvojkoľosový mlyn v obci Kuchyňa do vlastníctva klarisiek z bratislavského Kláštora sv. Márie Magdalény.¹³

Najstarší prameň k dejinám novovekého mlynárstva pochádza z polovice 16. storočia, keď sa novým zemepánom panstva stal gróf Gašpar Serédi. Jeho poddaní naňho v roku 1548 podali sťažnosť, v ktorej sa spomínajú aj mlynári Plaveckého panstva. Mlynári Imrich z Jablonového, Tomáš, Juraj a Valentín z Malaciek, Blažej *Caluus* z Perneka a mlynári z Plaveckého Štvrtka sa sťažovali na vyššie pracovné, naturálne a finančné zaťaženie v porovnaní s predchádzajúcim obdobím. Mlynár Ján Hyller z Plaveckého Mikuláša, označovaný aj Aleman, sa sťažoval, že výstavba nového mlyna ho stála mnoho ťažkej práce a výdavkov. Úradník Gašpara Serédiho, Blažej Literatus, mu však mlyn zabral. Napriek tomu, že zemepán Serédi sľúbil jeho navrátenie, svoje slovo nedodrжал a spomenutý úradník mlyn prepustil akémusi Valachovi.¹⁴

V druhej polovici 16. storočia bola písomne potvrdená existencia mlynov v Kostolišti (1566), Kuchyni (1557), Plaveckom Petre (1559), Rohožníku (1567) a Sološnici (1559).¹⁵ Do konca 16. storočia bolo na panstve celkovo 29 mlynov. Do konca 16. storočia neboli zdanené žiadne mlyny v Jakubove, Plaveckom Podhradí, Studienke, Suchohrade a Záhorskej Vsi.¹⁶ Do konca 18.

13 MARSINA, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*. Bratislava : Obzor, 1987, č. 46, s. 32 – 33.

14 MNL, OL, UC, fasc. 95, No. 12, Inquisitio sup. d. Seredy Anno dom 1548.

15 HÚ SAV, Regestum super connumeratione et exactione primi subsidii 1557; Regestum connumerationis portarum primi subsidii 1559; Regestum connumerationis Portarum Comitatus Posoniensis Anno domini millesimo quingentesimo sexagesimo sexto; Connumeratio subsidii... 1567 (fotokópia).

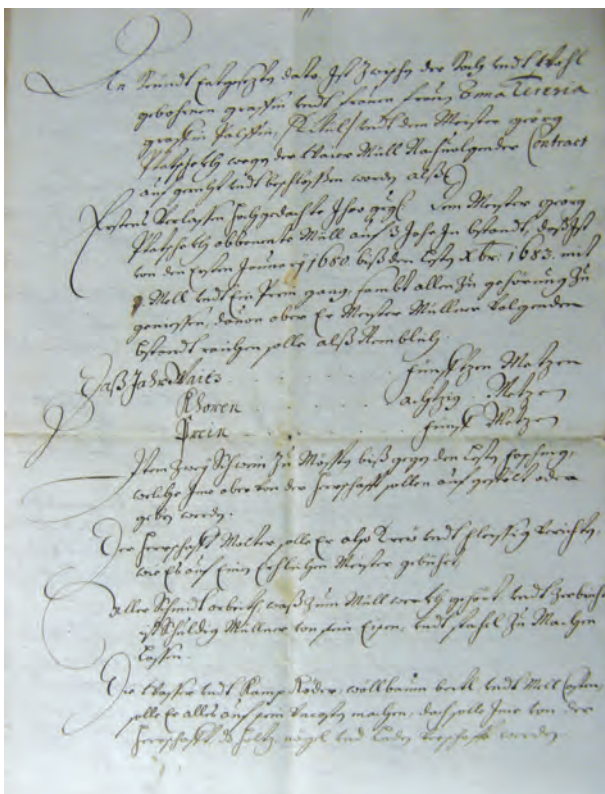
16 KOHÚTOVÁ, Mária. *Demografický a sídlitný obraz západného Slovenska*. Bratislava : Veda, 1990, s. 76 – 82; HÚ SAV, Connumeratio domorum 1598 (fotokópia).

storočia sa už mlyny nachádzali v každej obci Plaveckého panstva a ich počet sa v porovnaní s predchádzajúcim obdobím takmer zdvojnásobil. (pozri Tab.1).

Okrem mletia obilia slúžilo vodné koleso mlynov aj ako pohon váľch (Plavecký Štvrtok, Plavecký Mikuláš), papierne (Rohožník) a píl (Kuchyňa, Malacky, Sološnica).¹⁷ V zaniknutej obci Rovina a v Sološnici pravdepodobne fungovala stupa na drvenie kremeňa a skla. Bez ohľadu na to, či mlyn mal aj iné zo spomenutých zariadení, dalo sa jeho zariadenie využiť na mletie obilia (píla v Kuchyni).¹⁸ Píly boli počas novoveku zemepanské. Začiatkom 19. storočia bol zemepanský vodný mlyn s kameňovým zložením v Sološnici prestavaný na pílu.¹⁹ Fungovanie papierne v Rohožníku bolo takisto regulované panstvom.²⁰

Na území Plaveckého panstva sa nachádzali zemepanské mlyny, ktoré dával zemepán do nájmu. Náklady na výstavbu bol spočiatku schopný uhradiť len zemepán. Mlyny boli síce nákladnou investíciou, ale s veľmi rýchlou návratnosťou.²¹ Na konci 18. storočia boli zemepanské mlyny v obciach Kostolište, Kuchyňa, Malacky, Plavecké Podhradie, Rohožník a Sološnica.²²

Z poslednej štvrtiny 17. storočia sa zachovali nájomné zmluvy na zemepanské mlyny v Malackách, Kostolišti a Sološnici, ktoré presne upravovali podmienky nájmu (presné množstvo odovzdaných obilnín – pšenice, raže a kaše daných v mutoch a mericiach,²³ počet prasiat). Zväzovali mlynára na čestné správanie a používanie panskej merice. Všetky kováčske práce súvisiace s prevádzkou mlyna si mali zabezpečiť vo vlastnej rézii zo svojho vlastného železa a ocele.

Obr. 3. Nájomná zmluva na mlyn v Malackách. Zdroj: Slovenský národný archív, fond Rod Pálfi, Panstvo Malacky, škatuľa č. 13.

17 ZACHAROVÁ, Mária. *Mlyny a iné vodné zariadenia na území Záhorského okresu Bratislavskej stolice do konca 18. storočia*. (rigorózna práca). Trnava : Trnavská univerzita, Filozofická fakulta, 2015, s. 23.

18 MNL, OL, UC, fasc. 34, No. 43 c, s. 80.

19 MLYNKA, 1999, ref. 7, s. 2, [online], [cit. 27. 01. 2022]. Dostupné na internete: <https://www.zahorskemuzeum.sk/mlyny-na-zahori/>.

20 Podobne ako pri papierni v Borinke. KRŠKOVÁ, Mária. *Papiereň v Borinke*. In GREGUŠ, Milan (ed.). *Stupava, ročenka OZ POUR ART*, roč. 6, 2010 – 2011, s. 32 – 35.

21 GRULICH, Josef. *Venkovan*. In BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (eds.). *Člověk českého raného novověku (16. – 17. století)*. Praha : ARGO, 2007, s. 178.

22 ZACHAROVÁ, 2015, ref. 17, s. 101 – 102.

23 Mut – objemová miera predstavujúca 24 bratislavských meríc, t. j. 1 300 l; merica – objemová miera, približne 62,3925 l.

Obr. 4. Mlyn Juríky v Studienke. Foto: Peter Pekár.

Vodné a palečné kolesá mlyna,²⁴ ako aj iné časti mlyna mal mlynár udržiavať na svoje náklady s tým, že drevo a iné náležitosti si mal zaobstaráť u pánstva. Nájom sa mlynárovi začínal od začiatku kalendárneho roka a končil sa po uplynutí troch rokov. Nájomné zmluvy boli signované zemepánom a podpisom mlynára, ktorý bol podpisovaný aj v zastúpení. Niektoré nájomné zmluvy sa zachovali ako formuláre bez vyplnenia mena a priezviska mlynára. Nájomníci panských mlynov sa pomerne často striedali.²⁵ (Obr. 3)

Zemepán a jeho úradníci sa o budovy panských mlynov starali. Podľa správy kapitána pánstva Michala Ševčíka z roku 1737 boli opravené dva panské mlyny v Malackách. Na mlyne pri pivovare boli z troch strán od základu opravované múry a stavba bola opatrená novým krovom. Pod horným mlynom bola počas jedného roku (1728) vybudovaná hrádza. V obci Plavecké Podhradie bol postavený, resp. opravený horný mlyn, dolný mlyn sa práve budoval. Opravený bol v tomto období aj mlyn v Sološnici a krov na mlyne v Kostolišti (1729).²⁶

Zemepán mohol svoje mlyny na nejaký čas založiť (inskrípia). Pálfienci sa však snažili inšcribované mlyny získať späť do svojho vlastníctva (napríklad mlyn v Kostolišti). Inšcribované mlyny boli v druhej polovici 18. storočia v Plaveckom Mikuláši a Plaveckom Štvrtku.²⁷

Poddaní si mohli budovať vlastné mlyny až od 17. storočia, ale vždy len so súhlasom zemepána. Mlynári na Plaveckom panstve mali podľa urbára z roku 1704 povinnosť pánstvu platiť v hotovosti, slúžiť mu prácou a odovzdávať naturálie (obilie, ošípané). Z niektorých povinností sa mohli mlynári vykúpiť (libertíni – Studienka).²⁸ Tereziánska regulácia ich zaradila k regálu, ale zemepán musel mlynára z jeho mlyna vyplatiť. Poddaným bolo reguláciou umožnené, aby mohli mlieť v ktoromkoľvek mlyne podľa svojej slobodnej voľby.²⁹ (Obr. 4)

Poddanské mlyny zväčša spravovala jedna rodina po niekoľko generácií a meno mlyna bolo odvodené od mlynárskej rodiny (Jablonové, Plavecký Štvrtok, Studienka). Mlyny sa dedili, boli v mnohonásobnom vlastníctve a rodinné vzťahy sa stávali neprehľadnými. (Obr. 5)

Spory o dedičstvo a nárok na mlyn neboli neobvyklé. Mlyn na Dolnom konci v Malackách sa po roku 1683 dostal z rúk pánstva, pravdepodobne prostredníctvom inskripcie. V roku 1696 sa riešil spor medzi Barborou, dcérou Juraja Mlinára a Doroty, manželkou Jána Speváka z Jakubova

24 KRIPPEL, 2014, ref. 9, s. 137.

25 SNA, f. Rod Pálfi, Panstvo Malacky, škatuľa (ďalej šk.) 13; KRIPPEL, 2014, ref. 9, s. 139.

26 Kópia listiny uloženej pôvodne vo veži františkánskeho kostola v Malackách je k dispozícii k nahliadnutiu v Múzeu Michala Tillnera v Malackách.

27 Zemepán za služby alebo peniaze dal svoj majetok do slobodného užívania inskripcionalistovi, ktorý ho užíval, kým mu zemepán nevrátil sumu späť. ZACHAROVÁ, Mária. Mlyn a mlynári v Kostolišti. In *Záhorie*. 2016, roč. 25, č. 3, s. 2 – 5; ZACHAROVÁ, 2012, ref. 8, s. 4 – 11.

28 Libertínus – bývalý poddaný, ktorého zemepán za peniaze alebo služby oslobodil natrvalo alebo na určitý čas od poddanských povinností; MNL, OL, UC, fasc. 34, No. 42 c.

29 ZAJÍČKOVÁ, 2006, ref. 7, s. 103.

a Malačanom Jurajom Žáčkom vo veci polovice spomenutého malackého mlyna, ktorý mal v zálohu spomenutý Juraj Žáček.³⁰ K usporiadaniu prišlo v roku 1698, keď bola prostredníctvom testamentu Jána Speváka odkázaná istá suma peňazí Martinovi Benkovičovi. Všetko sa uskutočnilo so schválením provízora Plaveckého panstva a za dohľadu malackého richtára a prisažných.³¹ Majetkové spory o mlyn sa objavili opätovne v roku 1711, keď panská stolica Plaveckého panstva ako súdny orgán riešila žalobu Zuzany, dcéry Jána Mlinaroviča, manželky Michala Homolu, voči svojej matke Kataríne Mravíkovej, prv manželke Jána Mlinaroviča, teraz vdove po Martinovi Benkovičovi. O desať rokov neskôr spor revidovali a rozsudok bol potvrdený aj panskou stolicou Stupavského panstva.³²

Obr. 5. Mlyn Gašparovičovcov v Jablonovom. Foto: Mária Zacharová.

Nárok na mlyn, polia a lúky Malecoviev v Plaveckom Mikuláši si v roku 1769 uplatnil vojenský kaprál Jakub Malec, vnuk Pavla Maleca, ktorý sa ako vlastník mlyna spomínal už v roku 1689, proti Imrichovi Fružákovi alias Malecovi.³³

Drobeniu majetku sa predchádzalo výkupom podielov na mlyne. V roku 1764 si Katarína Malecová, vdova po Jurajovi Malecovi, za prítomnosti svojho zaťa Jakuba Romana požičala od sološnického farára 300 zlatých³⁴ na vyplatenie svojich strýkov Mateja, Jozefa a Martina Malecoviev z mlyna a zo živností, ktoré k mlynu patrili.

Mlyny na panstve, najmä zemepanské, mali viaceré kolesá. V prípade dvojkolesových mlynov sa jedno koleso využívalo na mletie obilia, druhé na výrobu *kaše* – *kašovník* (Kuchyňa, Rohožník). Trojkolesový a štvorkolesový mlyn bol v Malackách. V analógii so Stupavským panstvom možno predpokladať, že mlyny na panstve, nachádzajúce sa na úpätí Malých Karpát, mali vrchný náhon, mlyny v nížinnej časti panstva mali spodný náhon.³⁵

Mlynárstvo výrazne ovplyvňovali prírodné podmienky – najmä stav vôd. Územie panstva odvodňuje rieka Morava spolu s prítokmi Rudava a Malina. Mlyny boli podľa dostatku vody na prevádzku kategorizované a ich aktuálne prírodné podmienky sa odrazili v ich daňovom zaťažení. Najvhodnejšie prírodné podmienky na prevádzku mlynov boli v prvej polovici 19. storočia v Kostolišti, Malackách, Plaveckom Štvrtku a Studienke.³⁶ (Obr. 6)

30 Fürst Pálffy ab Erdöd Archiv Marchegg, Elenchus archivii Tom. 2, s. 201, č. 13.

31 Fürst Pálffy ab Erdöd Archiv Marchegg, Elenchus archivii Tom. 2, s. 201 – 202, č. 15.

32 Fürst Pálffy ab Erdöd Archiv Marchegg, Elenchus archivii Tom. 2, s. 202, č. 20.

33 Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Bratislave (ďalej ŠABA), fond (ďalej f.) Župa Bratislavská I., (ďalej ŽB I.), Kongregačné písomnosti (ďalej AC), 1769, fasc. 1, No. 10; Písomnosti súdne, Občianske, Občianske súdne spory (AIII), No. 4998.

34 Archív Trnavskej arcidiecézy, f. Officium vicariale Tyrnaviense, Visitationes, II/108, Plavecký Mikuláš, 1782, s. 98 – 99.

35 ZACHAROVÁ, Mária. Náčrt histórie mlynov a vodných zariadení na Stupavskom panstve. In DRAHOŠOVÁ, Viera (ed.). Zborník Záhorského múzea v Skalici 7. Skalica : Záhorské múzeum, 2014, s. 19 – 36.

36 ŠABA, f. ŽB I., Rozličné, šk. 1; AC, 1791, fasc. 8, No. 46.

Obr. 6. Mlyn v Kostolišti. Foto: súkromný archív autora.

Potreba mlynov bola výrazne spojená s osídlením, čoho príkladom je rozvoj mlynárstva v obciach osídlených až v novoveku: Studienka, Plavecké Podhradie a *Rovina. Prvá písomná zmienka o obci Studienka je z roku 1580³⁷ a prvá zmienka o mlyne pochádza z roku 1609.³⁸ Obec Plavecké Podhradie bola podľa kanonickej vizitácie z roku 1634 nanovo zastavaná 20 domami a spolu s obyvateľmi Plaveckého hradu ju tvorilo len 100 obyvateľov.³⁹ Najstaršia správa o mlyne v Plaveckom Podhradí pochádza z roku 1678.⁴⁰ Pôvodne sklárska osada Rovina nad Jablonovým, založená v druhej polovici 17. storočia, sa v prvej polovici 18. storočia transformovala na obec bez sklárskej výroby, no jej trvalé osídlenie sa nepodarilo udržať. Obilný mlyn v Rovine sa prvý raz uvádza v roku 1704 a v prevádzke bol do 40. rokov 18. storočia.⁴¹

Prírodné možnosti ovplyvnili aj prevádzku lodných mlynov na rieke Morava, ktorá sa začala na tento účel využívať najneskôr v prvej polovici 18. storočia v Suchohrade (1738) a Záhorskej

37 VRABLEC, Pavol. *Najstaršie písomné správy o Studienke*. [online]. [cit. 18. 01. 2022]. Dostupné na: <http://www.dejinyzahoria.sk/2021/02/udalosti.html>.

38 Historický ústav Slovenskej akadémie vied (ďalej HÚ SAV), *Regestum diceae 1609; Connumeratio portarum 1609* (fotokópia).

39 BEKE, Margit. *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616 – 1637)*. Budapest : Márton Áron Kiadó, 1994, s. 199.

40 ŠABA, Zbierka cirkevných matrík (ďalej ZCM), *Matrika č. 1768*, s. 438.

41 MNL, OL, UC, fasc. 34, No. 43 c, s. 87; ŠABA, f. ŽB I., *Daňový súpis 1738, Daňové písomnosti, 1745, šk. 34; 1745/6, šk. 35, 1746/7, šk. 37; ZCM, Matrika č. 1686*, s. 91; MURGAŠOVÁ, Irena. *Neznáma sklárska osada Rovina a Huta v Malých Karpatoch (Príspevok k dejinám sklárstva)*. In *Sborník Slovenského národného múzea*, 1963, roč. 57, História 3, s. 45 – 46.

Vsi (1741). Na prelome 18. a 19. storočia boli v týchto obciach tri lodné mlyny.⁴²

Vývoj mlynov na panstve zasiahli aj politické pomery. V rokoch 1618 – 1622 sa mlyny spomínajú ako opustené (Plavecký Mikuláš) a zhorené (Kuchyňa, Pernek). Súvislosť so stavovským povstaním by mohla potvrdzovať aj situácia zo začiatku 18. storočia v Jablonovom, kde boli štyri mlyny. Dva sa v roku 1704 uvádzajú ako vypálené. Obec bola počas povstania Františka II. Rákociho vypálená dvakrát, prvý raz v roku 1703, druhý raz v nasledujúcom roku.⁴³

Mlynári na Plaveckom panstve boli v polovici 17. storočia organizovaní spolu s mlynármi na susednom Stupavskom panstve. V roku 1660 im panovník Leopold I. udelil spoločné cechové artikuly, ktoré mu predložili zástupcovia mlynárskeho cechu Osvald Beleš, Ondrej Vajvoda, Heinrich Kárt, Michael Ort, František Pien, Bartolomej Holeyx, Martin Ort, iný Martin Nemecek a Ján Horný.⁴⁴

V polovici 18. storočia mali už mlynári Plaveckého panstva samostatný cech, ktorý i naďalej úzko spolupracoval so stupavskými mlynármi. V roku 1757 bol na čele cechu mlynársky cechmajster Matej Juza, dôležité postavenie mal aj mlynár Jozef Žáček (*Zacsek*).⁴⁵

Tradícia cechu sa odzrkadlila aj v pečatidle cechu Plaveckého panstva, ktoré sa používalo ešte v prvej polovici 19. storočia. Bolo na ňom vyobrazené mlynské koleso. V jeho vnútornej hornej časti sa nachádzala sekerka, ktorá odkazovala na tesársku zručnosť mlynárskych majstrov a mlynské železko, ktoré sa používalo pri uchytení mlynskeho kameňa a bolo umiestnené v jeho centre. V dolnej časti mlynskeho kolesa sa nachádzal letopočet 1660.⁴⁶ (*Obr. 7*)

Z prvej polovice 19. storočia sa zachovali aj dve pracovné svedectvá potvrdené mlynárskym cechom v Malackách a určené pre mlynárskych tovarišov. Pracovné svedectvá potvrdzovali čas ich práce na panstve, čo bolo pre postup v remesle nevyhnutné, keďže museli odpracovať určité obdobie na rôznych mlynoch, aby tak získali potrebné skúsenosti. Svedectvo bolo už v predtlačenej forme v hornej časti s vedutou Bratislavy. Vpisovali sa doň údaje o mene, bydlisku, mieste narodenia, veku, postave, farbe vlasov a časový údaj o odpracovanom čase (rok, týždeň). Do-

Obr. 7. Pečať mlynárskeho cechu.

Zdroj: Štátny archív v Bratislave, pracovisko Archív Modra, fond Cechy v Malackách, Cech mlynárov, inv. č. 3.

42 ŠABA, f. ŽB I., Súpis 40. otázk; Daňový súpis 1738; Daňové písomnosti, 1741/2, šk. 29; 1745, šk. 34; 1745/6, šk. 35, 1779/80, šk. 109, 1795/6, šk. 146, 1799/1800, šk. 157.

43 HÚ SAV, Regestum dice Annii 1618; Regestum super connumeratione portarum 1622 (fotokópia); ŠABA, f. ŽB I., AC, 1704, fasc. 5, No. 7; 1704, fasc. 7, No. 8; ZCM, Matrika č. 1055, s. 14.

44 MNL, OL, Uhorská kráľovská kancelária, Kráľovské knihy (Libri regii), A57, zv. 15, s. 37 – 40, [online], [cit. 25. 01. 2022]. Dostupné na: https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/hu_mnl_ol_a057_15_0001/; TANDLICH, Tomáš. Artikuly mlynárskeho cechu na Plaveckom a Stupavskom panstve od cisára Leopolda I. z roku 1660. In *Záhorie*, 2006, roč. 15, č. 5, s. 2 – 4. Prepis artikúl je uvedený v príspevku: ZACHAROVÁ, Mária. Mlynári, pivovarníci a piliári v Malackách. In VRABLEC, Pavol (ed.). *Malacky a okolie 9. História*. Malacky: Mestské centrum kultúry Malacky, 2016, príloha č. 2, s. 108 – 111.

45 ŠABA, ŽB I., AC, 1757, fasc. 7, No. 34.

46 Za konzultáciu ohľadne pečate ďakujem Mgr. Štefanovi Hrivňákovi a PhDr. Ladislavovi Vrteľovi.

Obr. 8. Pracovné svedectvo Juraja Trajlinka. Zdroj: Štátny archív v Bratislave, pracovisko Archív Modra, fond Cechy v Malackách, Cech mlynárov, inv. č. 2.

kument bol opatrený dátumom a pečaťou cechu a podpismi cechmajstra, prípadne iného mlynára. Staršie pracovné svedectvo pochádza z mája roku 1836 a bolo určené pre Juraja Trajlinka (*Treylinek*) z Moravského Svätého Jána. Svedectvo podpísali Ignác Grumich a cechmajster Ján Šturdík. Druhé pracovné svedectvo z roku 1843, keď bol na čele cechu ako cechmajster Ignác Grumich, bolo určené pre tovariša Jána Srnčíka (*Szrnczik*) zo Sološnice.⁴⁷ (Obr. 8)

Na záver treba dodať, že mlynárska tradícia sa na sledovanom území udržala až do polovice 20. storočia, keď do súkromnej držby mlynov násilne vstúpil štát. V súčasnosti sa niektoré objekty mlynov využívajú ako obytné (Malacky, Sološnica, Studienka) alebo verejné priestory (Kostolište). Väčšina mlynov je však zničených, opustených a, žiaľ, je otázkou času, kedy podľahnú úplnej skaze.

47 ŠABA, pracovisko Archív Modra, f. Cechy v Malackách, Cech mlynárov, č. j. 2, č. j. 3. Za ich poskytnutie ďakujem pracovníčke archívu Mgr. Márii Feješovej, PhD. Prepis pracovného svedectva v prílohe č. 3 v príspevku ZACHAROVÁ, 2016, ref. 44, s. 112.

Mills on the Plavecký Castle Estate in Modern Period

Mária Zacharová

At the beginning of the 18th century, the Plavecký Castle Estate in the southern part of the Záhorie region consisted of 16 settlements, of which Malacky had the status of a small town and the rest were villages (Jablonové, Jakubov, Kostolište, Kuchyňa, Pernek, Plavecký Mikuláš, Plavecký Peter, Plavecké Podhradie, Plavecký Štvrtok, Rohožník, *Rovina, Sološnica, Studienka, Suchohrad and Záhorská Ves).

There is a medieval written mention of a mill in Kuchyňa dating back to the 13th century, when King Belo IV donated the mill to the Poor Clares of Bratislava. Until the end of the 18th century, the river Morava, the streams Rudava and Malina and their tributaries were used to operate the mills.

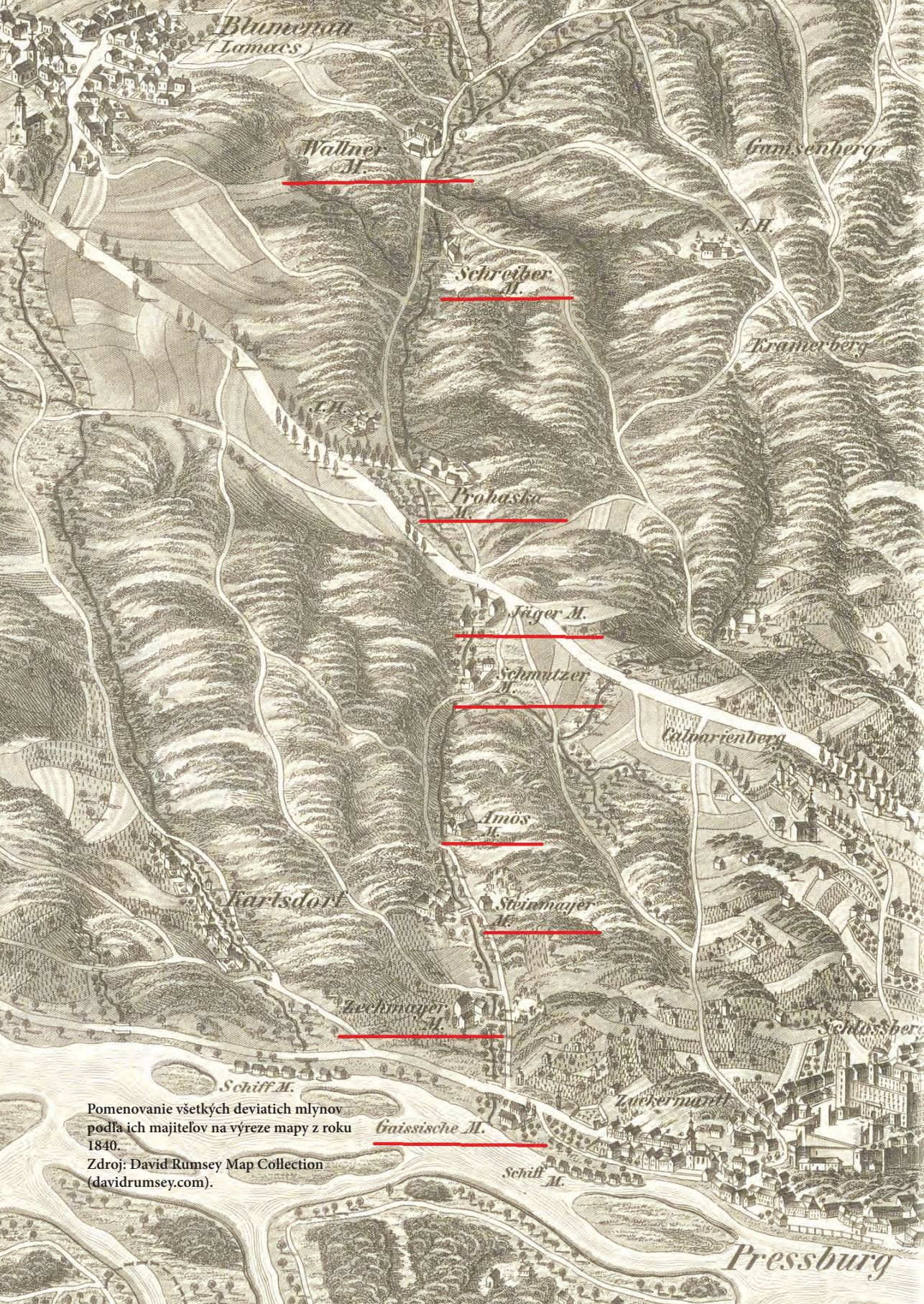
The mills on the estate had several mill wheels (at most four mill wheels – the upper mill in Malacky), which could have been used for other purposes besides grinding grain. Rolling mills (Plavecký Mikuláš, Plavecký Štvrtok), a paper mill (Rohožník) and sawmills (Kuchyňa, Malacky, Sološnica) were operated on the estate. In the defunct village of Rovina and in Sološnica, pounding mills for crushing glass probably used to operate.

Based on the ownership, the mills on the estate were divided into those operated by landowners and those operated by serfs. The landowners' mills (Kostolište, Kuchyňa, Malacky, Plavecké Podhradie, Rohožník and Sološnica) could have been rented. The mills operated by serfs were built by the subjects with the consent of the lord and were usually owned by a miller's family for several generations. However, the ownership could have been divided among several heirs by inheritance. Their mutual relations were often unclear and the mills would at times become a disputed inheritance (Malacky, Plavecký Mikuláš).

Millers of the Plavecký Castle Estate were obliged to pay the landowner in cash, to serve him with work and also to hand over produce in kind (grain, piglets). Millers could have bought themselves out of some obligations (libertines – Studienka).

Some mills on the estate did not operate continuously, mainly due to natural conditions. The insufficient water level was reflected in the tax burden on the mills. The most favourable conditions for the operation of mills were in Malacky, Kostolište, Plavecký Štvrtok and Studienka. Between 1618 and 1622, several mills are listed as burnt down, abandoned, or inactive (Kuchyňa, Pernek, Plavecký Mikuláš), which could have been caused by the unstable political situation in the Kingdom of Hungary. In Jablonov, two mills were destroyed during the uprising of Francis II Rákoci.

At the end of the 16th century, there were 29 mills were in operation within the Plavecký Castle Estate. Most of them were located in Kuchyňa and Plavecký Mikuláš (5). By the end of the 18th century, the number of mills had increased to 56 in total, and new mills in Jakubov, Plavecké Podhradie, Plavecký Štvrtok, Rohožník, Studienka, Suchohrad and Záhorská Ves began to operate.

Pomenovanie všetkých deviatich mlynov
podľa ich majiteľov na výreze mapy z roku
1840.

Zdroj: David Rumsey Map Collection
(davidrumsey.com).

Mlyny v Mlynskej doline – náčrt problematiky

Mgr. Nikola DANIŠOVÁ

Mgr. Mária JURČOVÁ

Archív Pamiatkového úradu SR

nikola.danisova@pamiatky.gov.sk

maria.jurcova@pamiatky.gov.sk

Potok Vydrica mal optimálne podmienky na vznik vodných mlynov, ktoré boli pre Bratislavu hospodársky významné. Vzniklo na ňom deväť mlynov, ktorých existenciu a názvoslovie možno identifikovať na základe mapových podkladov. Pre potreby mlynov boli v 19. storočí vybudované štyri vodné nádrže. Neskôr budovy mlynov zmenili využitie a dnes už stoja iba štyri z nich. V budove niekdajšieho siedmeho mlyna je v súčasnosti zriadený Pamiatkový úrad SR.

Kľúčové slová: vodné mlyny, Mlynská dolina, Vydrica, vodná nádrž

Územie pozdĺž potoka Vydrica bolo už od 13. storočia prvou väčšou výrobnou lokalitou, ktorej názov Mlynská dolina sa začal používať v 15. storočí. Potok Vydrica leží v západnej časti bratislavského chotára. Pramení v lokalite Biely Kríž v chotári obce Rača v Malých Karpatoch a ústi do Dunaja. Jeho celková dĺžka je 15 km. Iba približne 6 km, od Železnej studničky po sútok s Dunajom, sa energeticky využívalo a bolo tu postavených 9 mlynov.¹ V minulosti mal potok mimoriadny hospodársky význam, pretože jeho vodná energia sa využívala na pohon vodných kolies mlynov.² Hlavný tok Vydrice v minulosti označovali rôznymi názvami, ktorých význam bol odlišný. (Obr. 1) Častejší bol názov Vydrica³ v rôznych obmenách, no objavuje sa aj názov Bystrica.⁴ Tento názov sa objavuje hlavne na vojenských mapách od 1. vojenského mapovania po vojenské topografické mapy z roku 1960.⁵ Najznámejším prameňom povodia je Železná studnička, ktorej názov mal tiež viac podôb: Eisenbründl (1875 – 1884, 1898, 1934 – 1935 (eisen – železo, brünnlein – studnička), Vaskutacska (1894 – 1895, Železná Eisenbründl (1920 – 1934, 1945), Železná studánka (1925 – 1930), Železná studienka (1934 – 2008), Železná Studienka (1953, 1955, 1956), Železná studnička (1996 – 2009). Názov je motivovaný charakterom vody s vysokým obsahom železa.⁶

1 BELÁK, Adrián. Povodie Vydrice a Čierneho potoka na historických mapách. In STRAKA, Jakub (ed.). *Historické mapy. Zborník z vedeckej konferencie konanej 24. 10. 2013* [online]. Bratislava : Kartografická spoločnosť Slovenskej republiky, 2013, s. 18. [cit. 9.12.2021]. Dostupné na: <https://www.slovakcarto.sk/docs/HM2013.pdf>.

2 OBUCHOVÁ, Viera. *Priemyselná Bratislava*. Bratislava : Vydavateľstvo PT, 2009, s. 23.

3 Weißtritz Bach (1810 – 1869), Weidritz a Weidritz B. (1875 – 1884), Weidritz patak (1894 – 1895), Wödriz patak, Wödriz patak a Vödriz patak (1894 – 1895, 1896), Nagy Vödriz patak (1895), Vödriz patak (1896), Weidritz patak (1898), Weidritz (1934 – 1935), potok Vydrica (1966) a Vydrica (1925 – súčasnosť).

4 Bastric a Gros Bastric (1764 – 1787), Beistriz (1875 – 1884), Bystrica (1920 – 1934, 1945, 1953, 1955, 1956, 1957, 1960).

5 BELÁK, 2013, ref. 1, s. 18.

6 BELÁK, 2013, ref. 1, s. 22.

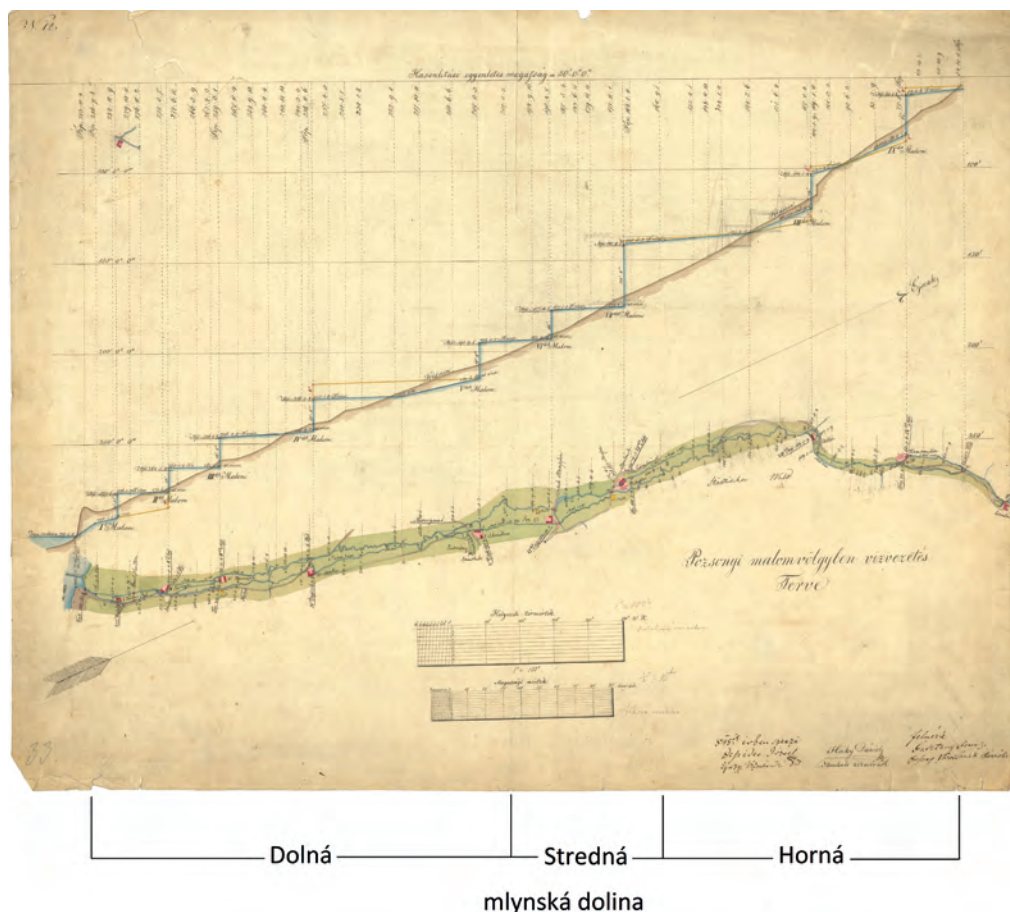
Obr. 1. Označenie potoka Vydrice (Weistriz Bach) na výreze mapy z roku 1855.

Zdroj: AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 549.

Mlynská dolina sa v súčasnosti delí na Hornú Mlynskú dolinu, siahajúcu po areál bývalej továrne na patróny – Patrónku a Dolnú Mlynskú dolinu, od Patrónky po ústie Vydrice do Dunaja.⁷ V minulosti sa členila na tri časti. Horná Mlynská dolina⁸ – od Železnej studničky po Červený most, kde sa nachádzali IX. a VIII. mlyn, je úzkym zalesneným údolím s pásom lúčnin

⁷ BELÁK, 2013, ref. 1, s. 23.

⁸ Mühlthal felső (1894 – 1895), Oberes Mühlthal (1934 – 1935), Horná Mlynská dolina (1934 – 1935), Mlynská dolina horná (1952, 1954), Horná Mlynská dolina (1958 – 2009), Mlynská dolina (1996).

Obr. 2. Rozloženie deviatich mlynov v rámci Mlynskej doliny na mape z roku 1845 s uvedením majiteľa mlyna a zobrazenie terénneho prevýšenia. Zdroj: AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1675.

bez kultivovanej pôdy. V strednej časti Mlynskej doliny,⁹ v Lamačskom prielome, stáli VII., VI. a V. mlyn. V stredoveku tu existovali dve poľnohospodárske a vinohradnícke osady – Blumenau a Sellendorf. V dolnej časti¹⁰ sa nachádzali IV. až I. mlyn. Tieto objekty však museli byť asanované kvôli výstavbe komunikácie a mosta cez Dunaj Lafranconi v 80. rokoch 20. storočia.¹¹ (Obr. 2)

Pomenovanie Vydrických mlynov vzniklo začiatkom 19. storočia, ale trvale sa zaužívalo najmä po roku 1844 – 1845, keď ich odkúpila Mlynskodolinská spoločnosť.¹²

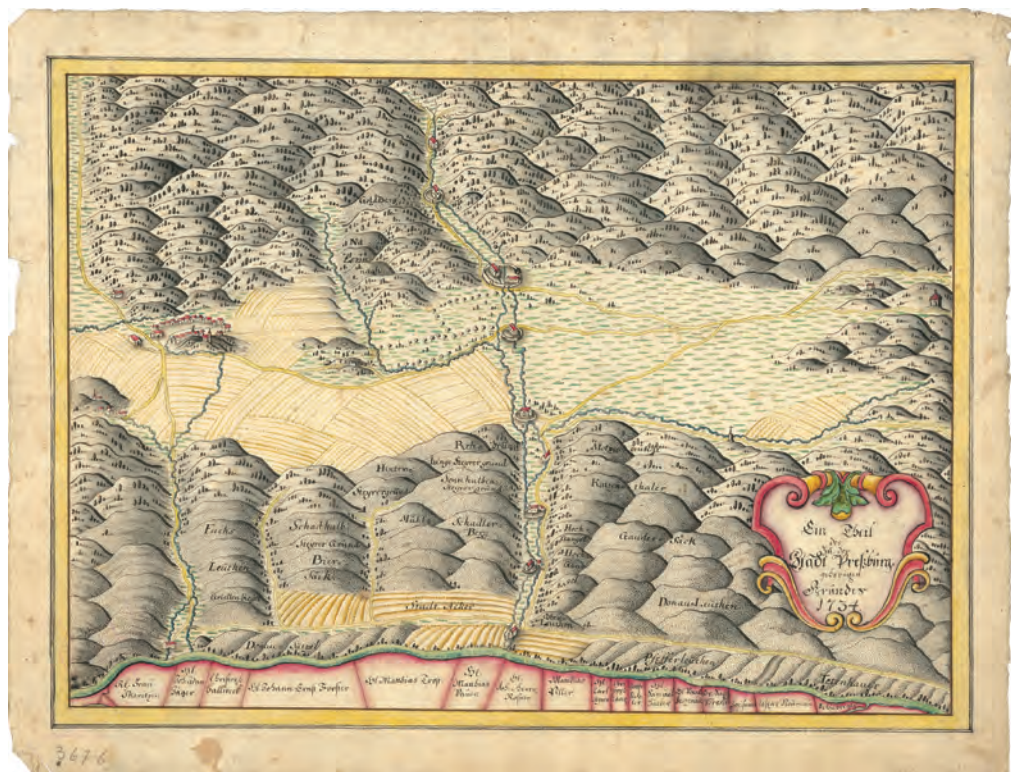
Zmienky o mlynoch na potoku Vydrica sú známe už z 13. storočia. Roľníci sem prinášali úrodu a dávali si tu mlieť obilie pre vlastnú potrebu. Mlynárstvo je jedným z najstarších remesiel používajúcich pri svojej výrobe stroj. Bratislavský richtár Jakub si uvedomil význam tohto územia

9 Mühlthal közsépső (1894 – 1895).

10 Mühlthal alsó (1894 – 1895), Unteres Mühlthal (1934 – 1935), Dolná Mlynská dolina (1934 – 1935), Mlynská dolina dolná (1952), Mlynská dolina (1958 – 2011) Dolná Mlynská dolina (1971, 1980).

11 OBUCHOVÁ, 2009, ref. 2, s. 23 – 24.

12 MIŠKAY, Viliam. Systém vodných nádrží na Vydrickom potoku v Bratislave. In SCHWARCZOVÁ, Anna (zost.). *Technické pamiatky Bratislavy. Zborník Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave*. 8. Bratislava : Príroda, 1985, s. 95.

Obr. 3. Deväť mlynov Mlynskej doliny na mape z roku 1734. Zdroj: AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1120.

a v roku 1288 predstúpil pred kráľa Ladislava IV. so žiadosťou o donáciu. Kráľ v donačnej listine daroval richtárovi zem medzi Suchou a Veľkou Vydricou.¹³ V listine sa písalo, že richtár Jakub túto zem, ktorá ležala spustošená po tatárskom vpáde, zveľadil a založil na nej vinice, mlyny, dediny a výdatne využíval aj tamojšie lesy.¹⁴ Ďalšie zmienky o mlynoch pochádzajú zo 14. storočia, keď sa v dokumente z roku 1374 spomína mlyn na Vydrici ako *molendium in fluvio Wiedrich*. Vydrické mlyny sa spomínajú aj v roku 1378, ale bližšie sa nepopisujú. Naopak, v roku 1405 sa spomína mlyn na Vydrici – *Mul in der Weydrice* a v mestskej účtovnej knihe je zmienka o mlyne *Mul pey Sellendorf*.¹⁵ Všetkých deväť mlynov je zaznačených na mape časti polí patriacich mestu Bratislava z roku 1734. (Obr. 3) O potoku Vydrica a mlynoch na ňom písal aj Matej Bell vo svojom diele *Notitia Hungariae* z roku 1735.¹⁶ Viacero plánov, na ktorých sú zakreslené a pomenované mlyny podľa majiteľov, sa zachovalo z druhej polovice 18. storočia. (Obr. s. 46) Na Pernoldovej mape Bratislavy a okolia z polovice 19. storočia je zakreslených všetkých deväť mlynov.¹⁷

Dôvodom na vybudovanie vodných nádrží bola strata energie potrebnej na pohon vodných kolies zapríčinená suchami. V roku 1760 sa majitelia mlynov obrátili s prosbopisom na mestský magistrát, aby im prenechal tzv. Volskú lúku, ktorá sa rozprestierala na mieste jazera za

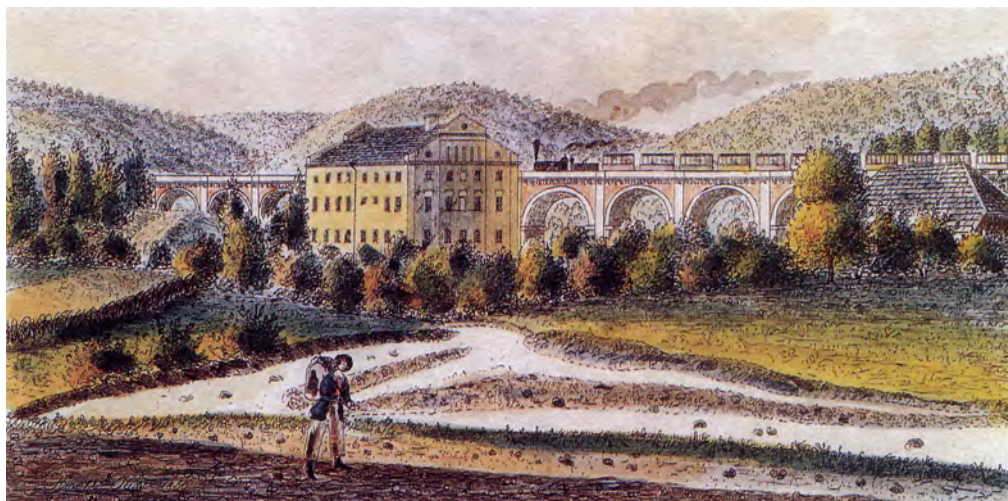
13 *Pamiatky a príroda Bratislavy: Odborný a informačný spravodajca Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti v Bratislave za roky 1974*. Bratislava: Mestská správa pamiatkovej starostlivosti, 1975. s 33.

14 OBUCHOVÁ, 2009, ref. 2, s. 24.

15 OBUCHOVÁ, 2009, ref. 2, s. 24.

16 OBUCHOVÁ, 2009, ref. 2, s. 24.

17 OBUCHOVÁ, 2009, ref. 2, s. 26.

Obr. 4. Reprodukcia grafiky Johanna Vincenza Reima Továreň pri Bratislave.

Zdroj: Web umenia (Galéria mesta Bratislavy).

Železnou studničkou. Pre veľkú suchotu boli mlyny takmer celé leto bez vody. Nemohli odvieť mestu predpísané dávky a nemohli ani v určenom čase dodať múku do cisárskych proviantských skladov. So značnými výdavkami preto museli previezť zvyšok obilia do dunajských mlynov a tam ho dať zomlieť. V Prešporku to spôsobilo všeobecný nedostatok múky a jej zdraženie. Aby mlynári odvrátili nevyhnutný zánik mlynov, preskúmali potok od ústia až po prameň a zistili, že všetky vlievajúce sa jarčeky sú zanesené a pokryté bahnom. Rozhodli sa ich vyčistiť, aby zlepšili prítok vody, a zároveň chceli vybudovať aj vodnú nádrž, z ktorej by mohli odvieť vodu do mlynov v prípade núdze.

Vo svojej žiadosti napísali: *...medzi prvým mlynom na Vydrici a takzvaným Panským rybníkom sa nachádza úžľabinka Volská lúka. Táto úžľabinka by najlepšie vyhovovala našim zámerom, veď sama príroda ju predurčila na to, aby sa tu ľahko dalo vybudovať jazero. Podľa geometrickej výmery a priloženého plánu ide o rozlohu 112 siah do dĺžky a 45 siah do šírky. V tejto záležitosti sme sa radili so známymi osobami, ktoré vidia náš plán veľmi nádejne, a síce: keby sme v tejto úžľabinke, obkolesenej vrškami, na jednom konci, kde zhora vyteká potok, uzavreli 33 siah široký otvor pevnou hlinenou hrádzou, zachytila by sa voda, čo tadialto zjari hojne a bez úžitku preteká, a tá by sa využívala len v období mimoriadnej suchoty...*¹⁸ Mlynári sľúbili, že jazero dokončia do roka a magistrát im povolil vybudovať vodnú nádrž, hoci jeden z mlynárov sa k ich žiadosti nepridal. Toto jazero sa nachádza aj na mape nazvanej Mappa Geographica Silvas Posonienses, ktorú v roku 1768 vypracoval Andreas Erich Frics. Jazero je označené ako Piscina (rybník).¹⁹ V nádržiach bola zachytávaná jarná alebo jesenná zrážková voda, ktorá zlepšovala prítok k Vydrickému mlynom a dokázala ich poháňať počas obdobia 30 dní. Umelú vodnú nádrž vybuildovali podľa projektov Wolfganga Reintlera v rokoch 1761 – 1762 s nákladom 4 065 zlatých.²⁰ Jazero onedlho vyschlo a v druhej polovici 18. storočia sa opäť zmenilo na Volskú lúku. Nanovo ho vybuildovali až v druhej polovici 19. storočia.

18 MARENČIN, Albert. *Benyovszky, Karl – Železná studnička*. Bratislava : Vydavateľstvo PT Mestské múzeum, 2005, s. 30 – 31.

19 MARENČIN, 2005, ref. 18, s. 32 – 33.

20 MIŠKAY, 1985, ref. 12, s. 96.

Obr. 5. Kúpele Železná studienka na vedute Johanna Vincenza Reima.
Zdroj: Web umenia (Galéria mesta Bratislavy).

Obr. 6. Deviaty mlyn v súčasnosti. Foto: Mária Jurčová.

V roku 1785 sa dostalo pod cirkevnú správu lamačských farárov päť mlynov na Vydrici, ktoré predtým patrili Blumentálskej fare. Bolo to územie od Slávičieho údolia takmer po Železnú studničku. Spomenuté územie sa počíta k Lamačskej fare ešte v kanonickej vizitácii z roku 1912.²¹

V 19. storočí začali mať rôzni podnikatelia záujem o železitý prameň, v okolí ktorého chceli vybudovať kúpeľný dom. Po niekoľkých neúspešných pokusoch sa to podarilo až mešťanovi a hostinskému Jozefovi Bergamenymu, ktorý mal v prenájme kasíno a divadelnú reštauráciu v Redute. Dňa 22. júna 1828 sa kúpeľný dom otvoril. (Obr. 5) Pred jeho výstavbou však proti tomuto zámeru protestovali piati majitelia mlynov na hornej Vydrici na mestskej rade. Podali na mestskú radu protest a žiadali ponechať Volskú lúku ako vodnú nádrž. Ale majitelia ostatných štyroch mlynov nesúhlasili s protestom svojich kolegov. Rada zriadila „obhliadkovú komisiu“, aby preskúmala námietky priamo

na mieste. Z komisionálnej obhliadky konanej dňa 13. septembra 1826 vyplynulo, že stavba spomínanej vodnej nádrže by úplne zmarila plány postaviť na Železnej studničke liečebný ústav, a preto aj s vidinou veľkého prínosu do mestskej pokladnice protest majiteľov vydrických mlynov magistrát zamietol. Rada vo svojom stanovisku uviedla, že rozhodnutím magistrátu z roku 1760 predkovia mlynárov nezískali na tento pozemok nijaké vlastnícke práva, len povolenie na výstavbu vodnej nádrže, ktorá nevydržala ani tri roky a nepriniesla verejnosti nijaký úžitok. Majitelia mlynov vyše päťdesiat rokov nevyužívali toto povolenie a ani verejnosti nechýbalo mlynské jazero. Štyria majitelia mlynov, ktorý sa na proteste nezúčastnili, dokonca vyhlásili mlynské jazero za zbytočné.

V druhej polovici 19. storočia boli postavené ďalšie tri vodné nádrže ako východisko z vtedajšej hospodárskej krízy.²² Až Mlynskodolinská účastinná spoločnosť sa na svojom prvom valnom zhromaždení 8. 12. 1844 rozhodla vykúpiť všetky mlyny na Vydrickom potoku so zá-

21 Pamiatky a príroda Bratislavy : Odborný a informačný spravodajca Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti v Bratislave za roky 1974. Bratislava : Mestská správa pamiatkovej starostlivosti, 1975, s. 33. Sign. 30188.

22 Pamiatky a príroda Bratislavy : Odborný a informačný spravodajca Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti v Bratislave za roky 1974, 1975, s. 33.

kladným kapitálom 320-tisíc zlatých a na zabezpečenie dostatku ich lacnej pohonnej energie vybudovať systém vodných nádrží. Prieskumom zistili, že najvhodnejšie morfológické, hydrologické a spádové podmienky majú VII. a IX. mlyn, ktoré sa rozhodli zrekonštruovať a zmodernizovať na vyšší výkon. (Obr. 6) Tieto dva mlyny zomleli ročne 40- až 45-tisíc prešporských meríc pšenice a spolu s ostatnými mlynmi približne štyritisíc meríc raže. Múka z týchto mlynov išla na domáci trh, ale prevažná časť aj na zahraničné trhy – do Česka, na Moravu, niekedy do Sasku a Prusku. Ostatné mlyny spoločnosť buď predala, alebo dala do prenájmu a ich užívatelia sa venovali poľnohospodárstvu alebo pohostinstvu.²³

Zároveň s modernizáciou mlynov pripravovala Mlynská spoločnosť stavbu ďalších vodných nádrží, ktoré mali zabezpečiť dostatočné množstvo vody aj v suchom letnom období. V roku 1845 Jozef Beszdész vypracoval projektovú dokumentáciu na stavbu štyroch vodných nádrží v Hornej Mlynskej doline,²⁴ (Obr. 7) postavené boli v nasledujúcom roku s nákladom 35 000 zlatých. Voda z týchto nádrží mala stačiť na zásobovanie mlynov v období sucha počas 50 dní. Ale mlyny spotrebovali pri plnej prevádzke oveľa viac vody, preto sa rozhodli v roku 1849 inštalovať v VII. mlyne jeden parný stroj s výkonom 25 konských síl. Bol tak prvým mlynom na území Slovenska na parný pohon.²⁵ No už v nasledujúcich rokoch nemohli konkurovať dokonalejším parným mlynom. V roku

Obr. 7. Štyri vodné nádrže na potoku Vydrica. Zdroj: Náučné chodníky na Slovensku (naucnechodniky.eu).

Obr. 8. Vodná nádrž vybudovaná pri Železnej studničke slúžila aj na rekreáciu. Zdroj: Archív PÚ SR, Zbierka pohľadníc, inv. č. 14673.

23 Pamiatky a príroda Bratislavy : Odborný a informačný spravodajca Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti v Bratislave za roky 1974, 1975, s. 26.

24 MIŠKAY, 1985, ref. 12, s. 97.

25 HANUŠIN, Ján. Technické pamiatky Mlynskej doliny. In SCHWARCZOVÁ, Anna (zost.). *Technické pamiatky Bratislavy. Zborník Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave*. 8. Bratislava : Príroda, 1985, s. 90.

Obr. 9. Vila Lanfranconi. Zdroj: dromedar.sk.

1868 prestali pracovať aj posledné dva zmodernizované mlyny a s nimi pustli aj vodné nádrže. Tie stratili svoju pôvodnú funkciu²⁶ a stali sa z nich rybníky, kúpaliská a bazény využívané na športové člnkovanie.²⁷ (Obr. 8)

Koncom 19. storočia mlyny na potoku Vydrica prestali plniť svoju pôvodnú funkciu. Z viacerých sa stali letoviská, VI. mlyn sa stal súčasťou Rothovej továrne na výrobu patrónov, známej ako Patrónka, VII. mlyn sa zmenil na Kühmayerovu továreň, v ktorej sa vyrábali ozdoby uniformami zo zlatých a strieborných nití, a preto bola známa aj ako Zlatá továreň. Deviaty mlyn upravili na hostinec.

I. mlyn²⁸

Mlyn stál pri ústí potoka Vydrica do Dunaja. Jeho najstaršie zobrazenie sa nachádza na mape z roku 1734. Okolo roku 1890 si stavebný inžinier Enea Lanfranconi objekt mlyna prestaval na vilu, ktorá sa zachovala až do 80. rokov 20. storočia v blízkosti Botanickéj záhrady. (Obr. 9)

II. mlyn²⁹

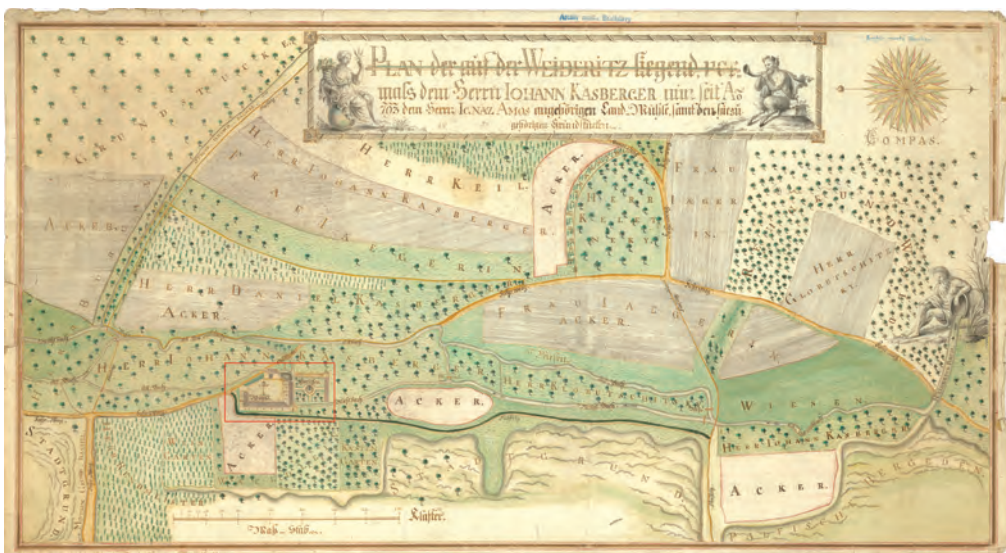
Nachádzal sa na pravom brehu potoka, asi 500 m od Dunaja. Je tiež zachytený na mape z roku 1734. Začiatkom 20. storočia bol známy ako Jozefov dvor. Mlyn vlastnili uršulínky, ktoré

²⁶ MIŠKAY, 1985, ref. 12, s. 98.

²⁷ HANUŠIN, 1985, ref. 25, s. 91.

²⁸ Na mapách označovaný ako Gaissische M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania), Kastner (1845), 1. Malom (1894 – 1895).

²⁹ Na mapách označovaný ako Mola Xenodochialis (1753), Zechmayer M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania), Köszeghi (1845), 2. Malom (1894 – 1895).

Obr. 10. Štvrtý mlyn na pláne pozemkov Ignaza Amosa z roku 1807. Zdroj: AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č 1145

v ňom mali hospodársky dvor, refektár, kaplnku či lurdskú jaskynku. V druhej polovici dvadsiateho storočia patrila podniku Jednota.

III. mlyn³⁰

Stál asi 300 m nad druhým mlynom. V polovici 19. storočia ho, ako aj ostatné mlyny, vlastnila Mlynskodolinská účastinná spoločnosť, ktorá ho nechala spustnúť a jeho budovy zbúrali v roku 1940.

IV. mlyn³¹

Bol vzdialený od Dunaja približne 1 350 m. Jeho podobu spolu s prislúchajúcim územím zachytáva *Plán vydrických pozemkov* z roku 1807 od Ignáca Jána Mehra. V čase vzniku tohto plánu bol majiteľom mlyna Ignác Amos a pred ním Ján Kasberger. K mlynu patrili rozsiahle poľa, vinohrady, gaštanový sad, záhrada či dve veľké pivnice na 300 okov vína. Časť budovy bola zničená výstavbou cesty v dolnej časti Mlynskej doliny v rokoch 1934 – 1938. (*Obr. 10*)

V. mlyn³²

Mlyn sa nachádzal pri dnešnej ceste Pri habánskom mlyne. Podľa niektorej literatúry mlyn označujú ako segnerovský, pretože keď sa v roku 1932 búrali mlynské budovy a hospodárske stavby, bol na múre pri vstupnej bráne segnerovský erb s datovaním 1665. Na demolačných plánoch z roku 1932 vidieť, že samotná budova piateho mlyna slúžila ako prasací chliev. Táto budova spolu s objektom pre služobníctvo, stodolou, kôlnou, prístreškom na kočiare, maštalou

30 Na mapách označovaný ako Mola Spindleriana (1753), Steinmayer M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania, 1845), 3. Malom (1894 – 1895).

31 Na mapách označovaný ako Amos M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania), Csenkey (1845), 4. Malom (1894 – 1895).

32 Na mapách označovaný ako Mola Kloboschitzky (1768), Kloboschitzky Mühl (1793), Schmutzer M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania, 1845, 1855), 5. Malom (1894 – 1895).

či vstupnou bránou boli asanované. Zachovala sa iba obytná budova, ktorá bola upravená podľa projektu architekta Emila Belluša. Vtedajším majiteľom bol Vojtech Šuhajda, rodák zo Skačian, ktorý nadobudol nemalé finančné prostriedky v Amerike ako zápasník. (*Obr. 11*)

VI. mlyn³³

Tento mlyn stál v strednej časti Mlynskej doliny na pozemkoch areálu bývalej továrne na patróny. Je považovaný za jednu z najväčších usadlostí spomedzi deviatich mlynov s vyvinutým majerským hospodárstvom a stredovekým hostincom. Usadlosť mala veľmi výhodnú polohu na ceste z Bratislavy do Lamača a ďalej na Záhorie a Moravu. V roku 1870 budovy kúpil viedenský priemyselník Juraj Kábel a vybudoval tu továreň na muníciu – patróny. Od druhej polovice 20. storočia slúži celý komplex ako zariadenie sociálnych služieb pre deti s mentálnym a fyzickým postihnutím.

VII. mlyn³⁴

Nachádzal sa v strednej časti Mlynskej doliny pri Červenom moste. Usadlosť patrila medzi väčšie a mala výhodnú lokalitu, pretože tam bol najväčší spád vody. Jeho dve hnacie kolesá boli umiestnené kaskádovito za sebou, čím sa dosiahol ich veľký výkon. Práve preto Mlynskodolinská spoločnosť prebudovala objekty VII. mlyna a stal sa z neho svojho času jeden z najväčších mlynov. Mlyn bol prvý s parným pohonom 25 konských síl. V roku 1868 tu František Kühmayer vybudoval továreň na ozdoby do uniforiem, ktorú poznáme ako Zlatá továreň. Po druhej svetovej vojne priestory využíval národný podnik Technické sklo a okrem iného sa tu vyrábali vianočné ozdoby. Od roku 1984 tu sídlili Štátne reštaurátorské ateliéry a od roku 1996 tu sídli Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti, dnešný Pamiatkový úrad Slovenskej republiky. (*Obr. 4, 12*)

VIII. mlyn³⁵

Mlyn stál v hornej časti Mlynskej doliny. Bola to chudobnejšia usadlosť a okrem malej lúky k nej nepatrili žiadne iné pozemky. V roku 1911 objekt kúpil Ľudovít Gratzl, známy bratislavský staviteľ, a chcel tam zriadiť výletnú reštauráciu. Ale už o desať rokov neskôr, v roku 1921, bol vlastníkom usadlosti Jozef Raban. V 30. rokoch 20. storočia budovu mlyna prestaval na reštauráciu s bývaním, známu pod názvom Klepáč. Ešte v 70. rokoch minulého

Obr. 11. Kamenný reliéf so segnerovským erbom v oplotení obytného domu z areálu niekdajšieho piateho mlyna. Foto: Bronislava Porubská.

33 Na mapách označovaný ako Mola Antoni Iager (1768), Iagr Mühl (1793), Jäger M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania, 1855), 6. Malom (1894 – 1895).

34 Na mapách označovaný ako Mola G. Appony (1768), G. Appony Mühl (1793), Prohaska M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania, 1855), Schiller (1845), 7. Malom (1894 – 1895).

35 Na mapách označovaný ako Mola Strahöfer (1768), Strahöffer Mühl (1793), Schreiber M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania, 1855), Cellér (1845), 8. Malom (1894 – 1895), Völgy m. (1898), 8. Suchý mlyn (1934 – 1935), hostinec Klepáč (1974), Klepáč (1974), Suchý mlyn (1989).

Obr. 12. Siedmy mlyn ako sídlo závodu Technické sklo (v súčasnosti budova Pamiatkového úradu SR). Zdroj: Archív PÚ SR, Zbierka negatívov, inv. č. 24979.

storočia bola budova obývaná. Po vysťahovaní nájomníkov začala budova mlynu chátrať, aj keď v 80. rokoch 20. storočia bol vykonaný pamiatkový výskum a vypracovala sa dokumentácia na jeho záchranu ako mlyna. V rokoch 2006 – 2008 sa o znovuzrodenie tohto mlyna zaslúžil pán Viliam Sedlár, manžel pani Rabanovej. Jej rodina budovu vlastnila v prvej polovici 20. storočia.

IX. mlyn³⁶

Tento mlyn bol posledný na potoku Vydrica. Po jeho odkúpení Mlynskodolinskou spoločnosťou v prvej polovici 19. storočia mlyn zmodernizovali. V roku 1855 už usadlosť vlastnili Wallnerovci a mlyn bol v prevádzke do roku 1868. Na konci 19. storočia sa tu konali prvé robotnícke oslavy sviatku 1. mája. Majiteľom bol vtedy K. Hanzlíček, ktorý bol významným funkcionárom robotníckeho hnutia. Na začiatku 20. storočia objekt prestavali na letný penzión s reštauráciou. Po druhej svetovej vojne bol prerobený na byty a kancelárie.

Väčšina z deviatich mlynov dnes už nestojí a niektoré sú značne prestavané. Mlynárska tradícia zostala prítomná najmä v názvosloví. Fyzicky sa zachovali len mlynské objekty v Hornej Mlynskej doline.

36 Na mapách označovaný ako Mola Linkliana (1768), neoznačený (1793), Wallner M. (1826 – 1830, 1840 – mapa II. vojenského mapovania, 1855), 9. Malom (1894 – 1895), Suchý mlyn (1934 – 1935, 1989), Deviaty Mlyn (1955), Deviaty mlyn (1994 – 2009).

Mills in Mlynská dolina – outline of the topic

Nikola Danišová – Mária Jurčová

Since the 13th century, the area along the Vydrica stream was the first larger production site called Mlynská dolina, i.e. the valley of mills. The name started in the 15th century and was based on the nine mills that stood there. The Vydrica stream runs through the western part of the territory of Bratislava. It was of particular economic significance in the past because it was the most water-rich stream in the vicinity of Bratislava and its water power was used to propel the mills' waterwheels. In the past, Mlynská dolina was divided into three parts. In the upper Mlynská dolina – from Červený most to Železná studnička – were located the mills IX and VIII. In the central part of the Mlynská dolina, in Lamačský prielom stood the mills VII, VI and V. In the Middle Ages, there were also two agricultural and viticultural settlements here – Blumenau and Sellendorf. In the lower part, the mills IV to I were located.

The mills on the Vydrica stream are mentioned in written records as early as the 13th century. In 1288, King Ladislaus IV issued a charter of donation for the mayor of Bratislava, Jacobus, and donated him lands between Suchá and Veľká Vydrica. Mayor Jacobus improved the land previously devastated by the Mongol invasion and founded vineyards, mills and villages there. Other mentions of the mills come from the 14th century. In a document from 1374, a mill on the Vydrica is mentioned as *molendium in fluvio Wiedrich*. In 1405, again a mill on the Vydrica – *Mul in der Weydrice* – is mentioned, and the *Mul pey Sellendorf* mill is mentioned in the town accounting book. All nine mills are displayed on the map from 1734 which shows parts of the fields belonging to the town of Bratislava. Several plans have been preserved from the 18th century, on which the mills are marked and named after their owners. The nine mills are also shown on Pernold's mid-19th century map of Bratislava and its surroundings.

In 1844, the Mlynskodolinská joint-stock company bought all the mills on the Vydrica stream. They built a system of water reservoirs to ensure their propulsion power. Through investigation, they found that the mills VII and IX have the most favourable conditions and decided to rebuild and modernize them to achieve performance. The other mills were sold or the company let them for lease. Their users were engaged in agriculture or hospitality services. At the turn of the 19th and 20th centuries, the Vydrica stream mills no longer fulfilled their original function. Some became recreation resorts, the sixth mill became part of Roth's factory for the production of patrons, known as Patrónka, the seventh mill was turned into the Kühmayer factory, which produced decorations for uniforms made of gold and silver threads and was therefore also known as the Golden Factory. The ninth and eighth mills were transformed into an inn and the remaining mills were destroyed.

Pohľad na zadnú stranu mlyna v Holiši, jeho hospodárske budovy a mlynský náhon. Na mostíku stojí mlynár Sztankovits s rodinou (cca. 1946). Zdroj: Ľudovít Sztankovits.

Vodné mlyny Novohradu: Holiša a Nitra nad Ipľom

Mgr. Radomír HRIVŇÁK

Holiša 126, 985 57 Holiša

e-mail: radohrivnak@hotmail.com

Témou príspevku je stručný pohľad na históriu vodných mlynov na rieke Ipľ v regióne Novohrad na vzorke zaniknutých vodných mlynov zo susediacich obcí Holiša a Nitra nad Ipľom. Na rieke Ipľ v minulosti existovala hustá sieť vodných mlynov, z ktorej sa dodnes zachovalo už len veľmi málo exemplárov. História vodných mlynov, najmä v južnej časti Novohradu, ostáva zatiaľ z väčšej časti neprebádaná.

Kľúčové slová: vodné mlyny, história, rieka Ipľ, Novohrad

Stručne o vodných mlynoch v Novohrade

Vzhľadom na poľnohospodárske tradície regiónu je prirodzené, že na rieke Ipľ, dominantnom vodnom toku Novohradu, ako aj na jej prítokoch jestvovalo v priebehu stáročí veľké množstvo vodných mlynov. Najstaršie písomne doložené vodné mlyny v dnešnej slovenskej časti Novohradu sa nachádzali v obciach Kalonda (1279), Romhány (Lipovany) (1279), Fila-kovské Kováče (1383), Poltár (1383) a Lučenec-Tuhár (1469).¹ V roku 1709 bol v Novohradskej stolici prijatý štatút *O ochrane záujmov mlynárov*. V roku 1715 bolo v slovenskom Novohrade evidovaných 27 mlynov. O storočie neskôr, v roku 1813, došlo k založeniu cechu mlynárov Novohradskej stolice. Ako uvádza monografia regiónu z toho obdobia (1822 – 1826), len na rieke Ipľ bolo v prevádzke až 40 vodných mlynov.² Pre úplnosť môžeme uviesť, že v roku 1872 bolo na území dnešného Slovenska evidovaných celkovo 4 748 mlynov, z toho 4 527 vodných.³

61

Vodný mlyn v Holiši

Hoci bol holišský mlyn počas svojej existencie viackrát prestavaný, jeho lokalita ostávala pravdepodobne nezmenená – nachádzal sa na južnom okraji obce pri mlynskom náhone tvoriacom severné rameno rieky Ipľ. Vzhľadom na topografické danosti lokality pravdepodobne počas celej svojej existencie mlyn fungoval na spodný náhon.⁴ (*Obr. 1*)

Staršie dejiny mlyna

Prvým dokladom o existencii mlyna v Holiši je súpis z roku 1549.⁵ Druhým, o niečo podrobnejším historickým prameňom, je turecký daňový súpis Sečianskeho sandžaku z roku 1554. Pod-

1 DRENKO, Jozef. *Mlyny Novohradu (topografia)*. Lučenec: Novohradské osvetové stredisko Lučenec, 2013, s. 46.

2 DRENKO, 2013, ref. 1, s. 47.

3 ALÁČ, Ján – BODOROVÁ, Oľga – PULÍŠOVÁ, Ľudmila. *Kolo, kolo mlynské... Z histórie mlynárstva a mlynov v regióne Gemer-Malohont*. Hrachovo: Občianske združenie OZVENY Hrachovo, 2012, s. 10.

4 Terénny výskum autora.

5 DRENKO, Jozef. *Holiša 1246 – 1996 (monografia obce)*. Holiša: Obecny úrad Holiša, 1996, s. 11.

Obr. 1. Vodný mlyn v Holiši – finálna podoba po posledných prestavbách (cca. 1935). Zdroj: Pavol Tanóczyky.

Obr. 2. Lokalita mlyna v Holiši na leteckej snímke, cca. 1955: (A) centrum obce, (B) Ipel', (C) hať, (D) mlynský náhon, (E) mlyn, mostík a blízky brod cez rieku. Zdroj: Historická ortofotomapa © GEODIS SLOVAKIA, s. r. o. a Historické LMS © Topografický ústav Banská Bystrica Historická ortofotomapa Slovenska. Dostupné na <https://mapy.tuzvo.sk/HOFM/Default2.aspx>.

la jeho záznamov mal holišský mlyn dva mlynské kamene, platil daň 100 akče a miestnym mlynárom bol *Deák János*.⁶ Je možné, že v tejto dobovej listine výraz *Deák* neoznačoval priezvisko osoby, ale bol použitý ako maďarské prímenie (*diják*), ktoré označovalo žiaka/študenta, teda človeka znalého písma. Je preto možné, že prvý známy mlynár v Holiši disponoval školským vzdelaním a vedel čítať a písať, čo bolo vzhľadom na nízku úroveň gramotnosti medzi pospolitým ľudom v tej dobe pomerne zriedkavé.

V inventárnom súpise zo 16. novembra 1671 sa dočítame, že v Holiši je mlyn v árende, dvojkolesový. Jedna tretina z jeho zisku a pšenica na chlieb patria mlynárovi a podiel dvoch tretín patrí zemepánovi. Tureckému išpánovi títo dvaja spolu platia peňažnú hotovosť, aby (Turci?) mlyn neznepekajovali.⁷ (Obr. 2)

Majetkový súpis (*Conscriptio*) *Urbarium Possessionis Ficalis Galsa* z 30. januára 1680 nám prezrádza, že k panstvu patrí aj mlyn na rieke Ipel', ktorého výnos vzhľadom na vysoký počet mlynov v blízkom susedstve predstavuje zhruba 60 meríc. Ten istý dokument prináša aj zaujímavé svedectvo o dopade vtedajších stavovských povstaní na lokálnu ekonomiku – listina uvádza, že

v danom roku povstalecké vojská Imricha Thökölyho, a následne aj cisárske jednotky spôsobili vyrabovaním obce a vypálením piatich domov také škody, že miestnym gazdom neostalo dost zrna ani na zasatie novej úrody. Mnohí dedinčania vtedy z Holiše zutekali a vrátili sa, až keď nebezpečenstvo od plundrujúcich vojsk pominulo.⁸

6 DRENKO, 1996, ref. 5, s. 11 – 12.

7 HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 042. – No. 046. Dostupné na: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc042_no046/?list=eyJxdWVyeSI6ICJnYWxzYSBtYWxvbjS9.

8 [(*Conscriptio*) *Urbarium Possessionis Ficalis Galsa*], HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 042. – No. 046. Dostupné na: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc042_no046/?list=eyJxdWVyeSI6ICJnYWxzYSBtYWxvbjS9.

Ďalší záznam o holišskom mlyne je v urbárskej listine z roku 1710. Podľa neho obec vtedy patrila pod filakovské panstvo, mlyn mal dva mlynské kamene a šľachte odvádzal ročne 80 *kíl* pšenice.⁹ Mlyn sa spomína aj v súpise z roku 1716,¹⁰ ako aj v kanonických vizitáciách z roku 1784 a 1813, kde sú holišskí mlynári evidovaní bez uvedenia mien ako hospodári starajúci sa miestnym farárom o lúky a polia, resp. ako nájomcovia cirkevných pozemkov.¹¹

V monografii Novohradu z roku 1826 sa píše, že v Holiši sa nachádza dobrý mlyn.¹² Toto označenie sa používalo pre mlyny, ktoré netrpeli nadmernými sezónnymi výkyvmi stavu vody.¹³ Súpis remeselníkov okresu Filakovo z roku 1832 uvádza, že mlynárom v Holiši bol v tom čase *Lipót Molnár*.¹⁴ O pravdepodobne kontinuálnej dlhodobej existencii mlyna v Holiši svedčí aj jeho zakreslenie na mapách v rámci všetkých vojenských mapovaní územia Uhorska v 18. a 19. storočí.

Čo sa týka vlastníckych práv k holišskému mlynu v staršom období, môžeme predpokladať, že zväčša bol majetkom šľachty, ktorá ho v súlade s vtedajšou praxou mohla dať mlynárom do prenájmu. Približne do 17. storočia boli majiteľmi holišského panstva príslušníci nižšej miestnej aristokracie, napr. z rodov Lossonczy, Galsay, Rakoczay a Varbóky. V priebehu 17. a 18. storočia sa Holiša dostala do vlastníctva príslušníkov významnejších dynastií uhorskej aristokracie – Forgách, Koháry a Coburg.¹⁵ O prvom doloženom súkromnom vlastníctve holišského mlyna môžeme hovoriť až začiatkom 20. storočia.

Holišský mlyn v 20. storočí

V priebehu druhej polovice 19. storočia čelili novohradské vodné mlyny tvrdej konkurencii jednak v podobe importu lacnejšej múky z Podunajska a Žitného ostrova, ako aj postupného budovania výkonných parných mlynov.¹⁶ Ďalšie problémy v tom čase spôsobila hospodárska kríza, ako aj čiastočné vodohospodárske úpravy na rieke Ipľ, ktoré mali za následok zrušenie viacerých hatí. Je možné, že aj z týchto dôvodov sa v prvej známej zmienke začiatkom 20. sto-

Obr. 3. Sándor Magyar – neskorší majiteľ holišského mlyna s manželkou Máriou (rod. Vargovou) a dcérou Máriou, cca. 1918.

Zdroj: Szabó Lászlóné (rod. Magyar Anna Mária).

9 SZIRÁCSIK, Éva. *Nemesi értékválasztás az 1710. évi romhányi csata után*. Dostupné na: http://neogradiens.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=122%3Aadr-sziracsik-eva-nemesi-ertekvalasztas-az-1710-evi-romhanyi-csata-utan&catid=46%3Anemesi-ertekvalasztas&Itemid=75&lang=hu.

10 DRENKO, 2013, ref. 1, s. 14.

11 Rímskokatolícky biskupský archív, Rožňava.

12 DRENKO, 1996, ref. 5, s. 24.

13 ALÁČ – BODOROVÁ – PULISOVÁ, 2012, ref. 3, s. 12.

14 DRENKO, 2013, ref. 1, s. 22.

15 DRENKO, 1996, ref. 5, s. 12 – 15.

16 ZÓLYOMI, József. *Nógrád megyei malomérletli szerződéssek a 19. század közepéről*. In *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve*, 2001, s. 125. Dostupné na: https://www.academia.edu/28692976/Nograd_megyei_malomberleti_szerzodesek_XIX_sz.

Obr. 4. Idylické prostredie dnes už neexistujúceho severného ramena rieky Ipel využívaného ako mlynský náhon (cca. 1955). Zdroj: rodinný archív autora.

ročia uvádza holišský mlyn ako opustený a nefunkčný.¹⁷ Druhý dych nabral mlyn po tom, čo ho odkúpil Sándor Magyar, rodák z Holiše. Pochádzal z chudobnej sedliackej rodiny, no v Budapešti sa vyučil za stavbára a po návrate pôsobil ako murársky majster a stavbyvedúci. Mlyn po odkúpení okolo roku 1922 opätovne uviedol do prevádzky. S prevádzkou mlyna nemal žiadne skúsenosti, preto ako mlynára zamestnal svojho svokra, Boldizsára Vargu (keďže však ani on nebol vyučený mlynár, musel si remeslo osvojiť praxou).¹⁸ (Obr. 3)

Syn Sándora Magyara, Ferenc Magyar, sa neskôr stal jedným z najznámejších rodákov obce. Pôsobil ako novinár a šéfredaktor, vedúci predstaviteľ katolíckych a spoločensko-politických organizácií a funkcionár maďarského rezortu školstva. Svoje rané roky strávil práve v holišskom mlyne, na ktorý si vo svojich pamätiach spomína nasledovne: *Dejiskom môjho skutočného detstva bol vodný mlyn s romantickým vzhľadom. Môj ocko síce vybavenie mlyna zmodernizoval, ale jeho historicky pôsobiaca budova sa príliš nezmenila. Maličké okienka prepúšťali dovnútra len nevela slnečného svitu, avšak aj takéto tlmené osvetlenie pekne zvýrazňovalo všetky detaily interiéru. Do mlyna si chodievali dať mlieť obilie gazdovia zo širého okolia. Dňom i nocou som bol svedkom vážnych debát týchto hostí, ako aj roztapašných žartíkov a šantenia, ktoré so mnou a so sestrou stvárali mlynárski pomocníci. Vtedy ešte v obci nebol kultúrny dom, takže aj dedinská mladá sa na svoje nedelňé zábavky schádzala pred arkádovým priečelím nášho mlyna. I pocestní tu mohli prenocovať. Mlynárski pomocníci boli vandrovná chasa a často sa v mlyne striedali – jeden prišiel, iný odišiel. A každý z nich so sebou do toho starého mlyna priniesol kúsok nového sveta...*¹⁹ (Obr. 4)

Podľa neoverených rodinných spomienok Sándor Magyar postavil aj úplne nový mlyn na elektrický pohon v neďalekom Filakove.²⁰ Žiaľ, investície ho priviedli do značných finančných ťažkostí. Koncom 20. rokov 20. storočia zomrel na zdravotné komplikácie spôsobené frontovým zranením z prvej svetovej vojny a jeho majetok sa dostal do konkurzu.²¹

Nová etapa histórie holišského mlyna sa začala písať, keď ho okolo roku 1928 na dražbe odkúpila trojica nových spolumahajiteľov: Pál Tarnóczky (novšia podoba priezviska rodiny: Tanóczky), János Pollák a Lajos Sztankovits (novšia podoba priezviska: Stankovits). Zaujímavosťou je, že išlo o úspešných podnikateľov spojených aj príbuzenskými vzťahmi z pomerne vzdialenej obce Farnad (dnes: Farná, okres Levice). Z tejto trojice akcionárov mali skúsenosti s mlynárskym remeslom Tarnóczky a Sztankovits, pričom druhý menovaný bol pokračovateľom mlynárskej dynastie, ktorú v obci Svodín založil jeho otec (tiež menom Lajos Sztankovits – podľa mnohoheneračnej rodinnej tradície totiž dostávali prvorodení synovia meno Lajos, t. j. Ludovít).

17 KAISER, László. *Magyar Ferenc*. Budapest : Hungarovox, 2001, s. 10.

18 MAGYAR, Ferenc. *Életrajzi vonatkozások* (nepublikované autobiografické spomienky; rukopis).

19 MAGYAR, ref. 17.

20 KAISER, ref. 16, s. 13.

21 KAISER, ref. 16, s. 16.

Obr. 5. Holišký mlyn z prednej strany (cca. 1946). V popredí mlynár Sztankovits s rodinou. Zdroj: Ludovít Sztankovits.

Väčšinový vlastnícky podiel v holišskom mlyne mal Lajos Sztankovits st., ktorý v ňom zároveň vykonával funkciu hlavného mlynára. Noví majitelia mlyn prestavali krátko po jeho odkúpení a dali mu finálnu impozantnú architektonickú podobu – pribudlo nadzemné podlažie a manzardová strecha s podkrovím. Noví majitelia v mlyne nainštalovali vodnú turbínu. Žiaľ, mlynár Sztankovits st. v holišskom mlyne nepôsobil dlhý čas – zomrel v roku 1930 na následky ťažkého pracovného úrazu, ktorý utrpel v mlyne vo Farnej. Tragédia postihla aj druhého vlastníka, Jánosa Polláka – zomrel v roku 1933 v mladom veku 40 rokov, keď počas betonáže novej hate na Ipli v chladnom počasí dostal ťažký zápal pľúc. Majetkové podiely v mlyne prevzali synovia obidvoch zosnulých: Lajos Sztankovits ml. a Gyula Pollák. Lajos Sztankovits ml. si mlynárstvo osvojil praxou od svojho otca a pod jeho vedením sa mlyn stal špičkovou modernou prevádzkou. Po inštalácii elektromotora ČKD (cca. 1934) bola v mlyne naďalej ponechaná aj turbína. Ďalšie investície smerovali do mlecieho vybavenia, ktoré bolo zmodernizované a značne zvýšilo kvalitu produkcie. Mlyn bol vybavený aj dynamom na výrobu elektrickej energie pre vlastné potreby, resp. pre miestne pohostinstvo v susedstve. (Obr. 5)

Nový mladý mlynár bol veľmi aktívny aj po spoločenskej stránke. V miestnej dedinskej kapele hral na husliach a stal sa aj členom klubu podnikateľov v Lučenci. V roku 1939 sa zosobášil so Saroltou Gallovou z Holiše. V roku 1940 sa im narodil syn Lajos a o pár rokov neskôr druhý syn László. Jeho starší syn dnes spomína na mlyn za čias svojho otca nasledovne: *Mlynský dvor sa ráno o štvrté začal plniť konskými povozmi, na ktorých si gazdovia privážali do mlyna obilie určené na mletie. Mlynári prijali len toľko vozov, koľko za daný deň stihli zomlieť, pričom sa mlelo až do polnoci. Každý gazda mal zomleté len to zrno, ktoré si priviezol, tovar sa teda nemiešal a poľnohospodár sa mohol spoľahnúť na to, že múka pochádza z jeho vlastného obilia. Za mletie platili gazdovia buď peniazmi, alebo v naturáliách (t. j. zrnom). Na mlynskom dvore sme mali pec na chlieb, v ktorej moja mamka piekla výborný domáci chliebík. V mlyne pracovali podľa potreby aj jeden až dvaja pomocníci.*

Obr. 7. Snímka z interiéru holišského mlyna: Gyula Pollák a pomocník János Kohn (cca. 1948).
Zdroj: Katarína Reiterová (rod. Polláková).

◀ Obr. 6. Mlynár Lajos Sztankovits ml. s manželkou Saroltou (rod. Gallovou) a synmi Lajosom a Lászlóom (cca. 1946). Zdroj: Ľudovít Sztankovits.

Mlyn bol v tomto období výlučne technologickou prevádzkou a nevyužíval sa na bývanie. Rodiny spolumajiteľov preto bývali v domoch (na tú dobu pomerne honosných) v susedstve mlyna.²² (Obr. 6)

Počas rokov druhej svetovej vojny musel Gyula Pollák narukovať do maďarskej armády, bol v rokoch 1942 – 1943 nasadený na východnom fronte, padol do zajatia a v sovietskych zajateckých lágroch strávil štyri roky.

Mlynár Sztankovits bol po prechode frontu ako občan maďarskej národnosti odvečený sovietskymi vojakmi na nútené práce a zo zajateckého tábora v rumunskom Sighetu Marmației sa po nemalých útrapách vrátil až o osem mesiacov.

Žiaľ, úspešná prevádzka vodného mlyna v Holiši bola ukončená, keď bol po nastolení komunistického režimu vydaný zákaz živností. Mlyn znárodnili, prešiel pod správu Roľníckeho skladištného družstva a jeho niekdajší spolumajiteľ Sztankovits v ňom ostal pracovať už len ako zamestnanec. Štát sa o údržbu a modernizáciu mlyna nestaral. Vzhľadom na opotrebované technologické zariadenie sa produkcia mlyna preorientovala na prípravu krmív pre miestne Jednotné roľnícke družstvo. V polovici 60. rokov 20. storočia bola jeho prevádzka ukončená úplne.²³ V rokoch 1965 – 1969 bol realizovaný projekt rozsiahlych vodohospodárskych úprav rieky Ipľ na úseku Boľkovce – Nitra nad Ipľom – Holiša – Trebeľovce. V rámci projektu došlo k regulácii riečného koryta.²⁴ Na rieke boli vybudované protipovodňové hrádze, zdrž, vodný stupeň a prečerpávacía stanica. Hať mlynskeho náhonu bola demolovaná, mlynský náhon bol zrušený a drevené lávky cez rieku boli nahradené betónovým mostom.²⁵

Opustená a chátrajúca budova mlyna bola zdemolovaná koncom 80. rokov. V súčasnosti je v teréne viditeľné suché koryto mlynskeho náhonu. Z komplexu mlyna sa zachovali hospodárske

22 Osobné spomienky: Ľudovít Sztankovits.

23 Osobné spomienky: Ľudovít Sztankovits.

24 Projektová dokumentácia: Slovenský vodohospodársky podnik – Správa povodia horného Ipľa.

25 Osobné spomienky: Norbert Krišta.

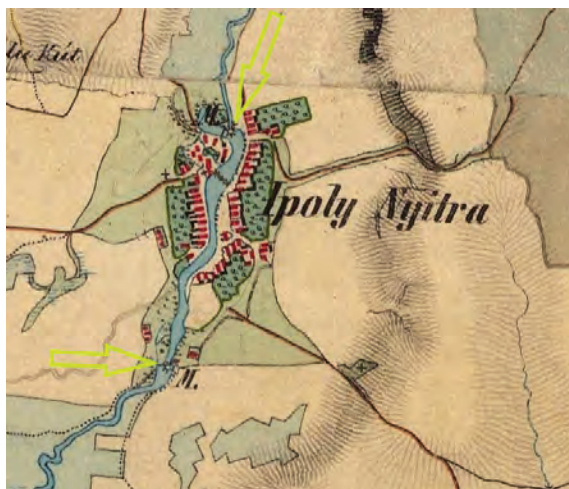
budovy a administratívna časť, pre-
stavaná na rodinný dom.²⁶ (Obr. 7)

Vodné mlyny v Nitre nad Ipľom

V susednej obci Nitra nad Ipľom existovali dokonca až dva vodné mlyny. V ústnej tradícii obce sú tieto mlyny vzhľadom na ich polohu spomínané ako tzv. *dolný* a *horný* mlyn.

Prvá známa zmienka o obidvoch mlynoch je v listinách z roku 1716, kde sa uvádza aj fakt, že výnosy z mlyna boli rozdeľované na podiely pre panstvo z rodu Koháryovcov, obec a gazdov. Mlynári boli oslobodení od platenia daní, mali však povinnosť vykonávať pre koháryovskú šľachtu tesárske práce.²⁷ Druhý zaujímavý záznam je z roku 1726. Aj v ňom sa uvádza identické rozdelenie podielov zo zisku obidvoch mlynov, navyše sa však dozvedáme, že už vtedy mal jeden z mlynov miestny názov *felső malom* [horný mlyn].²⁸ Horný aj dolný mlyn sú zreteľne zakreslené aj na mape I. vojenského mapovania (1782 – 1785).²⁹ (Obr. 8)

Zo súpisu remeselníkov pre okres Fiľakovo z roku 1832 sa dozvedáme nielen vlastnícke pomery nitrianskych mlynov, ale aj mená samotných mlynárov. Ako majiteľ jedného z týchto mlynov je zapísaný gróf F. Coburg a ako mlynár János Molnár. Druhý mlyn je evidovaný vo vlastníctve mesta Fiľakovo a ako mlynár je uvedený József Csaba.³⁰ Obidve prevádzky sú zapísané ako mlyny s dvoma kameňmi. Podobne ako v prípade obce Holiša, vzhľadom na topografiu lokality je pravdepodobné, že horný aj dolný nitriansky mlyn boli konštruované na spodnú vodu.³¹ (Obr. 9)

Obr. 8. Dva vodné mlyny v Nitre nad Ipľom (tzv. horný a dolný mlyn) na mape II. vojenského mapovania (1847 – 1854 pre oblasť stredného Novohradu). Zdroj: Magyar Királyság (1819 – 1869) – Második katonai felmérés, dostupné na: <https://maps.arcanum.com>.

Obr. 9. Horný mlyn v Nitre nad Ipľom pred prestavbou (cca. 1935). Zdroj: Katarína Čomorová (rod. Rakottyaová).

26 Terénny prieskum autora.

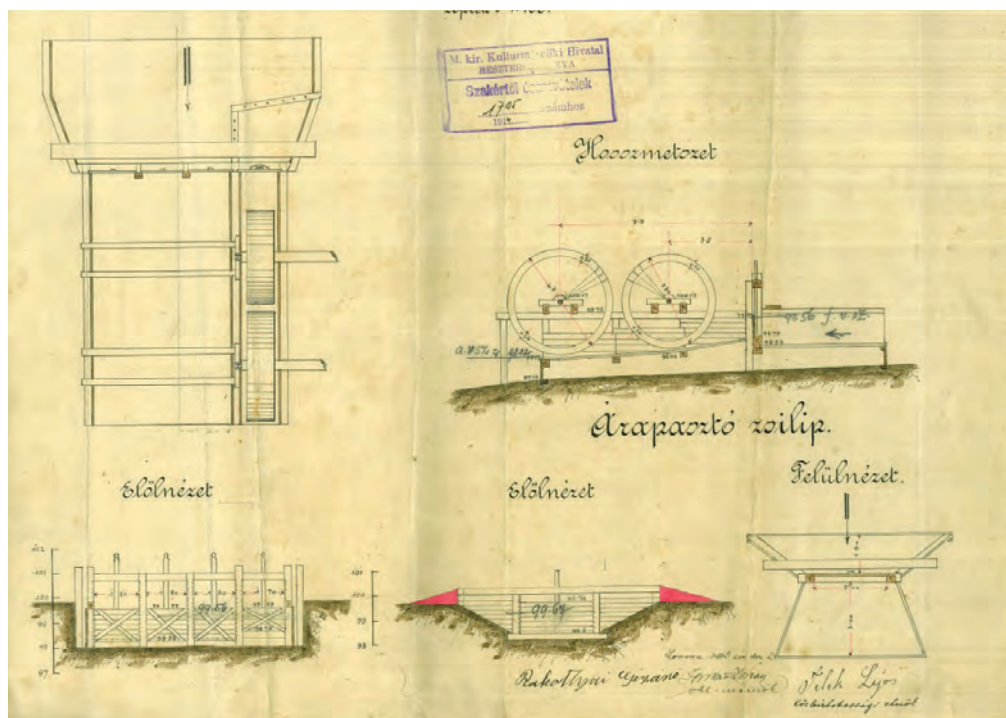
27 SZIRÁCSIK, ref. 9.

28 SZIRÁCSIK, Éva. A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumai 1716, 1718 – Adatok és források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 48. Salgótarján, 2007. Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/en/view/NOGM_AFT_54/?query=galsa%20&pg=162&layout=s.

29 Magyarország (1782 – 1785) – Első Katonai Felmérés. Dostupné na: <https://maps.arcanum.com/hu/map/first-survey-hungary/?layers=147&bbox=2198259.574116426%2C6157993.102139389%2C2205989.2686017645%2C6161222.566584438>.

30 DRENKO, 2013, ref. 1, s. 22.

31 Terénny prieskum autora.

Obr. 10. Konštrukcia hate horného nitrianskeho mlyna (Uhorský kráľovský stavebný úrad v Banskej Bystrici v roku 1914). Zdroj: Katarína Čomorová (rod. Rakottyaová).

Koncom 19. storočia mali „horný“ nitriansky mlyn v podnájme od grófa Filipa Coburga niekoľko miestni gazdovia. Jedným z nájomníkov bol aj samotný mlynár, Géza Rakottya st., pôvodom z Tornale.³² V obci Píla (okres Lučenec) sa u tamojšieho mlynára Markoviča priučil mlynárskemu remeslu, takže v čase svojho príchodu do Nitry nad Ipľom bol spomedzi miestnych obyvateľov zrejme jediný, ktorý mlynárstvo ovládal. Približne v roku 1911 Géza Rakottya mlyn odkúpil (spolu s dolným mlynom, ktorý už bol v tom čase nefunkčný a nový majiteľ ho

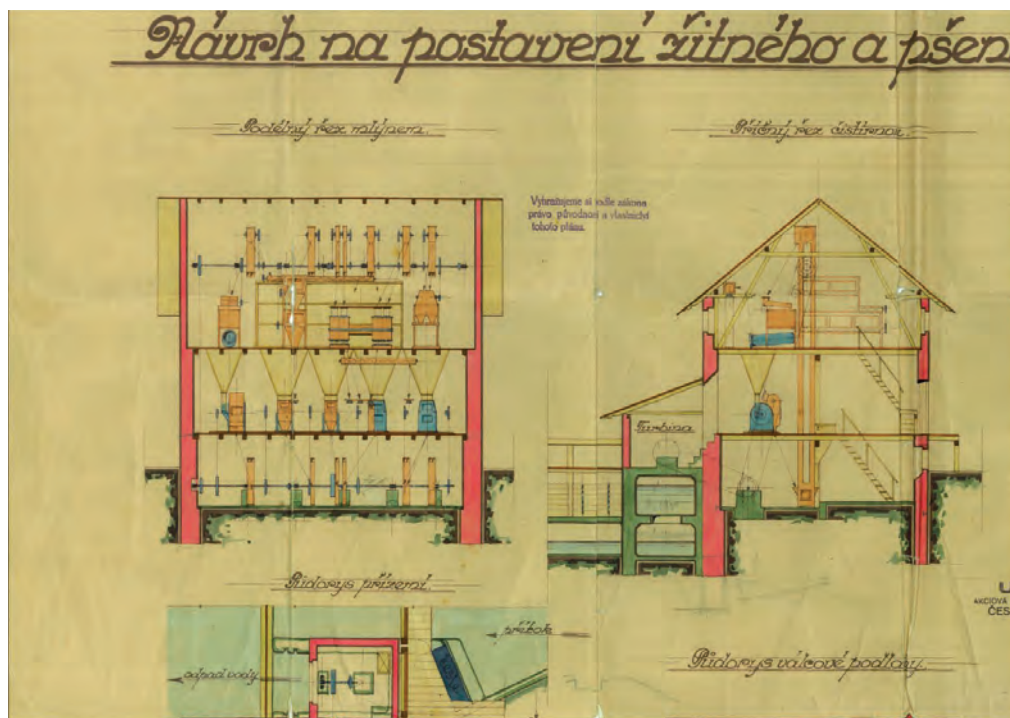
dal neskôr rozobrať na materiál). Podobne ako v Holiši, aj mlyn v Nitre nad Ipľom slúžil len ako technologická prevádzka a na bývanie využívala mlynárska rodina vlastný rodinný dom v centre obce neďaleko mlyna. (Obr. 10)

Nový mlynár v roku 1911 zakúpil u budapeštianskej firmy *Wohanka és társa* nový motor za 6 500 korún. Mal aktívne kontakty s podnikateľmi z okolia, zapájal sa do činnosti živnostenských spolkov a obzvlášť dobré vzťahy udržiaval s mlynárskou rodinou

Obr. 11. Mlynár Gejza Rakottya ml. s manželkou Irenou, cca. 1940. Zdroj: Katarína Čomorová (rod. Rakottyaová).

32 Dobová zmluvná dokumentácia k prenájmu a odkúpeniu mlyna. Zdroj: archív rodiny Rakottyaovej.

Obr. 12. Výkresová dokumentácia k projektu prestavby mlyna v Nitre nad Ipľom (Union – Akciová strojírna a slévárna České Budějovice, január 1930). Zdroj: Katarína Čomorová (rod. Rakottyaová).

Červenákovcov z neďalekej obce Pinciná. V úspešnej prevádzke mlyna pokračoval jeho syn, Gejza Rakottya ml., ktorý sa tiež rozhodol investovať nemalé prostriedky do modernizácie prevádzky. Jeho zámerom bolo prestavať mlyn na dvojpodlažnú budovu a zmodernizovať aj technologické vybavenie mlyna.³³ Prvý zjednodušený náčrt architektonického riešenia nového mlyna si mlynár nechal vyhotoviť v projekčnej kancelárii vo Zvolene, druhý, finálny projekt mu na objednávku vypracovala firma Union – Akciová strojírna a slévárna v Českých Budějoviciach v roku 1930.³⁴ (Obr. 11)

U firmy Ganz boli objednané špičkové výrobky – turbína a strojové vybavenie mlyna. Hoci projekt modernizácie pribrzdili udalosti druhej svetovej vojny, krátko po jej skončení sa začalo s prácami. Mlynár s rodinou sa len s ťažkosťami dokázali vyhnúť povojnovým deportáciám obyvateľstva maďarskej národnosti z územia južného Slovenska (realizovaným v rámci tzv. výmeny obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom – z obce Nitra nad Ipľom bolo takto násilne vysťahovaných veľa maďarských rodín). Napokon približne v roku 1945 bola nová budova mlyna dokončená, aj keď vzhľadom na nedostatok času a prostriedkov ostali jej tehlové steny bez omietky. Vynovený mlyn, žiaľ, nefungoval dlho – investície a snahy šikovného mlynára boli zmarené zásahom štátnej moci, takže aj tu sa opakoval scenár, ktorý spôsobil skazu vodných mlynov v celej krajine. Na rozdiel od holišského mlyna ostal mlyn v Nitre nad Ipľom nevyužívaný. Koncom 60. rokov 20. storočia jeho strojové vybavenie odviezli na roztavenie do zlievarne a budovu rozobrali. Lokalita mlyna je dnes úplne prázdna, v teréne sú viditeľné len zvyšky betónových základov budovy a piliere turbíny.³⁵ (Obr. 12)

33 Osobné spomienky: Katarína Čomorová (rod. Rakottyaová).

34 Dobová dokumentácia. Zdroj: archív rodiny Rakottyaovej.

35 Terénny prieskum autora.

Podakovanie

Podakovanie za spomienky a fotografie príslušníkom mlynárskych rodín z Holiše, ako aj iným informátorom a odborným pracovníkom: Balogh Barnabáš, Čomorová Katarína (rod. Rakottyaová), Hrivňáková Lubomíra, Kironszká Mária, Krišta Norbert, Kumštárová Elena, Lukáč Štefan, Magyar Ágnes, Reiterová Katarína (rod. Polláková), Stankovits Ľudovít, Szabó Lászlóné (rod. Magyar Anna Mária), Tanóczka Jolana, Tanóczky Gabriel, Tanóczky Pavol, Tamás Zoltán, Végh Július (SVHP – Správa povodia horného Ipľa), Zsélyi Gejza.

Water mills of the Novohrad region: Holiša and Nitra nad Ipľom

Radomír Hrivňák

In the past, the water mills of Holiša and Nitra nad Ipľom were an important part of the local economy and at the same time an integral part of community life. In the two municipalities, the mills also had an aesthetic value, since they formed architectural landmarks integrated appropriately into the surrounding natural environment. Millers themselves and members of milling families belonged to the social elite and played a key role in local cultural and social life as well as in the overall development of the village. Nearby spots around the mill weirs on the river Ipľ were popular with local residents for swimming and socializing. The operation of the mills was purely ecological due to the use of water energy. Similar statements also apply to other well-known water mills in the surrounding villages of the Novohrad region in the central Ipľ river basin. Sadly, almost nothing remains of this once flourishing craft in the region. The vast majority of mills in the immediate vicinity no longer exist (Trebeľovce, Pinciná), or their buildings are abandoned, dilapidated and still awaiting use in vain (Rapovce, Kalinovo). Some were rebuilt into family houses (Bolíkovce) or their tradition has been carried on in a different manner after their disappearance (e.g. the restaurant Malý mlyn /Little Mill/ in Šiatorská Bukovinka or the newly built simplified symbolic replica of the mill in the village of Kalonda). A distinct exception are two mills in the neighbouring region: the so-called Zelený mlyn /Green Mill/ near the village of Ožďany, which has been partially repaired and is used for various workshops, and particularly, the mill in the village of Veľké Teriakovce, which has been completely restored thanks to resources from EEA funds and the Norwegian Funding Mechanism and is used as a regional museum and local community centre. Water mills offer a fascinating insight into the history of each region and therefore deserve more attention from our side.

Vodný mlyn v Jolke. Zdroj: Fotoarchív Vlastivedného múzea v Galante, autor neznámy, 1979.

Dejiny mlynárstva na juhozápadnom Slovensku

PhDr. Izabela DANTEROVÁ

etnologička, 925 26 Boldog 159

muzeologia1999@gmail.com

Príspevok prezentuje šesť vodných mlynov na juhozápadnom Slovensku, a to turbínový mlyn v obci Hoste, vodný mlyn v Dunajskom Klátove, lodný mlyn v Kolárove a kolové mlyny v Jelke, Tomášikove a Jahodnej.

Kľúčové slová: pozemné a riečne mlyny, lodné mlyny a kolové mlyny, mlecie zariadenie, juhozápadné Slovensko

Problematika vodných mlynov patrí v súčasnosti medzi zaujímavé témy jednak z hľadiska uchovania a ochrany nášho kultúrneho dedičstva, ale aj z hľadiska súčasného využitia mlynských objektov. Mlyny ako technické zariadenia boli v minulosti často motorom technického pokroku. Mlynári zaujímali v dedinskej spoločnosti spomedzi remeselníkov významné spoločenské postavenie, boli totiž aj dobrí tesári, sami postavili mlyn a zhotovovali aj potrebné technické zariadenia. Vedeli osadzovať a okresávať kamene, opraviť poškodené časti mlyna, ovládali hydrotechniku. Mlyny patrili medzi centrálné objekty hospodárskeho a spoločenského života. Ich osud je v súčasnosti rôznorodý. Väčšina mlynov bola do prvej svetovej vojny, resp. do polovice 20. storočia odsúdená na zánik. Medzi zachovanými mlynmi nájdeme zrekonštruované príklady prezentované ako národné kultúrne pamiatky a v nich sprístupnené expozície „in situ“, ale nájdeme aj také, ktoré si po prebudovaní pôvodný výzor a funkciu nezachovali. Niektoré z nich sú zapojené do turistického ruchu ako hotely a reštaurácie alebo sú zaradené do bytového fondu.

Ján Hanušin uskutočnil v 60. rokoch 20. storočia rozsiahly výskum ľudových vodných zariadení na Slovensku, a to v archívnych fondoch aj v teréne. V roku 1971 dokončil o tejto téme tisícstránkový rukopis, v ktorom podrobne píše aj o existencii veľkého počtu mlynov v Podunajskej nížine.¹ Rozšírenie vodných mlynov bolo podmienené predovšetkým prírodnými a hospodárskymi pomermi. Pre túto oblasť bola typická hustá sieť väčších tokov s malým spádom, početnými ramenami, ostrými meandrami (Dunaj, Malý Dunaj, Váh) a riedka sieť potokov (Čierna voda, Dudvák) tiež s malým spádom a nestálou vodou. Charakter vodnej siete vytváral vhodné podmienky na existenciu lodných, resp. pobrežných mlynov. Na základe archívnych dokumentov a na dobových vyobrazeniach a mapách môžeme vidieť, že väčšinu týchto vodných zariadení tvorili lodné mlyny.

V súčasnosti je na juhozápadnom Slovensku šesť vodných mlynov, ktoré sú evidované v Ústrednom zozname pamiatkového fondu Slovenskej republiky. Z nich tri objekty vlastní Trnavský samosprávny kraj, a to kolové mlyny v Jelke a Tomášikove a vodný mlyn v Dunajskom Klátove. Ďalšia budova kolového mlyna v Jahodnej pri Malom Dunaji je vo vlastníctve súkromnej firmy. Turbínový mlyn v obci Hoste je majetkom rodiny Hustých a lodný mlyn v Kolá-

1 HANUŠIN, Ján. *Ľudové vodné zariadenia na Slovensku*. Trenčín, 1971, rukopis, 948 s. Zbierka Vlastivedného múzea v Galante, evid. č. E-3404.

Obr. 1. Vodný mlyn v obci Hoste. Zdroj: Fotoarchív Vlastivedného múzea v Galante, foto: Tibor Németh, 2006.

sa píše o dvoch vodných kolesách so samostatným mlynským zariadením na kameňové zloženie a o mlyne na kašu. K rozšíreniu mlyna došlo pravdepodobne v roku 1825. Na mape z roku 1855 je stavba rozšírená do tvaru písmena U. Z inventára z roku 1852 sa dozvedáme, že mlyn patril bernolákovskému panstvu, steny budovy mlyna boli postavené z pálených tehál, strešnú krytinu tvorili škridly a mal tri vodné kolesá. V rokoch 1906 – 1928 mlyn dodával elektrinu do Esterházyovského kaštieľa v Abrahámskom háji. Modernizáciu mlyna uskutočnil Viliam Hustý s manželkou koncom 20. rokov.³ Vtedy tu bola namontovaná turbína a mlynské zariadenie tvorili moderné valcové stolice, múčne truhlice a výťahy, v mlyne sa mlelo do roku 1950. Ďalšie generácie rodiny Hustých v súčasnosti budovu mlyna využívajú na súkromné účely. (Obr. 1)

Ďalší pozemný vodný mlyn stojí v Dunajskom Klátove pri tzv. Klátovskom ramene Malého Dunaja. Postavila ho rodina Cséfalvayovcov začiatkom 20. rokov 20. storočia. Dvojpodlažná murovaná mlynica je postavená z pálených tehál. Sedlová strecha budovy je pokrytá škridlami. Hnaciú sústavu mlyna tvorí vybudovaný kanál v koryte Klátovského ramena, hať s dvoma stavidlami, pomocou ktorých bol prúd vody usmerňovaný na veľké vodné dvojvencové lopatkové koleso na spodný náhon. Pod kolesom visela na štyroch reťaziach doštená plošina, ktorá

rove spravujú miestne Občianske združenie Lodný mlyn a Mestský úrad v Kolárove.

Vodné mlyny na juhozápadnom Slovensku sa z hľadiska technického zariadenia delia podľa hydrografických daností a umiestnenia mlynice na pozemné a riečne. Pozemné vodné mlyny stáli zväčša pri menších vodných tokoch a mali stabilne postavenú budovu. Z nich sú v súčasnosti na juhozápadnom Slovensku dva, a to v obci Hoste a v Dunajskom Klátove.

O existencii mlyna v obci Hoste máme údaje v kongregačnej listine z roku 1701. Do roku 1782 slúžil Rádu klarisiek v Trnave² a do roku 1805 patril francúzskej šľachtickej rodine. Potom ho až do roku 1920 vlastnili Esterházyovci, od nich ho kúpil Karol Pulman. Mlyn od roku 1927 patrí rodine Hustých. Počas existencie bol mlyn niekoľkokrát prestavaný. Na mape obce Hoste z roku 1788 má budova mlyna tvar písmena L. V inventári mlyna z roku 1814

2 VISKUPIČOVÁ-KONDELOVÁ, Ružena. *Gest – Hoste. Pravek – 1231 – 1993*. Obecný úrad v Hostiach, 1994, s. 29 – 30.

3 *Dokumenty – Mlyn Hoste*. Etnografický archív Vlastivedného múzea v Galante. EA-631.

Obr. 2. Vodný mlyn v Dunajskom Klátove. Zdroj: Fotoarchív Vlastivedného múzea v Galante, foto: Pavol Andrejkovics, 2008.

zabezpečovala prívod vody na lopaty kolesa. Brehy kanála boli vybudované z kolov (kmene agátových stromov) a z prútia. Mohutný hriadeľ vodného kolesa je vyhotovený z dubového dreva, ktorého konce ležia na vnútorných a vonkajších hradách položených na pilótach. Z tohto miesta vykonával mlynár údržbu kovových častí kolesa. Prvý stupeň prevodového systému, veľké ozubené koleso, sa nachádza v drevenej stavbe na brehu rieky. Druhý stupeň prevodového systému tvoria železné prevodové kolesá spojené s koženými remenicami. Transmisia, ktorej pomocou sa rotačný pohyb prenášal na jednotlivé čistiace a mlecie zariadenia, na triediče a na preosievajúce zariadenia mlyna, sa v mlynici nachádza pod zvýšeným podlažím. Mlecí mechanizmus pozostáva z viacerých strojov. V mlyne je fukár na čistenie obilia od špiny a lúpačka, v ktorej sa medzi špeciálne nastavenými kameňmi odstraňovala vonkajšia šupka obilia. Samotné mletie sa mohlo uskutočniť na kameňovom zložení alebo na valcovej stolici. Obidve mlecie zariadenia sa nachádzajú na zvýšenom medziposchodí a sú pomocou výťahu na transport meliva spojené s múčnou truhlicou v podstrešnom priestore a na prvom poschodí, kde prebiehalo preosievanie a triedenie múky na hladkú, hrubú a na otruby. Tu naplnené vrecia spúšťali cez otvor so žlabom na vozy čakajúce vo dvore mlyna. Mlyn mal denný výkon 10 metrických centov múky a 20 metrických centov otrúb. Mlelo sa v ňom do roku 1942. Mlyn je po obnove v roku 1987 sprístupnený verejnosti ako expozícia mlynárstva na Žitnom ostrove. (Obr. 2)

V našej oblasti boli najpočetnejšie lodné mlyny na väčších riekach, na Dunaji, Malom Dunaji a Váhu. Zariadenie lodných mlynov bolo umiestnené na dvoch pevne spojených člnoch. Na väčšom člne stála mlynica a koniec hriadeľa mohutného vodného kolesa, na druhom člne

Obr. 3. Lodný mlyn v Kolárove. Zdroj: Fotoarchív Vlastivedného múzea v Galante, foto: Jozef Keppert, 2006.

bol položený druhý koniec hriadeľa. Plávali v prúde rieky, s brehom boli spojené trámami a lanami. Lodné mlyny vytvárali v blízkosti obcí a miest celé osady hlavne na Dunaji a na Váhu. Najdlhšia bola ich existencia pri lokalitách na Váhu – až do druhej svetovej vojny, a tiež na Dunaji. Posledný exemplár vážskeho lodného mlyna sa nachádza v Múzeu slovenskej dediny v Martine. Maketa lodného mlyna dunajského typu sa zachovala v zbierkovom fonde Žitnoostrovského múzea v Dunajskej Stredě.

Mlyn v Kolárove predstavuje typ lodného mlyna na Dunaji a pochádza z Radvane nad Dunajom. Jeho strojové zariadenie je jednoduché, mlecie zariadenie tvorí jeden pár kameňov, pytlík a truhlica na melivo. Mlyn je v súčasnosti sprístupnený verejnosti a prezentuje určitú fázu vývoja mlynárskeho remesla na Dunaji. (Obr. 3)

Technický charakter lodných mlynov zabráňoval intenzívnemu vývinu a zmene pri pracovnom postupe mletia a splavnosti riek. Lodné mlyny zakotvené na rieke či pri jej brehu boli veľkou prekážkou vodnej plavby. Rýchlu prestavbu lodných mlynov na Malom Dunaji na kolové mlyny možno dať do súvisu s vodným zákonom z roku 1885, resp. zákonnými opatreniami z roku 1888, ktorým predchádzala prísna revízia mlynárskych oprávnení. Prestavba lodných mlynov na kolové bola rozšírená iba na Malom Dunaji. Vo väčšine prípadov vznikli po zániku lodných mlynov v 80. – 90. rokoch 19. storočia.

Technologické zariadenie kolových mlynov pozostávalo zo sústavy hnacej, prevodovej a mlecej. Hnaciú sústavu tvorili hať a veľké vodné koleso na spodný náhon ponorené do prúdu rieky a umiestnené v mlynskom žľabe. Dvojvencové lopatkové koleso s drevenými ramenami malo rozmery v priemere od 7 metrov, so šírkou od 2 do 3 metrov. Pod vodným kolesom visela doštená plošina pripevnená reťazami o konštrukciu mlyna a o stromy na brehu, ktorá zabezpečovala prívod vody na lopaty kolesa. Hriadeľ kolesa ležal na vnútorných a vonkajších mohutných hradách položených na pilóty. Výška hriadeľa vodného kolesa bola stála a bola určená povoľovacou listinou, takisto ako výška koruny hate. Hať bola v riečisku vybudovaná z kolov a prútia. Pomocou nej sa vzdúvala hladina rieky pred mlynom a prúd vody sa usmerňoval na koleso. Od nábrežnej strany mlyna smerovala ku kolesu kratšia podobná hať.

Z početných kolových mlynov na Malom Dunaji sa do súčasnosti zachovali tri objekty, a to v obciach Jelka, Tomášikovo a Jahodná.

Vodný mlyn v Jelke pôvodne patrilo Jozefovi Némethovi a potom jeho synovi Vincentovi. Posledným majiteľom mlyna až do roku 1973 bol jeho vnuk Ernest Németh. Najstaršie doklady o mlyne pochádzajú z roku 1894. Medzi nimi nájdeme plán využitia vody, technický popis, polohopisný plán úseku Malého Dunaja v chotári obce Jelka a podrobné kresby konštrukcie lodného mlyna, ktorý vyhotovil stavebný podnikateľ v Budapešti A. Visnovszky.⁴

Povolenie na prestavbu lodného mlyna na kolový bolo vydané v roku 1899 a v nasledujúcom roku sa pri ľavom brehu Malého Dunaja v chotárnej časti Spoločná lúka začali stavebné práce. Budova mlynice sa položila na doštené podlažie ležiace na 54 koloch vrazených do brehu a dna rieky a zvýšila sa o dva metre. Sedlová strecha mlynice mala krokrovú hambáľkovú konštrukciu a bola pokrytá šindľom. Vstup do mlyna z brehu umožňoval 5 m dlhý mostík. V prestavanom mlyne sa začalo mlieť v auguste roku 1906. Jozef Németh si na ďalšiu obnovu mlyna v roku 1912 požičal hotovosť od manželky svojho syna Vincenta a súčasne dal mlyn do zálohy. Z rozhodnutia vydaného podžupanom Bratislavskej stolice v roku 1913 vieme, že Vincent Németh s manželkou Teréziou Hegedúsovou kúpili mlyn od Jozefa Németha a ako noví majitelia boli zapísaní do tzv. Vodnej knihy.⁵ Prestavali jednopodlažnú budovu mlyna na viacpodlažnú a nainštalovali v nej valcovú stolicu, výťahy, stroje na čistenie obilia a preosievanie meliva. Na severnej fasáde boli do rozobratia objektu očividné obrysy pôvodného prízemie a nadstavených podlaží. Prevodová sústava mlyna bola zmenená na viacstupňovú. Prvý stupeň pozostáva z hlavného ozubeného kolesa a z jedného menšieho ozubeného kolesa. Druhý prevodový stupeň tvorí ďalšia dvojica ozubených kolies. Nakoniec cez kužeľový pastorok na hriadeli s remenicami rôznych rozmerov sa rotačný pohyb pomocou remeňov prenáša podľa individuálnych otáčok na jednotlivé stroje pracovnej sústavy. Prvá remenica na hriadeli je brzda, pomocou ktorej sa činnosť mlyna v prípade potreby pozastaví. Druhá remenica poháňa vodorovný skrutkový transportér, pomocou ktorého sa melivo dostane do násypného koša. Ďalšia remenica je napojená na lúpačku. Vedľa nej umiestnená remenica slúži na poháňanie skrutkových transportérov a výťahového systému v hornom podlaží mlyna. Koleso chránené drevenou kazetou slúži na prácu s valcovou stolicou. Posledná remenica poháňa šrotovník, ktorý vedľa valcovej stolice stojí na mlynskom lešení. Šrot pre zvieratá spracúvali v šrotovníku, v ktorom sa nachádzajú dva mlynské kamene: dolný

Obr. 4. Vodný mlyn v Jelke. Zdroj: Fotoarchív Vlastivedného múzea v Galante, foto: Karol Nagy, 2019.

4 Dokumenty – Mlyn Jelka. Etnografický archív Vlastivedného múzea v Galante. EA-84 – EA-87.

5 Dokumenty – Mlyn Jelka. Etnografický archív Vlastivedného múzea v Galante. EA-88 – 90.

stacionárny a horný otáčajúci sa kameň. Z násypného koša sa obilie na zomletie dostalo medzi kamene, a potom pomocou skrutkového transportéra sa cez otvor sypalo do vreca. Predtým, ako zomleli obilie na múku na valcovej stolici, očistili ho v trieri na čistenie obilia, olúpali v lúpačke, a potom sa cez výťahový systém dostalo medzi valce na mletie. Triedenie múky, krupice a otrúb vykonávali triediče na preosievanie a dávkovanie do vriec podľa druhov. Naplnené vrečia z druhého podlažia spúšťali cez otvor so žlabom na terasu pred mlynicou. Trier – čistič obilia – používali aj na čistenie obilia na sietie. Počas zabíjačiek a žatvy podľa požiadavky v mlyne mleli aj kukuricu. Denný výkon mlyna bol 10 metrických centov chlebového obilia a podobné množstvo obilia na šrot. Za mletie platili tzv. mýto, čo činilo 10 percent z meliva. Podľa spomienok bývalého majiteľa mlyna v tomto mlyne mleli prevažne raž, a to vynikajúco. Z ďalekého okolia sem prichádzali gazdovia mlieť obilie na múku, krupicu a iné. Mlyn pracoval do apríla 1951.

Mlyn od posledného majiteľa kúpil v roku 1973 Okresný národný výbor v Galante a jeho vlastníkom do roku 2002 bolo Vlastivedné múzeum v Galante, ktoré dalo vypracovať technické zameranie a projektovú dokumentáciu objektu a pre havarijný stav budovy mlyn rozobralo. Obnoviť mlyn a jeho areál sa podarilo zásluhou Obecného úradu v Jelke, obnova trvala 18 mesiacov od novembra 1992 a expozíciu mlynárstva verejnosti sprístupnili v auguste 1994. V areáli mlyna je vybudovaná expozícia, ktorá sa zameriava na poľnohospodársku minulosť obce Jelka.

Rekonštrukčné práce na Vodnom mlyne v Jelke sa v rokoch 1999 – 2016 realizovali s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR zo Štátneho fondu kultúry Pro Slovakia a Obnovme si svoj dom. V rokoch 2017 – 2019 sa v rámci Programu spolupráce Interreg V-A Slovenská republika-Maďarsko realizoval projekt „Objavte Malý a Mošonský Dunaj na bicykli a na člné“ spolufinancovaný zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja. V rámci projektu bola nosnou aktivitou Trnavského samosprávneho kraja rekonštrukcia Vodného mlyna v Jelke a nosnou aktivitou Obce Jelka revitalizácia skanzenu pri Vodnom mlyne v Jelke. (Obr. 4)

Na úseku Malého Dunaja pri Tomášikove stojí kolový mlyn, ktorý postavil Ján Maticza. Povoľenie na výstavbu mlyna vydal v roku 1893 podžupan Bratislavskej župy. Vo zväzku archívnych dokumentov nájdeme technický popis, polohopisný plán a prierez vodného toku.⁶ Mlynica bola postavená na pilótach z agátového dreva v toku rieky na ostrohe vytvorenej Malým Dunajom a jeho ľavobrežným prítokom Suchým potokom. V roku 1913 bol mlyn premiestnený o niekoľko desiatok metrov vyššie k dolnému koncu ostrova. Po Jánovi Maticzovi sa mlynárom stal jeho syn Štefan. Posledným majiteľom mlyna bol jeho vnuk menom Ján Maticza, ktorý sa narodil v roku 1920. Budova mlyna má rámovú konštrukciu s doštenou výplňou a sedlovú strechu s krokvovou hambáľkovou konštrukciou, ktorá je krytá šindľom. Mlyn bol pôvodne upevnený o kmene stromov na brehu rieky pomocou zaistovacích reťazí. Mlynica je z brehu prístupná po drevenej lávke so zábradlím. Budova mlyna sa zachovala dodnes v pôvodnom stave bez rušivých zásahov do konštrukcie a s uceleným mlynským zariadením. Väčšiu opravu a modernizáciu (využívanie elektrického prúdu) v mlyne uskutočnili v roku 1940 a mlelo sa v ňom až do roku 1960. Priestorová dispozícia mlynice je podriadená rozmiestneniu mlynskeho zariadenia. V ľavom rohu oproti vstupu do mlynice je vyčlenený odpočinkový priestor pre mlynára, v ktorom sa nachádza jednoduché ležadlo a pod oknom na šítrovej stene stojí malý stolík. Zaujímavosťou je tu štrbinové okienko, ktorým mlynár pozoroval chod náhonového kola, ako aj príchod gazdov s melivom z druhého brehu rieky. V pravom rohu mlynice stojí fukár na čistenie obilia pred mletím. Mleciu sústavu mlynskeho zariadenia tvorí zloženie dvoch kameňov na masívnom mlynskom lešení, na ktoré sa vystupuje troma úzkymi schodíkmi. Tzv. kameňové zloženie sa skladá z násypnej časti, ktorú tvorí násypný kôš. Pod ním je korýtko s krosienkami, ktorého pohyb zabezpečuje kolík narážajúci na tzv. pupkovú zdierku

Obr. 5. Vodný mlyn v Tomášikove. Zdroj: Fotoarchív Vlastivedného múzea v Galante, foto: Tibor Németh, 2006.

v otvore behúňa. Pád obilia medzi kamene je usmernený koženým hrdlom. Mlynské kamene, horný otáčavý behúň a spodný stacionárny ležiak sú uložené v lube z dreva červeného smreka. Otvorom medzi kameňmi padalo rozomleté obilie do korčiekov mechanického výťahu, uloženého v drevenom potrubí a poháňaného cez transmisiu. V podstreší je osievacia truhlica značky „KOMET MÜHLE“ Kommanditgesellschaft E. J. Heller, Sanadu bei Leipa in Böhmen (dnes Žandov, ČR). Melivo z nej po preosievaní prepadáva do odberných hrdiel na hladkú a na hrubú múku a otruby. Výkon mlyna bol asi 1 metrický cent za hodinu. Mlelo sa vo dne aj v noci. Cez deň mlyn obsluhoval mlynár spolu s pomocníkom, v noci sa pri mletí striedali. Za mletie sa platilo mýtom, zo šrotu 7 kg za 1 metrický cent, z múky 13 kg za 1 metrický cent. Múku vážili na váhach pri fukári. O mletí sa viedla mlecia kniha. K vybaveniu mlyna patril malý 5 m dlhý čln, ktorým mlynár zabezpečoval prevoz meliva k mlynu z druhého brehu rieky a vykonával opravy jednotlivých častí mlyna. Tak čln, ako aj ďalšie hydrotechnické, tesárske, stolárske, kováčske práce si vedel urobiť sám vrátane ostrenia – kresania mlynských kameňov.

Mlyn od posledného majiteľa kúpil v roku 1975 Okresný národný výbor v Galante. Jeho vlastníkom do roku 2002 bolo Vlastivedné múzeum v Galante, ktoré je do súčasnosti jeho správcou. Po obnove v lete 1982 sa mlyn sprístupnil verejnosti a dodnes je vyhľadávaným miestom ako expozícia mlynárstva. Pravidelné opravné a údržbárske práce na mlyne v Tomášikove sa v rokoch 1999 – 2019 realizovali s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR zo Štátneho fondu kultúry Pro Slovakia a Obnovme si svoj dom.⁷ V rokoch 2020 – 2023 v rámci Programu spolupráce Interreg V-A Slovenská republika-Maďarsko spolufinancovaného zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja prebieha realizácia projektu, ktorý sa zameriava na generálnu rekonštrukciu vodného mlyna a vybudovanie návštevníckeho centra pri mlyne. (Obr. 5)

⁷ Dokumenty – Mlyn Tomášikovo. Etnografický archív Vlastivedného múzea v Galante. EA-595.

Obr. 6. Vodný mlyn v Jahodnej. Zdroj: Fotoarchív Vlastivedného múzea v Galante, foto: Jozef Keppert, 2011.

Kolový mlyn v Jahodnej pravdepodobne pochádza z konca 19. storočia a jeho posledným mlynárom bol Štefan Nagy. Ďalším jeho vlastníkom bolo Žitnoostrovské múzeum v Dunajskej Strede, ktoré objekt predalo Západoslovenským elektrárňam v Dunajskej Strede, a následne bol objekt v 90. rokoch obnovený. Majiteľkou mlyna je v súčasnosti súkromná spoločnosť so sídlom v Nitre a objekt nie je verejnosti prístupný. Mlyn do druhej svetovej vojny pracoval ako píla. (Obr. 6)

Vodné mlyny ako vzácne technické objekty na juhozápadnom Slovensku zaujímajú medzi pamiatkami regiónu významné miesto a ich zachovanie pre budúce generácie vyžaduje špecifickú starostlivosť a odborný prístup. V rámci tejto snahy má byť na prvom mieste záchrana autenticity objektov v prírodnom prostredí tak, aby pre návštevníkov boli vždy prístupné a zaujímavé.

History of milling in southwestern Slovakia

Izabela Danterová

The paper presents six water mills in southwestern Slovakia, namely a turbine mill in the village of Hoste, a water mill in Dunajský Klátov, a boat mill in Kolárovo and waterwheel mills in Jelka, Tomášikovo and Jahodná. All of the six mills are listed as national cultural monuments. The waterwheel mills in Jelka and Tomášikovo and the water mill in Dunajský Klátov are owned by the Trnava Self-governing Region and are open to the public as museum exhibitions. Likewise, the boat mill in Kolárovo, run by the local civic association *Lodný Mlyn* and the Municipal Office of Kolárovo, is also accessible to the public. The waterwheel mill building in Jahodná is owned by a private company, its original milling equipment is missing and the building was last used as a sawmill. The land mill in the village of Hoste is owned by the Hustý family and the mill building is currently used for private purposes by three generations of the family.

The mill in Kolárovo is a type of Danubian boat mill and comes from Radvaň nad Dunajom. Its machinery is simple, the grinding device consists of a pair of stones, a sack and a chest for grist. The waterwheel mill in Tomášikovo dates from 1893 and has been preserved in its original state without any structural changes and with complete milling equipment. The technical equipment of the mill consists of a propulsion, transmission and grinding system. The propulsion system consists of a sluice gate, a millrace and an undershot paddle waterwheel placed in the river current. The grinding system consists of two stones. The ground grain falls into the buckets of a mechanical conveyor placed in a wooden pipe and driven by transmission. In the attic is located a flour chest, from where the flour falls into intake ports after being sifted.

The water mill in Dunajský Klátov and the wheel mill in Jelka have more recent milling equipment consisting of several machines for cleaning and grinding grain, for sifting and sorting the grist (*trieur* – cylinder grader, grain crusher, roller mill, large flour chest, system of conveyors, etc.). These machines, arranged on several floors, are driven by a large undershot paddle waterwheel, under which the flow of water is directed by a sluice gate and a millrace. The rotational movement is transmitted by the transmission system according to the respective rotation speed of individual machines. The existence of a mill in the village of Hoste is confirmed by written records from 1701. It was rebuilt several times during the 18th and 19th centuries and modernized in the late 1920s, when a turbine, roller mills, flour chests and a conveyor system were installed in it.

PLAN über Erbauung einer neuen Mühle in der 2ten Zipser

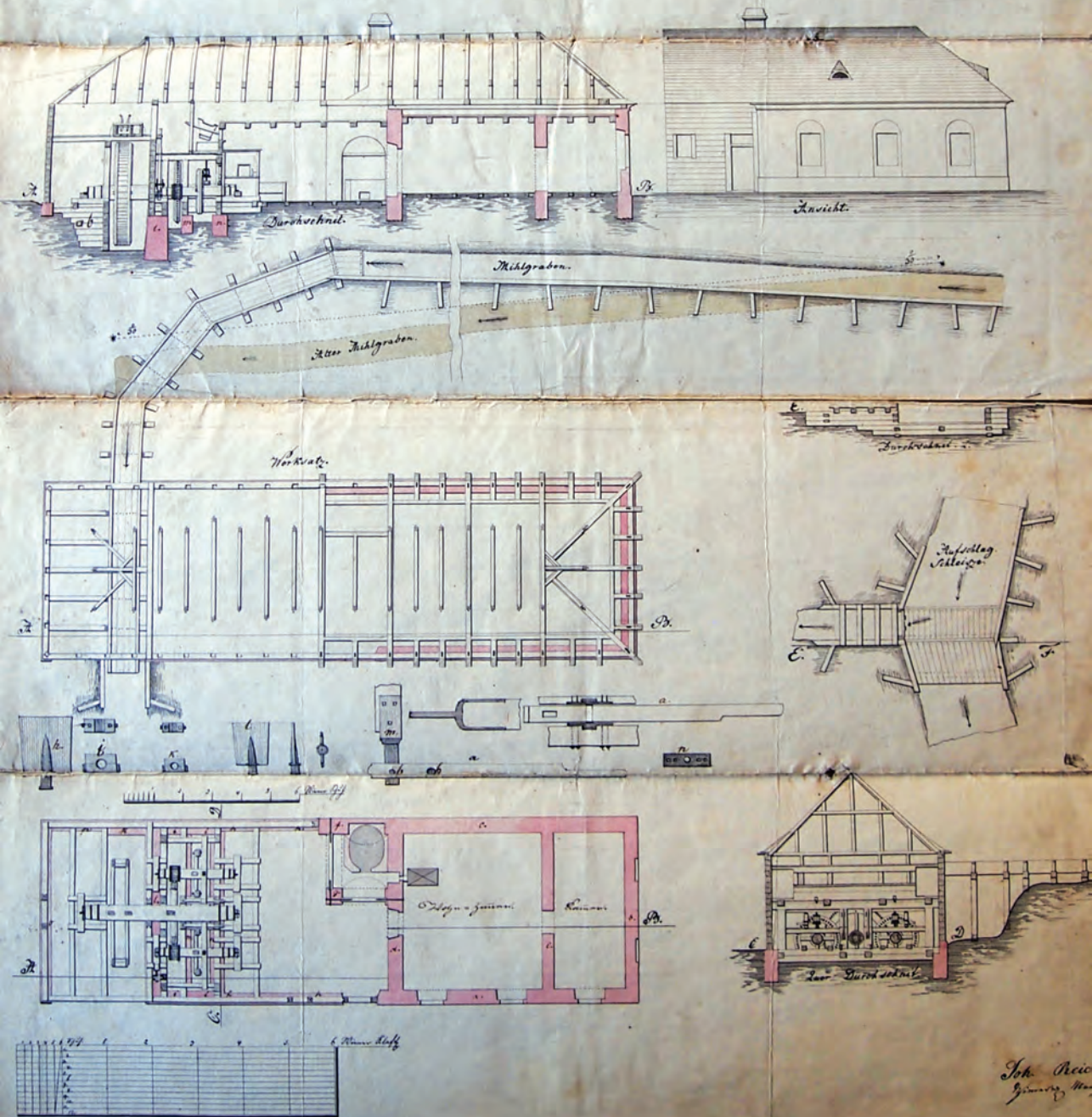
In der Amtshandlung der Krm- und Berg-Stadt Tybor Waldgegend Klein-Hnildtz in
Königs- und Landes-Rae Ober
Devotien gewesen im Monate
October 1811 ad Nr- 2224.

König: ung. Landes Rat Ober
Director gewesen im Monate
October 1811 ad Nr. 2224.

Direction gewesen im Monate
October 1844 zu Nr. 2224.

October 8th 1724.

B.

Plán výstavby nového mestského mlyna v Hnilčíku z roku 1844. Zdroj: ŠA KE – ASNV, f. MM SNV, Plány: č. 25 Plán mlyna 1844.

Mlynárstvo v historickom katastri obce Hnilčik

Bc. Dávid PATERA

Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove
dvd2410@gmail.com

Mlynárstvo v obci Hnilčik vzniklo v 2. polovici 18. storočia, pričom bol využitý priaznivý hydrologický potenciál tunajšieho Železného potoka, ktorý má pozdĺž údolia od prameňa po ústie veľký spád. Keďže obec kedysi spadala do dvoch rozdielnych chotárov, vývoj mlynárstva tu prebehol odlišne. Najviac mlynov vzniklo v dolnej časti obce v chotári markušovských Mariássyovcov, a to až 11. V hornej časti obce patriacej mestu Spišská Nová Ves fungoval len jeden mlyn. Najväčší rozmach mlynárstvo zaznamenalo v priebehu 19. storočia, pričom sa z tohto obdobia zachovalo aj najviac prameňov. Úpadok mlynárstva nastal na konci 19. a začiatkom 20. storočia. Posledný Zajacov mlyn fungoval do roku 1951. (Obr. 1)

Kľúčové slová: Hnilčik, Delava, Mariássy, Jerohuta, Železný potok

Obec Hnilčik, v minulosti nazývajúc sa aj Eisenbach, Klein Hnilecz, Kis Hnilec, Szepe-spatak alebo Iglóvaspatak, sa nachádza približne 15 kilometrov južným smerom od okresného mesta Spišská Nová Ves v Košickom kraji. V minulosti tak spadala pod Spišskú stolicu, neskoršie župu. Samotná obec sa rozprestiera pozdĺž údolia Železného potoka, ktorý pramení nad obcou pod kopcom Knola. Údolie rovnomenného potoka má viacero bočných dolín, ktoré boli v minulosti taktiež osídlené a potoky z týchto dolín sa vlievali do hlavného toku. Z toho dôvodu boli v nižších častiach doliny priaznivejšie hydrologické podmienky pre vznik zariadení na vodný pohon. Historický kataster obce bol rozľahlý, k obci patrili viaceré osady ako Bindt, Roztoky, Delava pri Hnilci, ale aj usadlosti a samoty (Grétla, Štolvek, Cechy a iné). V rámci katastra však nešlo o jeden územný celok, dnešná obec bola kedysi rozdelená chotárnou hranicou približne v strede dĺžky osídlenej doliny v miestnej časti zvanej Chotár na dva administratívne celky, a to na hornú mestskú časť patriacu mestu Spišská Nová Ves a na dolnú časť patriacu šľachtickému rodu Mariássy z Markušoviec. (Obr. 2) Tieto pomery prevládali od stredoveku cez novovek až do 19. storočia. V priebehu 20. storočia tu pozdĺž doliny existovala obec Hnilčik (dolná časť) a osada Hnilčik (horná časť). V roku 1959 došlo k spojeniu oboch častí a samostatný kataster obce bol vytvorený v roku 1961. V uvedenom roku došlo aj k odčleneniu miestnej časti Delava od obce. Delava ako vzdialená osada pripadla obci Hnilec, ku ktorej bola osada bližšie položená.¹

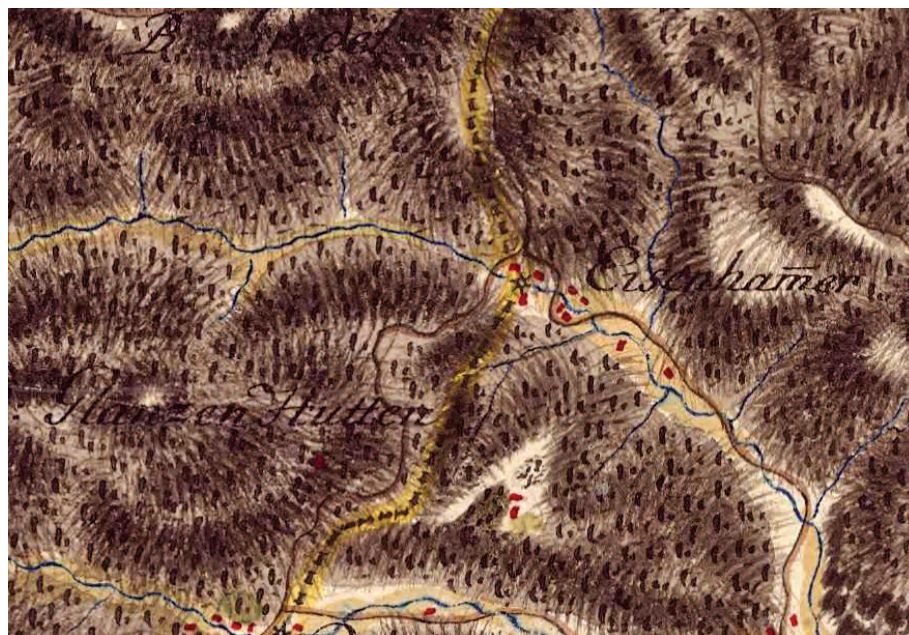
Počiatky mlynárstva

Z prírodného hľadiska boli v minulosti predpoklady na vznik tunajšieho mlynárstva veľmi priaznivé. Železný potok vytvárajúci rovnomenné údolie pramení nad dedinou pod Knolou v nadmorskej výške približne 1 180 m n. m. Tento tok postupným spádom naberal na vodna-

¹ PATERA, Dávid. *Mlynárstvo v obci Hnilčik a jej okolí v 18. až 20. storočí* [bakalárska práca]. Prešovská univerzita v Prešove. Filozofická fakulta. Inštitút histórie. Školiteľ: doc. PaedDr. Patrik Derfiňák, PhD. Stupeň odbornej kvalifikácie: bakalár. Prešov : FF PU, 2020, s. 29.

Obr. 1. Mapa obce Hnilčík s lokalizáciou mlynov a mlynárskych usadlostí. 1 – Mestský mlyn, 2 – Mlyn pod Rinnergangom, 3 – Mlyn „Na malej mláke“, 4 – Mlyn pod Štengrajzom, 5 – Zajacov a Grohovský mlyn, 6 – Mlyn pod Vrchom, 7 – Mlyn pod Mráznicou, 8 – Mlyny „Na mláke“, 9 – Mlyny „Na Sekeli“. Zdroj: mapy.cz.

Obr. 2. Výrez z 1. vojenského mapovania (1822) s vyznačeným priebehom chotárnej hranice cez údolie Železného potoka v obci Hnilčík. Zdroj: mapire.eu.

Obr. 3. Vyústenie doliny Roztockého potoka do údolia Železného potoka. Pri križovatke ciest sa nachádza Zajacov mlyn.
Foto: Dávid Patera

tosti, hlavne vtekajúcimi bočnými prítokmi z bočných dolín ako Štolvek, Zimná dolina ako aj z iných lesných stružiek a bankských výtokov, pričom od určitého bodu už potok poskytoval možnosti svojho využitia ako energetickej základne pre rôzne zariadenia využívajúce kinetickú energiu vodného toku. V dolnej časti obce sa vlieva do Železného potoka ešte Roztocký potok (spolu s prítokmi z dolín Domky, Kvasničné a Tokárne) a práve v tejto časti až po koniec obce vznikli najpriaznivejšie podmienky pre lokalizáciu mlynov (to odpovedalo aj skutočnosti najvyššej koncentrácie mlynov na jednu lokalitu v časti Jerohuta). (Obr. 3) Železný potok sa po 15,5 kilometra vlieva do rieky Hnilec v nadmorskej výške 517 m n. m. Spád potoka v doline je teda priemerne 4,2 m na 100 metrov, prevýšenie až 663 m.²

Mlynárstvo nadviazalo na predošlé banské a hutnícke zariadenia, ktoré sa tu pozdĺž údolia nachádzali. Išlo najmä o banské stupy, hámre a huty, ktoré taktiež využívali tunajšie toky na pohon vodných kolies. O týchto zariadeniach sa dozvedáme z 1. vojenského mapovania (1769) alebo z mapy mestského chotára z roku 1783.³ Tieto zariadenia, ktoré spracúvali železnú a medenú rudu vyťaženú v tunajších baniach, zanikli súběžne v čase rozvoja tunajšieho mlynárstva. Obyvatelia sa v minulosti venovali mnohým remeslám, včelárstvu, furmanstvu, milierstvu, lesníctvu, ale predovšetkým baníctvu, s ktorým je obec Hnilčik spájaná už od stredoveku. Poľnohospodárstvo sa tu nikdy nerozvinulo, pretože to neumožňovali prírodné podmienky tunajšej úzkej doliny s prudkými svahmi, ktoré aj vďaka hustému zalesneniu obmedzovali slnečný svit. Svoje zohrávala aj znížená bonita pôdy, ktorá sa dodnes vyznačuje veľkou zrinitosťou skalnatých úlomkov a vysoká priemerná nadmorská výška (obec je osídlená v nadmorskej výške od 610 až po 900 m n. m.). Obyvatelia sa od dávnych dôb spoliehali len na malé polia, kde pestovali zemiaky, na početné záhradky pri svojich domoch a usadlostiach, ale hlavne na pôvodne vyklčované svahy a lúky slúžiace ako pastviny pre dobytok.

2 JANČURA, Peter. Kultúrno-historický význam banskej krajiny Hnilčika. In JANČURA, M. (ed.). *Hnilčik minulý, súčasný a budúci. Zborník prednášok prednesených na slávnostnom pripomenutí si 700. výročia prvej písomnej zmienky o Hnilčíku*. Spišská Nová Ves : ABC studio, 2015. s. 87 – 89.

3 1. vojenské mapovanie. Kráľovské Uhorsko 1769 – 1785. Mierka 1:28 800 (oblasť Spiša 1:14 400). [online][cit. 3. 2. 2022]. Dostupné na: <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-hungary/>; Štátny archív v Košiciach – pracovisko Archív Spišská Nová Ves, fond Mestský magistrát Spišská Nová Ves (ďalej ŠA KE – ASNV, f. MM SNV) – Mapy a plány 1767 – 1948, škatuľa 1, inv. č. 1.

Obr. 4. Výrez z mapy mestského chotára z roku 1783 zobrazujúci mlyn spolu s náhonom v mestskej časti obce.

Zdroj: ŠA KE – ASNV, f. MM SNV, Mapy, inv. č. 1.

Prvý mlyn v mestskej časti obce (hornej) vznikol medzi rokmi 1773 až 1776. Ako prvý árendátor mlyna sú v dobových prameňoch uvádzaní Podolinský, ktorí sem prišli pravdepodobne z mesta Spišská Nová Ves. Zotrvali v mlyne približne do konca 18. storočia a na začiatku 19. storočia sa presťahovali do mlyna v Pustom poli, kde neskoršie potomkovia rodu pôsobili v troch mlynoch na rieke Hnilec. Mlyn môžeme vidieť označený na mape z roku 1783 spolu s pomerne dlhým náhonom na Železnom potoku.⁴ (Obr. 4)

Mlyny v dolnej časti obce (mariássyovskej) vznikali približne v rovnakom období, medzi rokmi 1773 až 1786, keď sa v prameňoch spomínajú traja mlynári a dvaja krčmári, všetci ako podželiari. Ani jeden z týchto mlynárov neplatil poddanské poplatky. Výstavba prvého mlyna vzišla z iniciatívy podnikavých členov už spomínaného šľachtického rodu z viacerých faktorov. V prvom rade urbárska regulácia, ako aj zrušenie nevoľníctva znamenali rúžne zásahy do odvekých šľachtických výsad v správaní sa k poddaným a nevoľníkom. Rod prišiel o značné zisky a potreboval tieto straty niečím nahradiť, a preto sa hľadali nové riešenia. Ako jedno z riešení sa naskytlo využiť Železný potok na realizáciu mlynárskeho remesla ako formy feudálnej výroby, ktorej rozvoj bol pre dané obdobie príznačný. Na druhej strane sa rod rokmi neustále rozširoval, narastalo vnútorné napätie medzi jeho jednotlivými členmi, čoho dôsledkom boli vzájomné spory, ktoré si často odnášali nevinní poddaní a boli tak vykorisťovaní od viacerých členov rodu súčasne. Príkladom je aj spor hnilečických baníkov a rodu Mariássy v 80. a 90. rokoch 18. storočia pre poplatky od zrušenia robotovania a naturálií. Popri jednotlivých dohodách, sťažnostiach, odpisoch sa dozvedáme aj o výstavbe prvého mlyna v tejto lokalite, ktorý museli podľa tradície vystať poddaní svojpomocne na vopred určenom mieste panského pozemku. Keď už bol mlyn hotový a zariadený, pán si spomedzi poddaných vybral najspoľahlivejšieho a tomu dal mlyn do prenájmu. Náklady na výstavbu mlyna sa razom vrátili jeho produkciou a bolo už len potrebné udržiavať ho v chode.⁵

Mlynárstvo počas 19. storočia

Keďže sa obilie nedarilo vypestovať v priamom okolí tunajších mlynov, riešil sa tento problém zakaždým prostredníctvom dovozu surovín. Vrecia zrna naložené na vozoch sa zväžali z okolitých dedín, kde bolo pestovanie obilia možné. Išlo o blízke obce Závadka, Teplička, Nálepko, ale aj o obce nachádzajúce sa v Hornádskej kotline ako Odorín, Jamník atď. Zrno sa priviezlo do mlyna, kde sa zomlelo a hotová múka alebo krúpy sa už predávali domácim alebo

4 PODOLINSKÝ, Vladimír. *Kronika rodiny Podolinských*. rkp.; ŠA KE – ASNV, f. MM SNV – Mapy a plány 1767 – 1948, šk. 1, inv. č. 1; ŠA KE – ASNV, f. MM SNV – Mestské knihy Spišská Nová Ves 1224 – 1922, inv. č. 37.

5 MATUŠ, František. Kverulanti z hnilečického „Praedium Paris alias Hnilčík“. In JANČURA, M. (ed.). *Hnilčík minulé, súčasné a budúci. Zborník prednášok prednesených na slávnostnom pripomenutí si 700. výročia prvej písomnej zmienky o Hnilčíku*. Spišská Nová Ves : ABC studio, 2015, s. 44 – 65.

Obr. 5. Mlynárska usadlosť bývalého mlyna pod Rinnergangom s vyklčovaným svahom. Foto: Dávid Patera.

bol tovar vyvázaný prostredníctvom obchodných ciest, ktoré podnikali samotní mlynári. Ako výplatu za odvedenú prácu si mlynári účtovali mierky, časť pomletého zrna pre seba (čiže merné a meričné). Jedna mierka predstavovala cenu práce a jednu si ešte účtovali pre seba. S týmito mierkami po nahromadení tovaru podnikali obchodné cesty. V iných prípadoch sa za prácu platilo aj peňažnou formou. So systémom mierok pre mlynára boli viacerí obyvatelia nespokojní, ale v tomto smere boli mlynári vo výhode, keďže obyvateľom neostávalo nič iné, ako využívať ich služby. Tento problém sa dochoval zaznamenaný v ľudovej slovesnosti tunajšieho obyvateľstva vo forme piesne.

*„Mlynaru mlynaru, urobim ci škodu,
vindzem na rajštube, odražim ci vodu.
Odražim ci vodu, merku ci odberem,
a tebe, mlinaru, von z mlina viženem.“⁶*

87

Tunajšie mlyny od svojho vzniku na konci 18. storočia patrili zemepánovi alebo mestu. Mlyny v dolnej časti obce boli výlučne v prenájme poddaných, ktorí pracovali pre svojho pána z rodu Mariássy. Ako uvádza bývalý kronikár obce Hnilčík Ladislav Krestián, mlynári boli považovaní za lepšiu triedu ľudskej spoločnosti. Pretože mlynár bol vzdelaný muž, musel sa vyznať v zariadení svojho mlyna, vedieť počítať, ovládať tesárčinu, obchodovať a popri ďalekých cestách musel ovládať aj cudzí jazyk (hlavne maďarský). Mlynári mali od zemepána v prenájme nielen samotný mlyn, ale aj okolité pozemky, lesy a pastviny, pričom za tieto majetky odvádzali zemepánovi árendu. Mlynári pracovali už od začiatku na svojom lepšom postavení. Tí šikovní sa chopili šance, ako zbohatnúť a premenili okolité svahy za mlynom na lúky a pastviny, kde nechávali pásť panský a neskoršie svoj vlastný dobytok, o ktorý sa tiež starali. Takéto pastviny vznikali postupným vyklčovaním a čistením lesa. Tam, kde to bolo možné, vznikali aj malé políčka. Takto dochádzalo k vzniku mlynárskych usadlostí, ktoré tvorili mlyny a príslušné hospodárske budovy navôkol so širokým a dlhým pásom lúky v okolí mlyna (najčastejšie vyššie od usadlosti na svahoch). (Obr. 5) Vďaka obchodovaniu a iným podnikateľským aktivitám mlynári bohatli. O ich vyššom postavení svedčil aj bohatší spôsob odievania oproti bežnému obyvateľstvu.⁷

Blížšie tunajších mlynárov opisuje niekdajší farár Štefan Mišík v Hnilci vo svojej krátkej monografii z roku 1895: *Delavskí a pustopoľskí mlynári nosia belasé kabátiky s kovovými gombíkami*

6 HADRI-DREVENICKÝ, František. *Vývojový náčrt obce Hnilčík*. Hnilčík, 1949, rkp., (nečíslované).

7 KRESTIÁN, Ladislav – FABIÁN, Ondrej. *Kronika obce Hnilčík*. Diel č. 1. Hnilčík, 1956 – 1981, rkp., s. 20 – 28.

Na Velykém

A Namalim Hnilý ku Rosného Srstku a Honge jeft.

Mena Starého Banstva	Mena Mlynaroch	Vzrost	"	Výška
Pan Velykémoraz Oboř.	Ondo Schely	5	=	4.
Jo Jo Jo Jo	Michal Kacir Starší	11	=	=
Jo Jo Jo Jo	Ondo Kacir	10	=	12
Jo Jo Jo Jo	Tabing Juroko	7	=	=
Jo Jo Jo Jo	Tabing Josef	20	=	9.
Jo Jo Jo Jo	Kazimir Josefovic Ml.	0	=	=
Jo Jo Jo Jo	Podolinský Kubo	12.	=	5
Pana V. Tomáša	Michal Kacir	15	=	8.
Jo Jo Jo	Josef Tabing	10	=	14.
Jo Jo Jo	Lapsanský	7	=	5.
Jo Jo Jo	Kolesar Mlynar	0.	=	3
Pana V. Mikulasa	Jano Kacir	7	=	7.
Pana V. Karolya	Tabing Juro	12	=	7.
Jo Jo Jo	Tabing Kubo Starší	11.	=	14.
Pana V. Eugenia	Tabing Mišo	8	=	5
Jo Jo Jo	Podolinský Jano	5	=	=
Pana V. Ferenta	Tabing Kubo Mladší	10	=	9.
Oralaj Štefan Šandor	Samely Cipileng	2.	pod závadku	
Jo Jo Jo	Pekovits Juro	3	Jo Jo Jo	
Jo Jo Jo	Jano Kolesar	7	Zblitka	
Jo Jo Jo	Pal Zsentko	4	Nadolinack	
Jo Jo Jo	Klaknavor Ka	1	Jo Jo	
Jo Jo Jo	Ondo Gyuritra	1	Jo Jo	
Jo Jo Jo	Sandor Jano	1	Jo Jo	
Jo Jo Jo	Juro Kraingal	0	=	2 Jo
Summa		181	=	84.

Tij 20 Junii 1826.

 Michal Hardj + Michal
 Jonik Jano } Hongare
 Ondo Karva }

Obr. 6. Zoznam mlynárov a krčmárov „Veľkého a Malého Hnilca“ ako príloha k sťažnosti obyvateľov obce Závadka z roku 1826. Zdroj: ŠA PO – ALE, ŽS II, inv. č. 1277.

*a belasé nohavice v sárach.... V tamojších mlynoch dorábali znamenité krúpy, ktoré pred štvrtstoročím rozvážali sa po celom Uhorsku, až parné mlyny urobili smutný koniec i tomuto poctivému priemyslu ľudovému. Dnes je už len asi 5 mlynárov, čo ešte ako-tak živoria, ostatní, poťažne ich synovia, živia sa obecnou furmankou.*⁸

Najviac prameňov k dejinám mlynárstva sa zachovalo práve z obdobia 19. storočia, v ktorom toto remeslo zažilo svoj zlatý vek, dosiahlo vrchol, ale aj úpadok. Začiatok storočia sa niesol v znamení narastajúceho počtu mlynov v tunajšej doline aj v okolí. Z rokov 1802 a 1804 sú v Levoči archivované sťažnosti občanov obce Hnilčík na mlynára Jakuba Fabinyho kvôli jeho veľkému stádu dobytky. Ďalšie sťažnosti, tentoraz od obyvateľov neďalekej obce Závadka, pochádzajú z rokov 1826 a 1832. V prvej sťažnosti z 28. februára 1826, ktorá je obsahovo najdlhšia, sa Závadčania dovolávali spravodlivosti cez Spišskú stolicu proti mlynárom a krčmárom z Hnilca a Hnilčíka. V listine sa spomína, že v okolí obce Závadka bolo vystavaných už 17 mlynov a dve krčmy. (Obr. 6) Mlynári využívali svoje pozemky v okolí mlyna, ktoré dostali od svojho pána a mali ich ohradené ako súkromné, na chov dobytky, čiže okolité obyvateľstvo z nich nemalo žiadny úžitok. Ďalej mlynári spôsobovali škody v chotári obce Závadka spásaním pasienkov, ale aj tvorením nových ciest cez ich lesy so svojimi stádami. Niektorí mlynári chovali 20 aj viac kusov dobytky. K sťažnosti je pripojená príloha vo forme zoznamu mlynárov v Hnilci, Hnilčíku a okolí ku dňu 20. júna 1826. Celkovo bolo spísaných 25 mlynárov a krčmárov, spolu chovali dokopy 181 kráv a 84 koní.⁹

Niekdajší tunajší farár František Hadri-Drevenický spomína tieto mlynárske rody a mlynárov v obci: Zajacovci, Kačirovci, Salanskovci, Karchňákovci, Šimkovci, Jalčovci, Herichovci, Kolesárovci, Šturdanikovci, Grohoskovci a Fabinirovci. Popri týchto 11 mlynárskych priezviskách evidujeme z iných dokumentov ešte aj mlynárov ako: Mesarčík, Sekel, Podolinský, Regéc, Lesák, Turcsán, Rabovsky, Veszenyi, Pollák, Zalibera, Bertko, Lukáč, Almássy a iní.¹⁰

Mlynári boli aj šikovní obchodníci a so svojím hotovým tovarom podnikali cesty do blízkeho aj ďalekého okolia. So svojím konským záprahom a naloženým vozom vyvážali do okolia múku a jačmenné krúpy, ktoré vyrábala väčšina tunajších mlynárov. Svoje cesty končili mlynári až v mestách ako Debrecín, Nyíregyháza, Miskovec a Tokaj. Tovar predávali za peniaze alebo menili výmenným spôsobom, pri spiatočných cestách dovážali nový jačmeň na spracovanie, ale aj tabakové a alkoholické produkty dolných zemí pre vlastnú spotrebu, prípadne pre ďalší obchod. Takto trávili na cestách niekoľko dní až týždňov. Celý deň boli na cestách a na noc sa uchýlili do furmancov alebo krčiem, kde svoj povoz zaparkovali v alaši (vozárni). Často prespávali priamo na voze a skoro ráno sa pobrali ďalej na cestu. Takéto furmance s alašmi sa nachádzali kedysi takmer v každej dedine, cez ktorú viedla dôležitá obchodná cesta. Práve z obchodných ciest sa traduje mnoho legend, či už o zbojníkoch, nehodách alebo o šťastných náhodách a zbohatnutí.¹¹

Obdobie 19. storočia sa nieslo v znamení rozkvetu mlynárstva, ale prinieslo aj mnoho ťažkých okamihov. V rokoch 1849 a 1873 v dedine zúrila epidémia cholery, ktorá sa šírila od domu k domu a vyžiadala si mnoho obetí. Z prírodných pohrôm zasiahlo dolinu Železného potoka viacero ničivých povodní, najstaršia povodeň bola zaznamenaná v roku 1813. Obzvlášť povodne predstavovali pre mlynárov a ich mlyny veľkú hrozbu. Ďalší negatívny jav, ktorý sa objavoval u mlynárov, ale aj u jednotlivých členov mlynárskych rodín, súvisel s vykonávaním tohto remesla. V mlyne, konkrétne v jeho mlynici, vznikalo pri mletí zrna prašné prostredie a dlhodobé

8 MIŠÍK, Štefan. *Kostol a fara v Hnilci*. Turčiansky Sv. Martin : Nákladom pôvodcu, 1895, s.16.

9 Štátny archív v Prešove – špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (ďalej ŠA PO – SAL, f. ŽS), fond Župa Spišská 1314 – 1849 (1861), inv. č. 766, 784, 1277.

10 HADRI-DREVENICKÝ, 1949, ref. 6.

11 PATERA, 2020, ref. 1, s. 38 – 39.

Obr. 7. Mlyny na rieke Hniliec v časti Delava na 2. vojenskom mapovaní. Zdroj: mapire.eu.

pravidelné inhalovanie tohto vzduchu spôsobovalo dýchacie ťažkosti až vážnejšie pľúcne choroby. V matričných záznamoch nájdeme preto pri viacerých mlynároch, ich manželkách, ale aj u detí v mladom veku ako príčinu úmrtia práve zápal pľúc alebo tuberkulózu. Nebolo to však pravidlom, že smrť každého mlynára súvisela s týmito okolnosťami. Dôkazom toho sú záznamy o mlynároch, ktorí sa dožili aj vysokého veku, dokonca aj 90 rokov (Kačírovci, Zajacovci) a umreli na starobu.¹²

Dôležité informácie poskytuje census z roku 1869, ktorý sa v obci Hnilčík realizoval v januári roku 1870. Zo súpisu domov a domácností sa dozvedáme, ktoré budovy pozdĺž doliny boli mlyny a kto v nich mlynárčil. Celkovo sa teda v dolnej časti obce od chotárnej hranice nachádzalo 11 mlynov, v hornej mestskej časti iba jeden. V lokalite Pusté Pole pri Hnilci sa nachádzal jeden mlyn a v časti Delava ešte ďalších 6 mlynov. Z mlynárskych rodín sa dozvedáme o priezviskách ako: Fabiny, Kačír, Zajac, Kolesár, Grohovský, Podolínsky, Karchniak, Regéc a Lesák. Pri piatich menách sa uvádza povolanie mlynár, pri osemnástich povolanie mlynár-krúpar (pôv. Grützmüller), pri štyroch povolanie mlynársky učeň a pri jednom „Müller Kunst“. Zo zadných stránok cenzových hárkov sa dozvedáme o súpise dobytka, pričom všetky mlynárske rodiny vlastnili spolu 83 koní, 58 kráv a 36 teliat. Niektorí mlynári sami podpísali sčítacie hárky v dolnom rohu, iní zasa boli v tom čase na obchodnej ceste.¹³ (Obr. 7)

Mlynárske remeslo prekvitalo celé 19. storočie a v 70. rokoch dosiahlo mlynárstvo v celouhorskej mierke svoj vrchol z hľadiska počtu fungujúcich mlynov. Tento fakt dokazuje aj census z roku 1869, kde môžeme vidieť ešte mnoho mlynárskych rodín venujúcich sa pôvodnému remeslu. Od tohto maxima sa už vývoj mlynárstva poberal inou cestou a nastáva obdobie postupného úpadku. Ako spomína prvý kronikár obce Hnilčík Ladislav Krestian, úpadok tunajšieho mlynárstva sa začína po roku 1885. Ako hlavnú príčinu uvádza to, že tunajšie mlyny ustupovali moderným „strojným“ mlynom, vystavaným v okolitých mestách, ktoré prostredníctvom železničných dráh dovážali niekoľkonásobne väčšie dodávky zrna a mali oveľa vyššiu produktivitu, efektivitu a lepšiu cenu hotového výrobku. Táto príčina sa javí ako najlogickejšia,

12 HADRI-DREVENICKÝ, 1949, ref. 6; ŠA PO – SAL, fond Zbierka cirkevných matrik z územia Spiša, inv. č. 106, 108.

13 ŠA PO – SAL, f. ŽS 1860 – 1922, inv. č. 2885.

pretože vývojový pokrok v priemyselnej výrobe odstavil staré, lokálne a neefektívne zariadenia masívnou veľkovýrobou. Rovnako sa zjednodušila doprava z hľadiska importu a exportu, ktoré sa realizovali hlavne železničnou cestou. Drevené mlyny využívajúce vodné kolesá na hornú vodu a jednoduché kamenné zloženia tak ustúpili moderným parným, turbínovým a neskôr elektrickým mlynom, ktoré boli časom plne automatizované. Ťažko to museli znášať mlynári, ktorí pokračovali v remese svojich predkov dlhé roky a naraz boli nútení remeslo zanechať a ísť za zárobkom inam. Najväčším zamestnávateľom tunajších ľudí boli odjakživa lokálne bane, ktoré sa hojne nachádzali v okolitých kopcoch. Od druhej polovice 19. storočia, keď tu nakúpili banské práva a majetky veľké banské spoločnosti, vzniklo viac pracovných miest a došlo k budovaniu celých banských závodov, ako to bolo v osade Bindt, v Roztokách alebo na Grétli. Pracovali tu muži, ženy, deti, ľudia rôznych vekových kategórií, ba až celé rodiny. K útlmu mlynárstva dopomohla aj početná emigrácia tunajšieho obyvateľstva do Ameriky na prelome 19. a 20. storočia, keď aj mlynári s ich potomkami zanechali svoje nerentabilné, vtedy už zastarané námezdne mlyny a odišli do zámoria za lepším životom.¹⁴

Mlynárstvo v 20. storočí

Upadajúca tendencia mlynárskeho remesla pretrvávala začiatkom 20. storočia aj naďalej, väčšina mlynov bola zbúraná a na ich mieste vyrástli nové obytné domy. Niektoré ostali opustené, ešte s vodnými kolesami, ktoré tak prirodzene chátrali dlhé roky. Začiatkom 20. storočia fungovalo už iba 6 mlynov. V 30. rokoch, keď sa rozhodol tunajší mlynár Jozef Zajac prebudovať svoj zastaraný mlyn v centre časti Jerohuta na moderný, poháňaný turbínou a vybavený valcovou stolicou, všetky ostatné mlyny razom zanikli. Paradoxom je, že do tejto veľkej investície sa mlynár vrhol práve v čase veľkej hospodárskej krízy. Mlyn sa však podarilo zmodernizovať a dokázal fungovať až do 50. rokov minulého storočia, keď definitívne zanikol. Posledný tunajší mlyn tak ukončil éru takmer 200-ročnej tradície tohoto remesla v obci Hnilčík.

Aj v 20. storočí postihli obec prírodné katastrofy. Veľké povodne sa dolinou prehňali v rokoch 1943, 1948 a 1949. V roku 1943 bola najviac poškodená oblasť Jerohuty, čiže centrum obce, kde sa zlieva viacero vodných tokov. Škodám sa nevyhol ani dolný Hnilčík, kde pretrhlo cestu a bola ochromená doprava. Podobný scenár nastal aj v rokoch 1948 a 1949. Tieto povodne už narobili škodu len poslednému mlynárovi v celej obci – Ondrejovi Zajacovi.¹⁵

Mlyny v Hnilčíku

Na základe dostupných prameňov sa nám podarilo zistiť, že v doline Železného potoka sa nachádzalo minimálne 12 mlynov, ktoré boli zaznačené na viacerých mapách, či už banských, katastrálnych alebo vojenských. Sporná je predovšetkým dolná časť obce, kde uvádza F. Hadri-Drevenický vo svojom rukopise, že tu vedľa seba fungovali tri mlyny súčasne, čo však mapovania z druhej polovice 19. storočia nedosvedčujú. Malo by ísť o lokalitu „Na mláke“. Najlepšími mapami na presné zistenie polohy mlynov sú banské a katastrálne mapy s presne vyznačenou sídelnou zástavbou v obci, a teda aj mlynskými náhonmi, ako aj mlynmi pri nich stojacimi. Ide hlavne o katastrálne plány z roku 1869 alebo banskú mapu z roku 1878. Práve na týchto mapových podkladoch môžeme pozorovať tunajší zaujímavý jav, keď mlyny v celej dĺžke doliny dolnej časti obce boli kaskádovito lokalizované pod sebou a odpadový náhon vyššie položeného mlyna tvoril súčasne prítok do hate pre nižšie položený mlyn, čiže jednotlivé náhony mlynov sa často začínali

14 KRESTIÁN – FABIÁN, 1956 – 1981, ref. 7, s. 27 – 28.

15 HADRI-DREVENICKÝ, 1949, ref. 6.

Obr. 8. Detail z mapy vytyčenia chotárnej hranice z rokov 1833/35 zobrazujúci mlyny v dolnej časti obce Hnilčík zvané „Na Sekeli“. Zdroj: hungaricana.hu.

1833 – 1835, pričom využívali spoločný náhon a nachádzali sa blízko seba. (Obr. 8) Odpadová voda vyššie položeného mlyna tvorila prívod pre nižší mlyn, od ktorého bola odpadová voda zvedená podzemnou kamennou štôľňou až k potoku. Na treťom vojenskom mapovaní sú tieto mlyny označené ako múčne. Počas 19. storočia boli budovy mlynov prestavané, pričom sa dozvedáme, že vodné kolesá na hornú vodu boli umiestnené v rázštbni. V tunajších mlynoch č. p. 7 a 8 pôsobili mlynári Kačírovci, Zajacovci, Salanskovci a Herichovci. Podľa súpisu vodných diel z roku 1934 sa oba mlyny mali nachádzať ešte v prevádzkyschopnom stave. Dodnes sa v usadlosti zachovala kamenná štôľňa na odvod odpadovej vody od kolesa posledného mlyna, jama po vodnom kolese, ako aj prebudované budovy mlynov na obytné domy.¹⁶

O niečo vyššie dolinou sa nachádzala mlynárska usadlosť zvaná „Na Mláke“, kde sa preukázateľne nachádzali dva mlyny pri sebe (č. p. 4 a 6). Oba mlyny využívali spoločný dlhý náhon a zanikli do konca 19. storočia. Mlynárčili tu rodiny Kolesárovcov, Turčánovcov a Fabiniocov. Dodnes sa v teréne zachovala ryha po vodnom náhone, ale mlyny už boli zbúrané počas 20. storočia.¹⁸

V časti zvané Jerohuta sa nachádzali štyri mlyny, z toho dva na Roztockom potoku v lokalite „Pod Vrchom“. Išlo o mlyny č. p. 68 a 74, ktoré boli drevené, vybavené len jedným kolesom a zanikli medzi prvými taktiež koncom 19. storočia. Oproti ostatným mlynom v Hnilčíku mali najmenší hydroenergetický potenciál, a teda aj výkonnosť. Oba mlyny boli zbúrané a na ich miestach boli postavené novšie drevenice na začiatku 20. storočia. V mlynoch bývali rodiny Lesákovcov, Turčánovcov a Fabiniocov. Zvyšné dva mlyny v Jerohute predstavovali významnejšie stavby. Vyššie položený drevený mlyn rodiny Grohovských, ktorá tu pôsobila v 19. storočí, bol v roku 1893 prebudovaný na hydroelektrárňu pre banký závod Bindt. Bola tu inštalovaná vodná turbína s výkonom 32 konských síl, ktorá poháňala cez transmisiu dynamo Thompson-Houston. Elektrický prúd 220 V od dynamu bol distribuovaný vedením cez kopec Vršky do osady Bindt s dĺžkou 1 400 m a slúžil na pohon vrtných súprav v tunajších baniach, ale

a končili blízko seba. Dá sa teda povedať, že prírodný a energetický potenciál tunajšej doliny bol využitý v značnej miere. Mlyny, ktoré na jednotlivých mapovaniach nie sú zaznačené, ale pritom vieme, že existovali, nemuseli byť práve v čase mapovania v prevádzke, resp. už medzičasom došlo k ich zániku.¹⁶

V najspodnejšej časti tunajšej doliny zvané „Na Sekeli“ v minulosti vznikli dva mlyny, spočiatku zemepanské, neskôr sedliacke. Oba mlyny vznikli pravdepodobne na prelome 18. a 19. storočia. Zaznačené sú na mape z rokov

16 HADRI-DREVENICKÝ, 1949, ref. 6; Ústav geodézie, kartografie a katastra v Bratislave, Sp. 222 – Závadka, Teplička a Hnilčík, 1869; Slovenský národný archív – Slovenský banký archív v Banskej Štiavnici (ďalej SNA – SBA BŠ), fond Banký kapitán v Spišskej Novej Vsi 1867 – 1934, Mapy a plány, inv. č. 1248.

17 PATERA, 2020, ref. 1, s. 46 – 49.

18 PATERA, 2020, ref. 1, s. 49 – 52.

aj na osvetlenie závodu. (Obr. 9) Turbína využívala vodu z dlhých náhonov zvedených od Železného a Roztockého potoka, pričom tieto náhony boli neskoršie prebudované na betónové potrubia. Odpadová voda od turbíny, ale aj predošlého mlyna tvorila prívod pre niekoľko desiatok metrov nižšie položený Zajacov mlyn, ktorý fungoval spomedzi všetkých v dedine najdlhšie.¹⁹

Zajacov mlyn sa nachádzal pri križovatke ciest v centre časti Jerohuta. Pôvodne drevený a omietnutý mlyn vyhorel v roku 1913 a bol prebudovaný na murovaný. Na čelnej strane orientovanej smerom k ceste mal osadené vodné koleso údajne s priemerom okolo sedem metrov a s výkonom päť konských síl. Spomedzi mlynárov tu kedysi pôsobili aj Kačírovci, Salánskovci a Karchňákovci. Ku koncu 19. storočia sa mlyn stáva doménou rodu Zajacovcov. Jozef Zajac, najznámejší mlynár, bol medzi rokmi 1900 až 1913 obecným richtárom. V roku

Obr. 9. Historická fotografia hydroelektrárne Banskej a hutnej spoločnosti z 1. polovice 20. storočia, predtým išlo o mlyn rodiny Grohovských. Zdroj: Obrazová kronika obce Hnilčík, diel č. 1.

Obr. 10. Budova Zajacovho mlyna v súčasnosti. Foto: Dávid Patera.

1930 sa rozhodol svoj mlyn zmodernizovať, pristavať novú poschodovú mlynicu, inštalovať sem vodnú turbínu a valcovú stolicu. Tento zámer sa mu v danom roku podarilo naplniť, ale už v roku 1932 mlynár umiera a mlyn po ňom prevzal jeho syn Ondrej, ktorý sa tak stal posledným hnilčíckym mlynárom. Nová vodná turbína od firmy Karol Poledniak z Košíc mala výkon 15 konských síl. V roku 1934 bol mlyn aj vedľajší hostinec elektrifikovaný, keď bolo v mlynici umiestnené dynamo od firmy L. Tancsák zo Spišskej Novej Vsi. V rovnakom roku došlo aj k navýšeniu vodného práva. Všetky uvedené skutočnosti sa dodnes zachovali prostredníctvom pôvodných faktúr alebo žiadostí. Cez druhú svetovú vojnu mlyn mlel načierno až do doby, keď obcou prešiel front a mlyn ostal po krádeži remeňov nefunkčný. Vedľajší hostinec a krčmu so zásobami múky a chleba podpálili ustupujúce maďarské oddiely v januári roku 1945. Mlyn bol po vojne opätovne v prevádzke až do roku 1951, keď bola ukončená jeho činnosť. Budova mlyna sa po prestavbe zachovala dodnes s časťou pôvodného vybavenia mlynice aj s Francisovou vertikálnou turbínou. Viaceré súčiastky vrátane valcovej stolice už, žiaľ, chýbajú. Zachoval sa aj pár mlynských kameňov a podzemná odpadová štolňa.²⁰ (Obr. 10)

19 PATERA, 2020, ref. 1, s. 69 – 73; PATERA, Lukáš. *Železorzudná baňa Bindt v ére Kniežacej Tešínskej komory (1854 – 1905)*, [diplomová práca]. Ostrava : Ostravská univerzita, 2019, s. 85 – 86.

20 Osobný archív autora; ZAJAC, Milan. Gelnica, 11. 7. 2019. Osobná komunikácia; PATERA, 2020, ref. 1, s. 52 – 69.

Ďalšie mlyny sa nachádzali hore dolinou v častiach „Pod Štengrajzom“ a na „Malej mláke“, kde pôsobili rodiny Fabiniovcov, ďalej v časti „Pod Rinnergangom“, kde sa dodnes dochovala kamenná podzemná štôlna a časť pôvodnej jamy vodného kolesa s náhonom. Posledný mestský mlyn, ktorý bol ako jediný situovaný v hornej, teda spišskonovoveskej časti, zanikol začiatkom 20. storočia. Tento bývalý krúpný mlyn bol vystavaný medzi rokmi 1774 – 1776, v roku 1844 bol prebudovaný na kamenno-drevený objekt s inštalovaným vodným kolesom s priemerom 4,5 m v uzavretej rážštubni. Mlyn disponoval dvoma kamennými zloženiami a viedol k nemu dlhý náhon. Vystriedalo sa tu viacero mlynárov, napr. Listákovci, Veszelényiovci alebo Kačírovci. V roku 1908 tu došlo k tragickej smrti mlynára Michala Kačíra. Dodnes sa zachovala polovica niekdajšieho objektu prebudovaná začiatkom 60. rokov 20. storočia na obytný dom, pričom drevená mlynica s rážštubňou už v súčasnosti nestojí.²¹

21 PATERA, 2020, ref. 1, s. 78 – 90.

Milling in the historic cadastre of the village Hnilčík

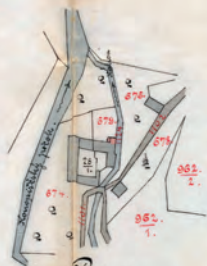
Dávid Patera

The milling craft was active in the village of Hnilčík for almost 200 years. During this period, up to twelve mills were gradually built on a quick local stream called Železný potok (Iron Stream), and together with seven more on the Hnilec River in the village parts Delava and Pusté pole, up to 19 mills fell under the municipality of Hnilčík. The local mills were home to many families and many events, including several tragic ones. It is more than remarkable, however, to what extent the number of water wheels that powered the millstones and gave the local people flour for bread, grits for porridge and soup or groats for cattle had grown in such a high-altitude, remote and infertile deep valley.

The first mill in the present-day village of Hnilčík was built in the times when hammer-mills, stamping mills for ore crushing, and smelters were still in operation here, i.e. in the second half of the 18th century. Until then, the inhabitants had to rely on the use of domestic hand-powered gristmills or on trips to nearby mills in Nálepkovo, Závadka and Spišská Nová Ves. The local milling industry experienced its greatest prosperity in the 19th century, when its numbers were stabilised. Numerous archival sources, registry records and cartographic documents date from the same period. Firstly as serfs and in the second half of the 19th century also as independent owners of their own businesses, the millers grew rich through trade routes to the near and far surroundings. This lasted until the end of the 19th century when, for various reasons, the milling industry began to decline. The mills gradually ceased to operate and while the old millers still tried to stick to their craft and keep their mills running, the younger generation was already looking for employment in other trades and crafts – as carpenters, woodworkers, day labourers, coachmen, but mostly miners.

Thus, the milling industry in Hnilčík gradually disappeared. It was not an overnight process, the mills were still mentioned as capable of operation on military maps from the turn of the 19th and 20th centuries and into the first decades of the 20th century. The last mill in the village to remain in operation was in the Jerohuta part and was run by the Zajac family until 1951. The building of this mill is the only one that has survived to this day and like the last Mohican, its partially preserved interior bears witness to the past glory and prosperity of this honest craft. Some of the remote millers' dwellings and homesteads were left abandoned until they became ruins which are now barely visible in forests and overgrown areas far from civilisation. The pits for water wheels and the mill streams have been levelled, but the "mill races" ditches have survived to this day, mostly still with seeping water. The water wheels have long since disintegrated, as have the sluice gates. Mechanisms from the mills and their components have been lost, sold by the original owners, or looted. The writings, records, photographs or fates of millers and their families are gone irretrievably, leaving behind only the silent ruins of former mills, a few records in the registers of individual villages and some archival sources.

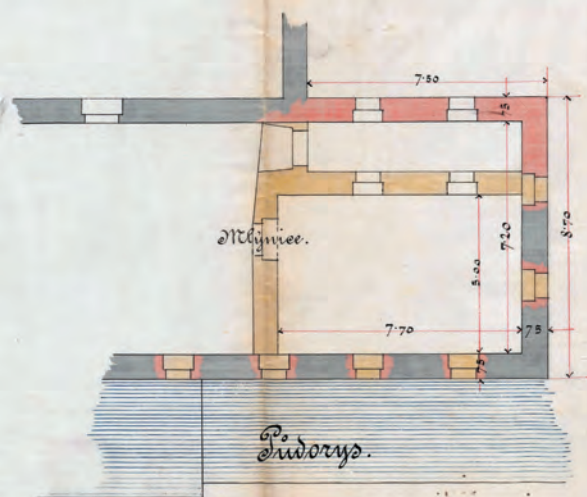
Plán
na rozšíření mlýna pana Jana Párida v Plihalově mlýnu u
Benešova.
1:100.

Poloha
1:2500.

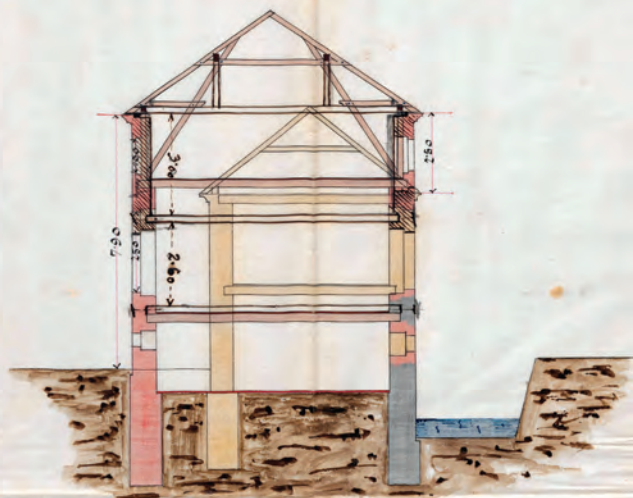

Nárys.

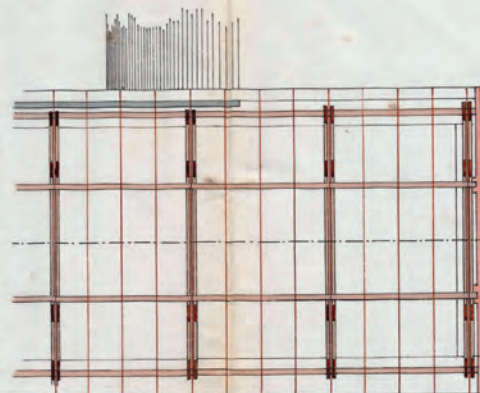

Mlýnský.

Podorys.

Průřez.

Poměr přístavky
v Benešově, ul. 24. dubna 1898 Vazba.
• M. K. K. K. K.
• M. K. K. K. K.
• M. K. K. K. K.

V Benešově, dne 16. března 1898.

Jan Párida
Marek Párida

Plán na rozšíření Plihalova mlýna u Benešova z roku 1898. Jelikož se přestavba nedotkla změny vodního práva na díle, ale pouze samotné provozovny, řešilo její schválení živnostenské oddělení okresního úřadu a spis je dodnes v rámci archivního fondu uložen v jeho registratuře.
Zdroj: Státní okresní archiv Benešov, fond Okresní úřad Benešov 1850–1946, karton 215, inv. č. 641.

Kde a jak hledat původní stavební dokumentaci k vodním mlýnům v českých archívech

Mgr. Michal HORÁČEK

ČVUT v Praze, Fakulta stavební

michal.horacek@fsv.cvut.cz

Príspevok se zabýval pokročilými metodami badatelského využití některých archivních pramenů k vývoji stavební podoby vodních mlýnů v Čechách od poloviny 19. století do druhé světové války. Díky obecným závěrům může být text i příspěvkem k archivním výzkumům v oblasti průmyslového a technického dědictví v českých zemích obecně. Ve vztahu ke slovenskému prostoru bylo vzhledem k odlišným podmínkám v obou zemích hlavním cílem příspěvku inspirovat, jakým způsobem také lze přistupovat k historickému bádání v archivních pramenech.

Klíčová slova: vodní mlýny, stavební dokumentace, archivní prameny, stavební úřad, okresní úřad

Príspevok prednesený v rámci on-line seminára *K dejinám mlynov – výskum a mapovanie* vycházel z podkladů širší připravované přehledové studie na dané téma obecně (nikoliv pouze ve vztahu k vodním mlýnům), a do sborníku je tak po dohodě s organizátory semináře zpracováno pouze jeho rámcové shrnutí. Příspěvek se zabýval obdobím od druhé poloviny 19. století do druhé světové války a zaměřen byl konkrétně na Čechy jako historickou zemi (analogicky jsou jeho závěry aplikovatelné na celé české země). Z široké plejády dostupných archivních pramenů¹ k problematice vodních mlýnů byly k rozebrání vybrány dvě hlavní skupiny zdrojů souvisejících s dohledáváním původní stavební dokumentace, respektive konkrétní agendy, kterou se zabývaly:

- agenda stavebních úřadů v kontextu jejich vývoje ve vztahu k správním dějinám,²
- agenda vodní knihy v kontextu širší agendy okresních úřadů.³

Jejich výběr byl přizpůsoben především faktu, že obě zmíněné agendy jsou patrně nejčastěji využívané českými badateli při hledání informací souvisejících se stavební historií vodních mlýnů.⁴

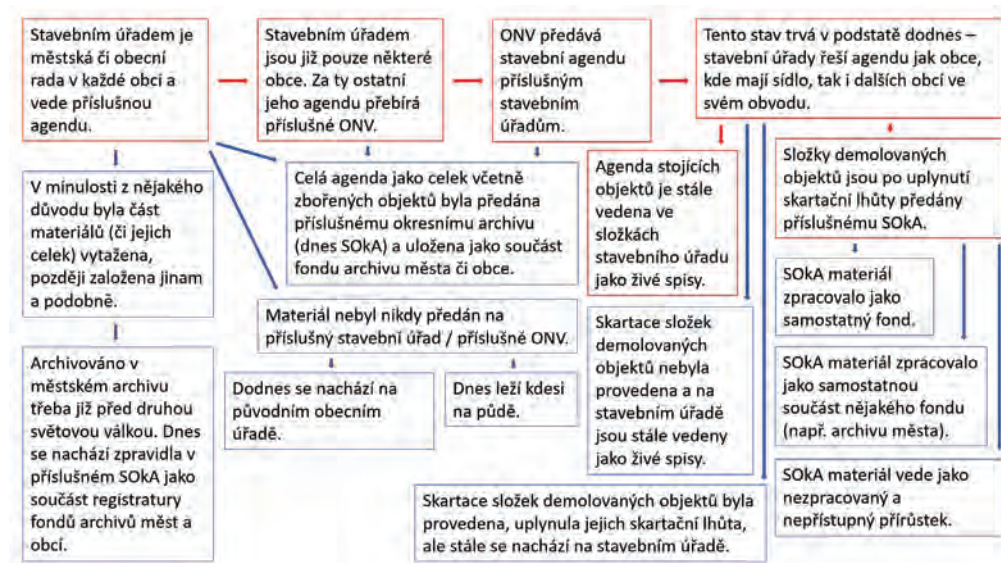
Příspěvek využití obou těchto agend zasadil do mnohem složitějších skutečností a představil pokročilé metody, jak s nimi pracovat. Vzhledem k odlišným podmínkám v Čechách a na Slovensku, co se týče historických souvislostí (především podoby státní správy a samosprávy

1 Jako archivní pramen jsou v příspěvku zjednodušeně označeny i dokumenty ze spisoven stavebních úřadů, které jsou z pohledu archivní legislativy stále živými spisy.

2 Stavebními úřady jsou myšleny spisovny úřadů či jejich odborů, které měly v daném čase dle platné legislativy dohlížet na vykonávání a dodržování stavebního zákona ve svém obvodu.

3 Okresními úřady je zjednodušeně myšlen nejnižší stupeň politické správy na českém území mezi lety 1850–1945.

4 Spisovny stavebních úřadů (někdy zobecněle nazývané stavební archivy) obsahují (či mají obsahovat) složky ke všem (s výjimkami, jejichž vysvětlení přesahuje možnosti tohoto shrnutí) stojícím objektům ve svém obvodu řazené dle katastrální obce a čísla popisného objektu. Agenda vodní knihy, dnes zpravidla uložená v archivních fondech okresních úřadů, obsahuje evidenci veškerých vodních práv a vodoprávních poměrů normovaných vodním zákonem. Jedná se o přehlednou evidenci všech vodních děl dle jednotlivých vodních toků, kdy ke každému zápisu do knihy byla vedena samostatná vložka – sbírka listin a plánů.

Obr. 1. Červeně ohraničené obrazce naznačují historický vývoj (zleva doprava), kde se dle dobové legislativy měla od 60. let 19. století dodnes nacházet stavební dokumentace k jednotlivým objektům. Modře ohraničené obrazce pak reflektují mnohem vrstevnatější skutečnost. Zkratka SOKA znamená Státní okresní archiv, zkratka ONV pak Okresní národní výbor.

a s nimi související legislativy), i věci současné podoby archivních fondů a jejich zpracování a zpřístupnění, bylo hlavním cílem příspěvku inspirovat, jakým způsobem také lze přistupovat k historickému bádání v archivních pramenech. Obsah příspěvku vycházel z dlouhodobého odborného zájmu autora, který se možnostem vyhledávání běžně nevyužívaných či nedostatečně využívaných archivních pramenů od poloviny 19. století k problematice průmyslových a technických staveb soustavně věnuje.

K tématu příspěvku

Jako ukázka z předneseného příspěvku byla zvolena agenda stavebních úřadů. Na stavební úřad většina badatelů směřuje, pokud hledá konkrétní informace o konkrétním objektu a tento postup v obecnosti doporučuje i metodika stavebně-historického průzkumu vydaná generálním ředitelstvím Národního památkového ústavu.⁵ O tom, že stavební dokumentace (vzniklá po polovině 19. století jako součást stavebního řízení) k jednotlivým objektům se ale nemusí nacházet právě pouze na stavebním úřadě, naznačuje graf na obr. 1, který shrnuje veškerou dosavadní zkušenost autora příspěvku.⁶ Graf zcela úmyslně pomíjí možnost, že byl daný spis v minulosti vyrazen či vyskartován a nedochoval se tak (jak se může badatel mnohdy mylně domnívat poté, co jej na příslušném stavebním úřadě nenalezne) a pracuje pouze s možností, že se někde skutečně fyzicky nachází. Zároveň ale ukazuje, že možnosti dalšího uložení jsou mno-

5 BERÁNEK, Jan – MACEK, Petr et al. *Metodika stavebněhistorického průzkumu*. Praha : Národní památkový úřad, generální ředitelství, 2015, s. 125.

6 Autor nevyklučuje, že existují i další možnosti, se kterými neměl doposud osobní zkušenost.

hem komplikovanější, než podotýká i zmiňovaná metodika stavebně-historického průzkumu.⁷ (Obr. 1)

Druhou oblast, kterou přednesený příspěvek rozebíral, byla problematika fondů okresních úřadů ve vztahu ke stavební dokumentaci k jednotlivým vodním mlýnům. Hlavním sdělením příspěvku bylo vysvětlení faktu, že stavební dokumentace k vodním mlýnům se nemusí nacházet pouze v agendě vodní knihy, ale i v dalších – často velmi rozsáhlých – agendách okresního úřadu (především živnostenské, ale i vodoprávní aj.).⁸ Příspěvek zároveň definoval problém, na který badatel při jejich využití může narazit a který mohl vzniknout již v době působnosti úřadu, ale také až při samotném uspořádání fondu v archívu -> jedná se o možné přimanipulování spisů ze složek vodní knihy například ke spisům živnostenské skupiny a naopak. Zároveň poukázal na fakt, že problémem při jejich dohledávání může být i (z pohledu badatele)

často nepodrobné a nejasné zpracování inventářů těchto fondů. Tuto problematiku nelze pro její komplikovanost bohužel postihnout podobně jednoduchým grafem jako v případě problematiky stavebních úřadů, a tak je zde zmíněna pouze takto krátkým shrnutím. (Obr. 2)

Závěr

Při archivním výzkumu k podobě stavební historie technických a průmyslových staveb (vodní mlýny nevýjímaje) v českých zemích od druhé poloviny 19. století je nutné pracovat s širokou skupinou pramenů, jež nejsou vždy reflektovány v dosavadních metodikách stavebně-historického průzkumu (např. zmíněná živnostenská agenda okresního úřadu je doposud zcela opomíjena). Stejně tak možnost využití jinak běžně dohledávaných pramenů, jako je například stavební dokumentace uložená v archívech stavebních úřadů, je pro změnu redukována na zjednodušující zachycení skutečnosti. Přednesený příspěvek ukázal pokročilé metody,

641 15/6 Povolování živností abecedně podle osob		
A	15- 93	204
B	7- 498	204
B	302-1037	205
C	80- 383	206
D	22- 291	206
D	313-1100	207
E	8- 14	207
F	5- 406	207
G	20- 88	207
H	24- 590	208
H	591- 990	209
J	9- 340	209
K	32- 695	210
K	696-1405	211
L	12- 251	212
M	20- 648	213
N	5- 382	214
O	5- 68	215
P	12- 192	215
P	228- 928	216
R	1- 412	217
S	8- 576	218
St	2- 315	219
St	322- 777	220
Sch	1- 632	220

Obr. 2. Na první pohled mohou být inventáře fondů okresních úřadů zpracovány pro badatele velmi nepřehledným způsobem. Před vlastním badáním je tak nutné znát a pochopit ukládací systém původního úřadu, stejně jako způsob jeho zpracování pro inventář. Ukázka je z inventáře fondu Okresní úřad Benešov 1850-1945, konkrétně pak živnostenská agenda úřadu. Zachycen je zde i karta 215, ve kterém je možné nalézt spis s plánem, jež je vyobrazen na titulním obrázku tohoto příspěvku.

Zdroj: PAULOVÁ, Olga – NOVÁK, Rudolf. *Okresní úřad Benešov 1850-1946*. Inventář, Státní okresní archiv Benešov. Benešov, 1963.

7 Srov. BERÁNEK – MACEK et al., 2015, ref. 5, s. 140.

8 Užití agendy vodní knihy ve vztahu k vodním mlýnům a fondům okresních úřadů doporučuje i opakovaně zmiňovaná metodika stavebně-historického průzkumu. Ta ale o ostatních agendách stejného úřadu, kde můžeme najít informace k historii stavební podoby vodních mlýnů, zcela mlčí. Srov. BERÁNEK – MACEK et al., 2015, ref. 5, s. 143.

jakými lze dané prameny při archivním výzkumu k historii stavební podoby (nejen) vodních mlýnů využít. Zároveň tím upozornil i na současnou nedostatečnost (respektive spíše neexistenci) metodického zpracování postupu při archivním výzkumu historického stavebního vývoje technických a průmyslových staveb na českém území od druhé poloviny 19. století do druhé světové války.

Where and how to search the Czech archives for original construction documentation of water mills

Michal Horáček

The paper, presented originally as part of the webinar *On the history of mills – research and mapping*, is based on the materials of a larger study being prepared on the subject in general (not only in relation to water mills). The article covers the period from the second half of the 19th century to World War II, focusing specifically on Bohemia as a historic country (however, its conclusions apply to all of the Czech lands). From the wide range of archival sources available on the subject of water mills, two main groups of sources have been selected for consideration – those relating to the search for original construction documentation or for the specific agenda they addressed. Attention is paid to the mills in the agenda of the building authorities in the context of their development in relation to administrative history and in the agenda of the water book in the context of the overall agenda of district offices. When studying the construction history of technical and industrial buildings (including water mills) in the Czech lands since the second half of the 19th century, archival research requires working with a wide group of sources that are not always reflected in the existing construction-historical research methodologies (e.g. the aforementioned commercial agenda of district offices is omitted completely). Likewise, the possibility of using otherwise commonly searched sources, such as construction documentation kept in the archives of building authorities, is reduced to a simplified record of reality. The presented paper demonstrates advanced methods with which the given sources can be used for archival research on the history of the building form of (not only) water mills. At the same time, it draws attention to the current insufficiency (or rather non-existence) of methodological

Plány technologického zariadenia mlyna a vodná turbína.

Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR 15 – IN 131 Krásna nad Hornádcom, mlyn.

Vodné mlyny v Zbierke listín k vodnej knihe bývalej Abovsko-turnianskej župy v Štátnom archíve Košice

Ing. arch. Tereza BARTOŠÍKOVÁ, PhD.

Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Cesta na Červený most 6, Bratislava
tereza.bartosikova@pamiatky.gov.sk

Príspevok stručne predstavuje vývoj v mlynskom práve, ktorý vyústil do uhorského zákona o vodnom práve XXIII/1885. Zároveň na príklade Zbierky listín k vodnej knihe bývalej Abovsko-turnianskej župy ukazuje, v akom stave sa na Slovensku vodné knihy zachovali. Na príklade danej zbierky ilustrujeme, aké písomnosti je možné o mlynoch dohľadať v archívoch, ak boli vodné knihy zachované aspoň v zlomkoch. Ako príklad slúžia tri mlyny – Umelý mlyn v Čani, Stredný mlyn premonštrátskeho opátstva v Jasove a mlyn v Bukovci.

Kľúčové slová: vodné mlyny, archív, technická dokumentácia

Nahradenie ľudskej a zvieracej pohonnej sily vodnou energiou je významným medzníkom v dejinách. Stavba vodných mlynov mala vždy profesionálny charakter, určitý etnický ráz môžeme pripisovať sekundárnym javom s nimi spojenými. Charakter ľudovosti vodných zariadení zaniká postupne od polovice 19. storočia. Zlom medzi ľudovým a priemyselným mlynom nastáva so zvýšením kapacity pri zmene vybavenia na čiastočne automatizované až plnoautomatizované. Pri hnacom stroji tvorí rozmedzie vodné koleso – turbína, pri mlynských pracovných strojoch je to kameňové zloženie – valcová stolica, osievací pytlík – továrenský vysievač, v prevodovej sústave ozubené kolesá – remeňové transmisie.¹

103

Predstavenie vodoprávnej legislatívy²

Právo mlyna či mlynské právo (*jus melae*) patrilo k tzv. menším regálnym právam (*jura regalia minora*), boli príslušenstvom zemepanského vlastníctva. Právo mlyna znamená, že zemepán mal výhradné právo mať na svojom pozemku mlyn a na svojom území každého iného z mletia vylúčiť. Právo mlyna mali aj mestá a niektoré poddanské obce remeselnícke a obchodnícke, ktoré kráľ či zemepán obdaril touto výsadou. Cirkev, t. j. biskupstvá, kláštory a iné cirkevné ustanovizne mali z titulu donačného vlastníctva tiež právo mlyna. V Česku je doložené opatrenie z roku 1340, keď bola ustanovená „míra a cejch“, ktorá určovala vzdutie vody na mlynských zariadeniach. Štyria prisažní a mlynárski majstri mali tieto miery a vodoznaky určiť, „dozerať na ne a spory o ne súdiť“. Z tejto funkcie prisažných mlynárov sa neskôr vyvinula zemská in-

1 HANUŠIN, Ján. *Ľudové vodné zariadenia na Slovensku*. Kandidátska práca. Trenčín, 1971, s. 8.

2 Táto kapitola je spracovaná na základe kapitoly z diela HANUŠIN, 1971, ref. 1, inventára k archívnemu fondu Zbierka listín k vodnej knihe bývalej Abovsko-turnianskej župy, ŠA Košice a zákonov uverejnených online: <https://www.slov-lex.sk>.

štitúcia technickej komisie, ktorá všetkým mlynom určovala miery, vodoznaky, chránila vody a rozhodovala o vodoprávných sporoch.³

Inštitúcia mlynárskych súdov je doložená na slovenskom území v roku 1550 v privilégiách pre mlynárov Nitrianskej, Tekovskej a Trenčianskej župy. Podľa nej mlynári boli vyňatí z právomoci zemepanských súdov a podliehali len mlynárskemu súdu zloženému zo 17 prisázných sudcov.⁴

Podrobný mlynský poriadok vydala 13. septembra 1775 kráľovná Mária Terézia. Jej „Mühl – Ordnung“ platil pre územie Dolného Rakúska, no po roku 1760 ho vydávajú v latinských a slovenských výťahoch pre slovenské župy. Z 29 bodov tohto mlynskeho poriadku týkajú sa užívania vody v mlynoch a manipulácie s ňou tri body. V 8. a 9. bode sa hovorí o prívode malej a veľkej vody na vodné kolesá a o jej vplyve na akosť múky. Bod 25. sa týka širšieho použitia vody, pričom priznáva mlynom verejný charakter a právo na prednostné použitie vody.⁵

V roku 1869 vychádza v Rakúsku ríšsky vodný zákon, ktorý v súlade s predošlými zákonmi vyhlasuje rieky používané na plavbu za verejný majetok, ostatným vodám priznáva súkromnoprávny charakter, lebo patria k pozemkovému vlastníctvu. V Uhorsku podobný zákon o vodnom práve vydávajú až v roku 1885. Základným zmyslom vodného práva vôbec bolo zabezpečenie účelného hospodárenia s vodou a ochrany pred škodlivými účinkami vody. Predpisy o stavbe a užívaní vzdúvacích zariadení boli podrobné a prísne, takže sa stali predmetom osobitného ministerského nariadenia.⁶

Každé zariadenie na vzdúvanie vody muselo mať výškovú značku na označenie povoleného vzdutia hladiny. Tieto značky bývali umiestnené aj na stavidlách pri mlyne, osobitných koloch či iných objektoch v náhone. Mlynári túto značku obyčajne nazývali „vodné právo“. Výšková značka bola osadená úradne, jej výška a umiestnenie boli zapísané v príslušných spisoch a nebolo dovolené ju premiestniť či poškodiť, za čo bol mlynár zodpovedný. Toto všetko bývalo zaznamenané v úradných spisoch, uložených a evidovaných vo vodnej knihe. Pri mlynoch sa mal uviesť počet vodných kolies a mlynských kameňov, hybná sila v konškových silách. K žiadosti sa mali priložiť technické popisy a výkresy celého projektu, ktoré mal vyhotoviť odborník. Po miestnom vyšetrení a vyjadrení znalcov, ak boli splnené všetky podmienky, vydal úrad povolovaciu listinu.⁷

Povoľovacia listina mala predpísaný vzor a obsahovala popis technického zariadenia na odber a prívod vody s príslušným vodným tokom, množstvo spotrebovanej vody a základné údaje o vodných kolesách, výške vzdutej vody na rôznych miestach s udaním nadmorských výšok, miestach osadenia výškových značiek a pevných bodov. Ďalej tu boli uvedené záväzky koncesionára na udržiavanie vodotechnických zariadení aj vzájomné záväzky medzi koncesionárom a zúčastnenými stranami. Po dohodení bolo vodné zariadenie úradne preskúšané. Na našom území sa značili vodné značky najskôr MJ (Magassági Jegy), po roku 1918 písmenami VZ (výšková značka).⁸

Po vydaní vodného zákona v roku 1885 mali sa do dvoch rokov preskúšať všetky oprávnenia užívateľov vodných zariadení. Kto dokázal, že jeho vodné zariadenia existovalo 20 rokov pred vydaním zákona bez porušovania cudzích záujmov, dostal koncesiu bez nového povoľovacieho konania. Trestné ustanovenia za porušovanie vodného zákona boli prísne. Trestalo sa peňažnými pokutami, väzením, najmä neoprávnené používanie vody, zmena tokov, nedodržanie po-

3 HANUŠIN, 1971, ref. 1, s. 29.

4 HANUŠIN, 1971, ref. 1, s. 30.

5 HANUŠIN, 1971, ref. 1, s. 31.

6 HANUŠIN, 1971, ref. 1, s. 32.

7 HANUŠIN, 1971, ref. 1, s. 33.

8 HANUŠIN, 1971, ref. 1, s. 34.

voleného vzdutia hladiny. Ako zločin sa kvalifikovali najmä spôsobenie záplavy, poškodenie hrádzi nesprávnou manipuláciou stavidiel. Ak pri takejto záplave prišiel niekto o život, mal byť vinník potrestaný doživotným väzením.⁹

Povoľovacia listina s príslušnou projektovou dokumentáciou a všetkými ďalšími listinami o zmenách sa ukladala do vodnej knihy.¹⁰ Vodná kniha je zbierka listín, máp a technických výkresov súvisiacich s vodou, najmä s vodnou prácou a užívaním vody. Vodná kniha patrila do roku 1918 do agendy podžupana alebo mešťanostu samosprávy miest, po prvej svetovej vojne do agendy župných úradov, po ich zrušení v roku 1923 viedli vodné knihy okresné úrady na to určené. Do vodnej knihy sa zapisovali všetky vodné zariadenia a vodné používania, ktoré vyžadovali úradné povolenia (vodné mlyny, pily, stupy, hámre a iné zariadenia na vodný pohon, vodné mýta, kompy, prievozy, povolenia na plavenie pltví a dreva). Vo vodnej knihe museli byť zapísané aj všetky zmeny vo vodných zariadeniach, a to tak rázu technického, ako aj majetkovoprávného. Okrem dokumentácie ku konkrétnym vodným zariadeniam obsahovala všeobecná zbierka vodnej knihy spoločné listiny a projekty, publikácie hydrologických inštitúcií, mapy vodných tokov s profilmi, údaje o meraniach vôd a iných hydrologicky významných javoch.¹¹

- Uhorský zákon o vodnom práve XXIII/1885, novelizovaný zákonný článok č. XVIII/1913.¹²
- V nadväznosti na vodný zákon bolo vydané v roku 1885 osobitné ministerské nariadenie o vodných knihách.
- Po rozpade Rakúsko-Uhorska prevzala Československá republika v rámci riadenia vodného hospodárstva všetky uhorské zákony.
- Vedenie vodnej knihy so zbierkou listín, máp, plánov a registrov upravovalo vládne nariadenie č. 161/1925.¹³
- Vyhláškou o vedení vodných kníh na Slovensku č. 176/1928 Sb. z 30. októbra 1928 došlo k presunu pôsobnosti vo vedení vodných kníh na okresné úrady.¹⁴
- V roku 1945 ostal naďalej v platnosti pôvodný uhorský zákon o vodnom práve z roku 1885, ale potrebné právomoci vo vodohospodárskych záležitostiach dostali do kompetencie novovzniknuté úrady.
- Uhorský zákon o vodnom práve stratil platnosť v roku 1955 vydaním zákona o vodnom hospodárstve č. 11/1955 Z. z. z 23. marca 1955. Podľa šiestej časti odseku 1 § č. 31 tohto zákona bolo zrušené dovtedajšie vedenie vodných kníh a bola zavedená nová evidencia vodohospodárskych diel a zariadení a vodohospodárskych povolení a súhlasov na krajských národných výboroch.¹⁵

S prevádzkou mlynov a píl súviseli aj cechové a živnostenské zákony. Vývoj živnostníckych právnych predpisov prebiehal v Rakúsko-Uhorsku v častiach monarchie rozdielnym tempom. V Predlitavsku došlo k zrušeniu cechov a k umožneniu živnostenského podnikania v roku 1859. V Zálitavsku boli cechy zrušené až prijatím priemyselného zákona číslo VIII/1872 a živnostenské podnikanie bolo upravené jeho novelou č. XVII/1884. Tento zákon platil aj prvé štyri roky

9 Uhorský zákon o vodnom práve XXIII/1885; Trestný zákonník o zločinoch a prečinoch z roku 1878.

10 Uhorský zákon o vodnom práve XXIII/1885, bod 4.

11 HANUŠIN, 1971, ref. 1, s. 34.

12 Zákonný článok XXIII/1885 o vodnom práve a zákonný článok XVIII/1913 o doplnení a pozmenení zákonného článku XXIII z roku 1885 o vodnom práve. Bratislava : Spolok čs. inžinierov a architektov, 1923, 80 s.

13 Nariadenie, ktorým sa upravuje pre Slovensko a Podkarpatskú Rus zariadenie a vedenie vodných kníh so zbierkami listín, máp a plánov. [online], [cit. 25. 10. 2022]. Dostupné na: http://data.atlascloud.cz/LCR/Rejstrik/Sb/public/1925/sb063-1925/161_1925/161_1925.pdf.

14 Vyhláška o vedení vodných kníh na Slovensku č. 176/1928 Sb. Z. [online], [cit. 25. 10. 2022]. Dostupné na: http://data.atlascloud.cz/LCR/Rejstrik/Sb/public/1928/sb060-1928/176_1928/176_1928.pdf.

15 Zákon z 23. marca 1955 o vodnom hospodárstve. [online], [cit. 25. 10. 2022]. Dostupné na: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1955/11/vyhlasene_znenie.html.

po vzniku Československa. Dňa 10. októbra 1924 preto Národné zhromaždenie prijalo Živnostenský zákon pre územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi číslo 259/1924 Sb. z. a n., ktorým sa legislatíva v Československu zjednotila. Tento zákon zostal v platnosti do 1. januára 1966, keď vstúpil do platnosti Zákonník práce číslo 65/1965, ktorým sa zostávajúce živnosti presunuli do priemyslových podnikov, podnikov komunálnych služieb a do výrobných družstiev.¹⁶ Vďaka daňovým zákonom a nariadeniam je možné podrobné skúmanie a vypracovávanie súpisov mlynov, pre krátkosť priestoru sa im však nebudeme podrobnejšie venovať.¹⁷ Základom pre poznanie mlynov na území ČSR v medzivojnovom období je súpis vypracovaný pre daňové účely *Seznam a mapa vodních děl republiky Československé 1930*.

Predstavenie fondu

Mgr. Diana Kunderová vykonala v rokoch 2018 – 2020 inventarizáciu Zbierky listín k vodnej knihe bývalej Abovsko-turnianskej župy okresov Košice a Moldava nad Bodvou. Vďaka tomu fondu môžeme bližšie nahliadnuť do histórie mlynárstva v tomto regióne.¹⁸

Písomnosti tvoriace Zbierku listín k vodnej knihe bývalej Abovsko-turnianskej župy okresov Košice a Moldava nad Bodvou boli do Okresného archívu Košice-vidiek prevzaté 11. decembra 1967. Zbierka je v rozsahu 4,5 bm, to je 35 archívnych škatúl. Archívny fond tvorí výhradne zbierka spisov týkajúca sa vodoprávných povolení, kolaudačných rozhodnutí a technických dokumentov vydaných ich pôvodcom v procese legalizácie vodohospodárskeho diela alebo zariadenia. Tieto spisy boli manipulované od začiatku ich založenia počas celého obdobia ich vedenia osobitne a tvorili súčasť vodnej knihy Abovsko-turnianskej župy vo forme jej zbierky listín, máp a plánov. Samotná vodná kniha sa v Štátnom archíve v Košiciach nenachádza.

106

Vo fonde sa nachádza 64 zložiek k mlynom radeným podľa obce, v ktorej sa nachádzali. Jednotlivé zložky obsahujú informácie ako názov vodného diela, povodie, ku ktorému patrilo, meno majiteľa mlyna. Nachádza sa tu napríklad exemplár vodoprávnej povoľovacej listiny a rozhodnutia o jej právoplatnosti s technickými plánmi a technickou správou, zápisnica o miestnej vodoprávnej obhliadke stavby, rovnopis kolaudačného rozhodnutia, rovnopisy povoľovacích listín, ktorými boli povolené zmeny vodného diela alebo jeho používania, odpis rozhodnutia o zmene osoby oprávnenej užívať vodné dielo a písomný záznam o previerke vodohospodárskych diel a oprávnení, z technických plánov len plány dôležité z vodoprávneho hľadiska.

Na troch vybraných zložkách mlynov si ukážeme, aké materiály sa nachádzajú vo fonde.

Čaňa umelý mlyn¹⁹

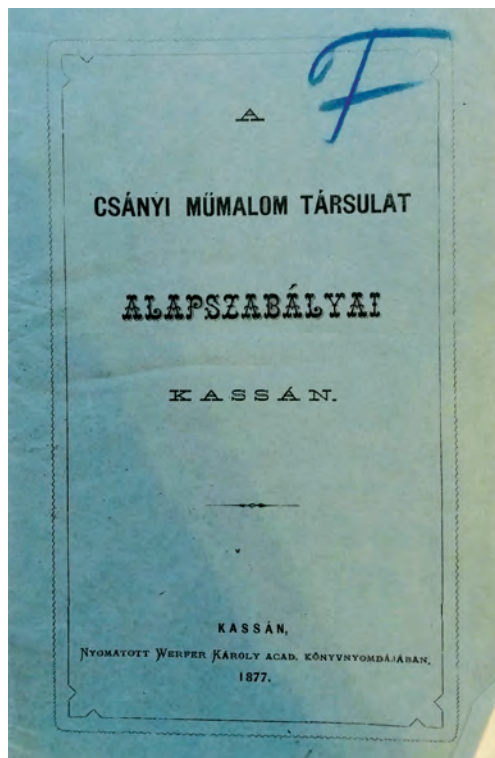
Inventárna jednotka obsahuje dokumenty z obdobia 22. 8. 1864 – 28. 9. 1962 k umelému mlynu v Čani. Mlyn sa nachádzal v povodí rieky Hornád a patrilo k najväčším mlynom na Slovensku v danom čase. V spise sa nachádza odpis kúpno predajnej zmluvy uzavretej medzi Joze-

16 HRTUS, Martin Dominik. *Vodné pily a mlyny v okrese Čadca v rokoch 1918 – 1950*. Diplomová práca. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2022. s. 35.

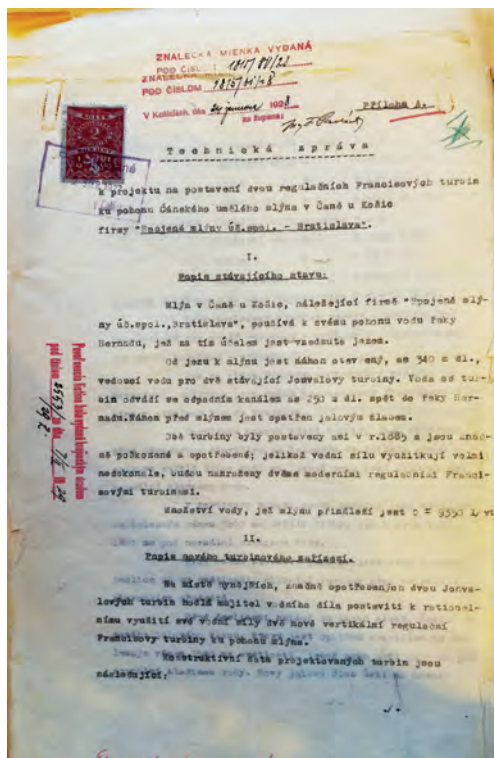
17 Turecké daňové súpisy mlynov alebo Vodné diela Uhorska z roku 1913, či Zákon o dani z vodní síly č. 338/1921 Sb.z. [online], [cit. 25. 10. 2022]. Dostupné na: http://data.atlascloud.cz/LCR/Rejstrik/Sb/public/1921/sb077-1921/338_1921/338_1921.pdf; Nařízení, jímž se provádí zákon ze dne 12. srpna 1921, č. 338 Sb. z. a n. o dani z vodní síly 142/1922 Sb.z. [online], [cit. 25. 10. 2022]. Dostupné na: http://data.atlascloud.cz/LCR/Rejstrik/Sb/public/1922/sb045-1922/142_1922/142_1922.pdf.

18 KUNDEROVÁ, Diana. *Zbierka listín k vodnej knihe bývalej Abovsko-turnianskej župy okresov Košice a Moldava nad Bodvou*. (ďalej len fond ZVL) Inventár. Štátny archív v Košiciach (ďalej len ŠAKE), 2020, 143 s.

19 ŠAKE – fond ZLV – KR4 – IN 37 Čaňa, umelý mlyn.

Obr. 1. Štatút spoločnosti Čaniansky umelý mlyn z roku 1877. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR4 – IN 37 Čaña, umelý mlyn.

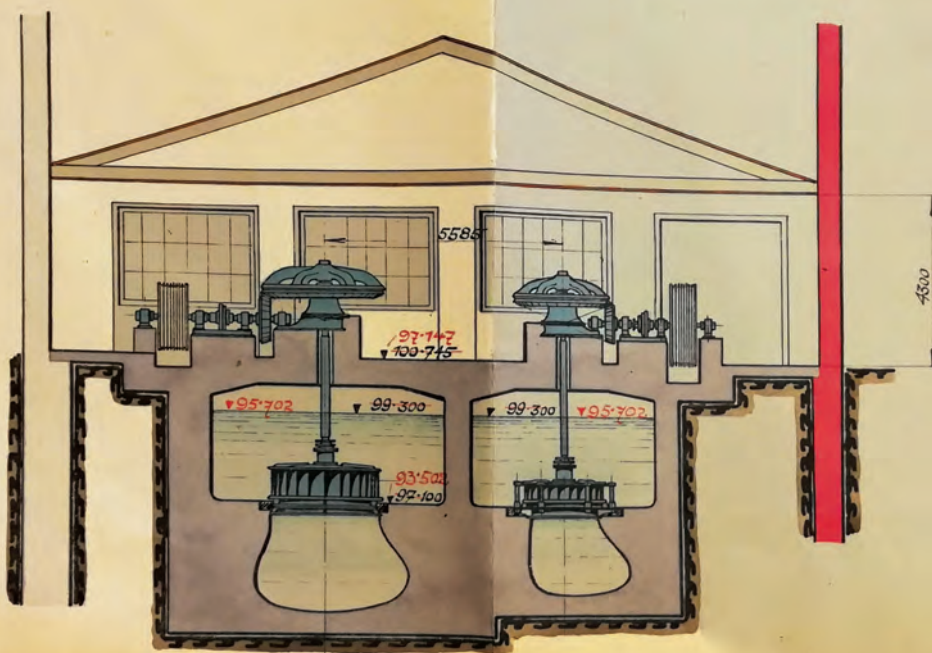

Obr. 2. Technická správa k výmene Jonvalových turbín za Francisove. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR4 – IN 37 Čaña, umelý mlyn.

fom Mollom st. a spoločnosťou Čaniansky umelý mlyn z roku 1864, štatút spoločnosti Čaniansky umelý mlyn z roku 1877 v maďarskom a nemeckom jazyku (Obr. 1), vodoprávne povolenia, zápisy do vodnej knihy, zmeny majiteľov, výber z katastrálnej mapy 1897, technické správy a plánová dokumentácia (1897, 1927), kolaudačné rozhodnutie z roku 1932 a i.

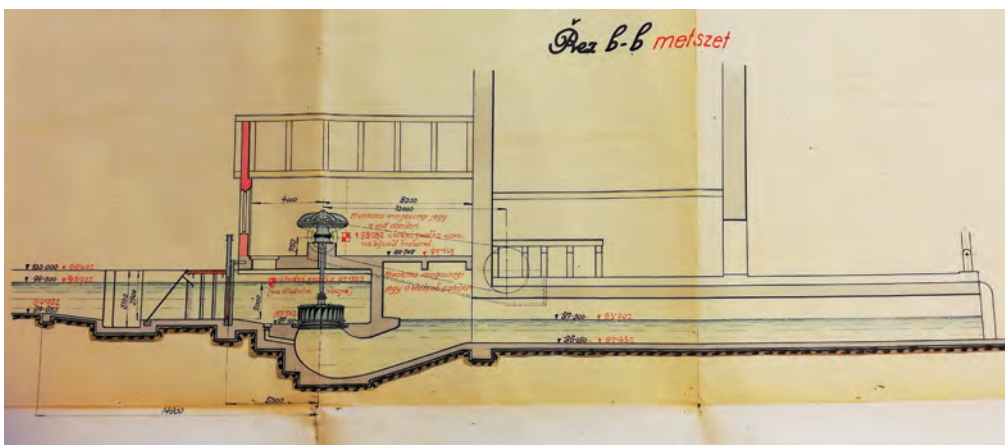
Najstaršou písomnosťou v spise je odpis kúpno predajnej zmluvy uzavretej medzi Jozefom Mollom st. a spoločnosťou Čaniansky umelý mlyn z roku 1864. Najstaršia plánová dokumentácia v spise je z roku 1897 a ide o podrobné rozkreslenie náhonu a haťových zariadení. Z povolenacej listiny z roku 1908 sa dozvedáme o konštrukcii a priebehu náhonov a hatí, ale aj o existencii dvoch vodných turbín a parného stroja na pohon mlyna. Z ďalších dokumentov následne vyplýva, že išlo o Jonvalove turbíny inštalované pravdepodobne v roku 1885 (Obr. 2). Z povolenacej listiny z roku 1929 sa dozvedáme, že náhon zmenil konštrukciu z prúteno-doskovej na betónovú. Zároveň sú tu podrobné informácie o stavidlách a Francisových turbínach (väčšia 145 konských síl, menšia 53,6 konskej sily) (Obr. 3 a 4). Podľa podrobnej technickej správy sa dozvedáme, že turbíny boli projektované ako regulovateľné s vertikálnym hriadeľom v otvorenej špirálovej betónovej komore. Výkon turbín je prenášaný lanovými prevodmi na hlavnú transmisiu mlyna. Nasleduje podrobný popis turbín aj s technickými výpočtami. Dodávateľom turbín bola spoločnosť Českomoravská – Kolben, a. s., a autorom stavby Ing. Artur Kolmoš. Mlyn zanikol po bombardovaní v druhej svetovej vojne. Zvyšky mlyna a vodné právo k nemu boli prepísané na štátny podnik v roku 1948.

Rez a-a. metszet

Obr. 3. Projektová dokumentácia Francisových turbín. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR4 – IN 37 Čaňa, umelý mlyn.

Rez b-b. metszet

Obr. 4. Projektová dokumentácia Francisových turbín. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR4 – IN 37 Čaňa, umelý mlyn.

Obr. 5. Výrez z katastrálnej mapy obce Jasovský Podzámok. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR 8 – IN 75 Jasovský Podzámok (Podhradie), stredný mlyn.

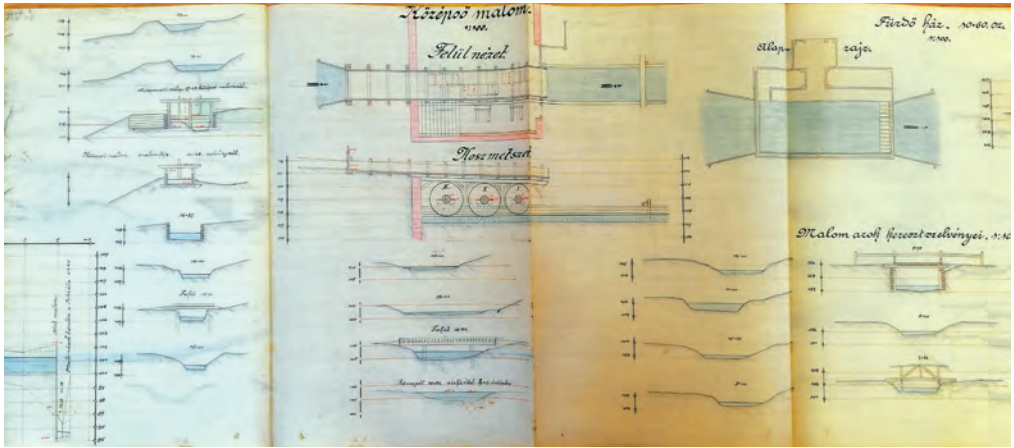
Jasov stredný mlyn/elektrárň²⁰

109

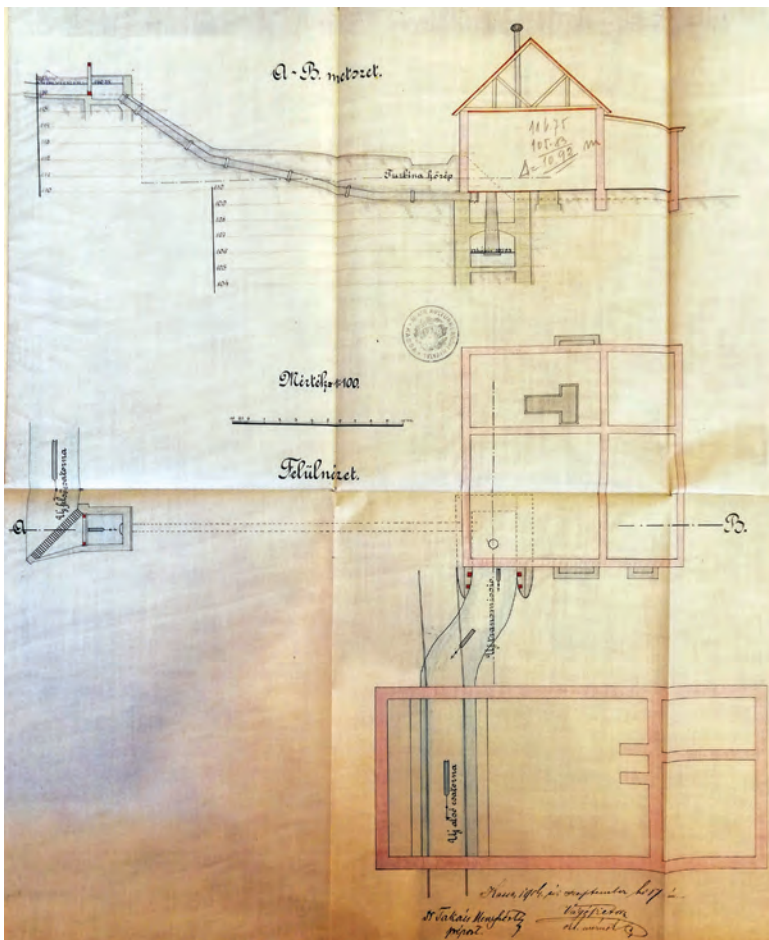
Inventárna jednotka obsahuje dokumenty z obdobia rokov 1900 – 21. 11. 1962 k strednému mlynu v Jasovskom Podzámku. Nachádzajú sa tu vodoprávne povolenia, rozhodnutie o zápise do vodnej knihy, topografická mapa, situačný plán, výrez katastrálnej mapy, technické správy, technické plány starého mlyna z roku 1900, technické plány novej „strojovne“ turbíny z roku 1904 – 1905, technické plány prestavby akvaduktu z roku 1934 – 1935 a i.

Opátstvo Rádu premonštrátov vlastnilo niekoľko mlynov, hámrov a iných zariadení na vodný pohon. Na ilustráciu sme vybrali stredný mlyn priamo pri jasovskom kláštore (Obr. 5), ktorý má zaujímavú stavebnú dokumentáciu. Mlyn spadal do povodia rieky Bodva a v katastrálnej mape priloženej do spisu je zobrazený aj dolný mlyn s rybníkmi. V technickej plánovej dokumentácii z roku 1900 je mlyn zobrazovaný s tromi kolesami na hornú vodu (Obr. 6), ďalej je tu zakreslený priebeh náhonu a jednotlivé haťové zariadenia. Mlyn bol na začiatku 20. storočia rozšírený o strojovňu elektrárne s vodnou turbínou (Obr. 7), ktorá získala vodoprávne povolenie dňa 13. septembra 1909. V 30. rokoch prebiehala zmena systému náhonu, kde sa namiesto dreveného akvaduktu plánovalo vybudovanie menšej nádrže na napájanie elektrárne. Plány vypracoval Ing. Zikmund Schwartz z Košíc. Výmer o vodoprávnom rozhodnutí bol spísaný dňa 3. júna 1936, povoľovacia listina 14. septembra 1937 a kolaudácia. Samotný objekt mlyna bol pravdepodobne adaptovaný pred druhou svetovou vojnou na rodinný dom a slúžil tak aj v roku 1962. Zo zápisnice z previerky v roku 1962 vidíme, že elektrárň bola pri ústupe nemeckého vojska v roku 1945 vyhodенá do vzduchu. Väčšina písomností k inventárnej jednotke je vedená v maďarčine, ale niektoré dokumenty z 30. rokov sú aj v slovenskom jazyku.

20 ŠAKE – fond ZLV – KR 8 – IN 75 Jasovský Podzámok (Podhradie), stredný mlyn.

Obr. 6. Výkresy zobrazujúce rezy náhonom a tri mlynské kolesá. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR 8 – IN 75 Jasovský Podzámok (Podhradie), stredný mlyn.

Obr. 7. Plány k výstavbe strojovne elektrárne s Francisovou turbínou. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR 8 – IN 75 Jasovský Podzámok (Podhradie), stredný mlyn.

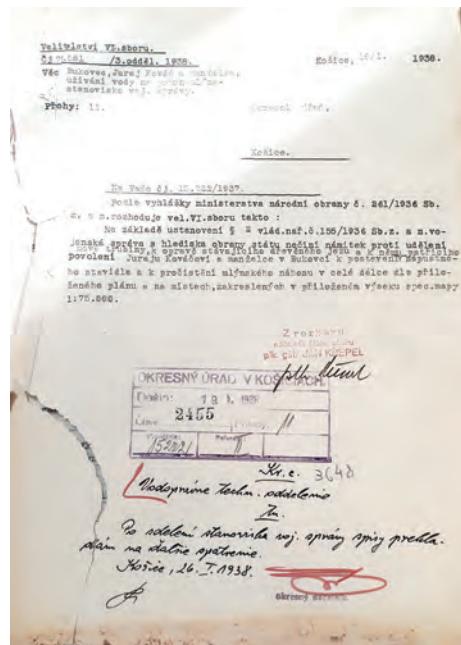
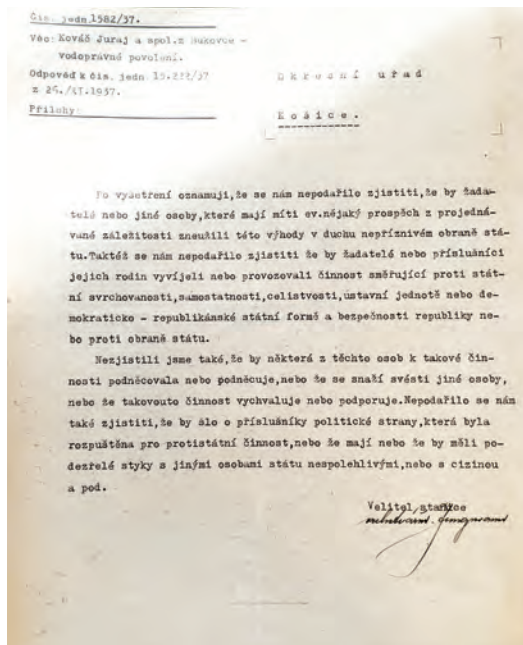

Obr. 8. Výrez z katastrálnej mapy obce Bukovec. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR 3 – IN 31 Bukovec. mlyn.

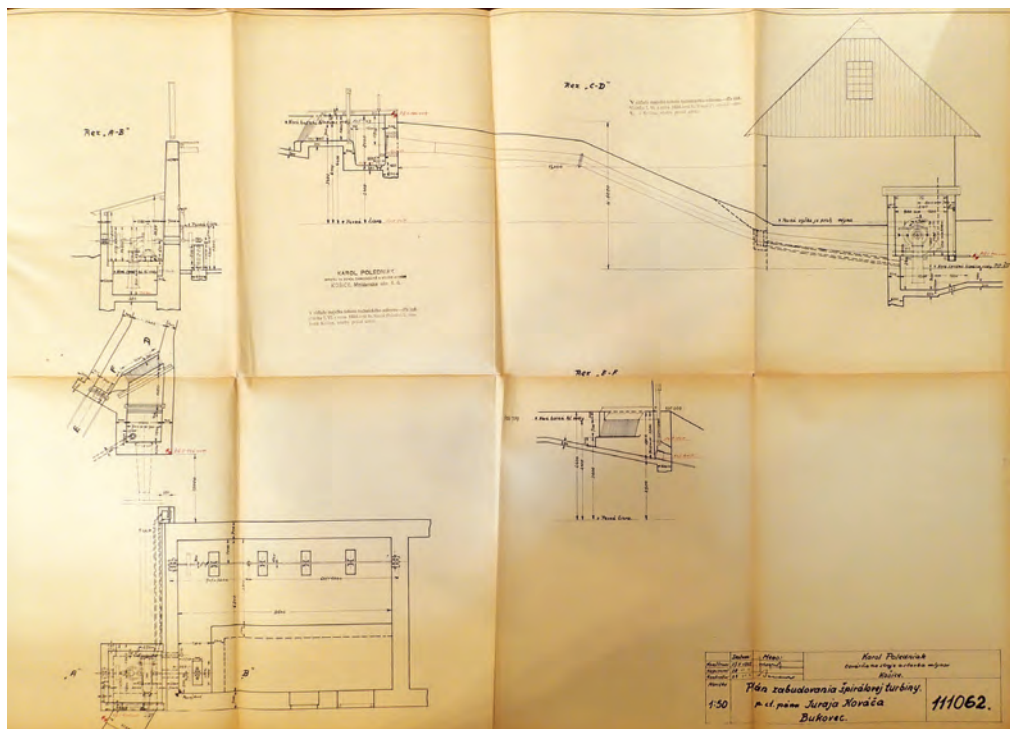
Bukovec mlyn²¹

Inventárna jednotka obsahuje dokumenty z obdobia 23. 5. 1889 – 13. 7. 1962 k mlynu v obci Bukovec. Mlyn je situovaný v povodí potoka Ida západne od obecného cintorína. V spise sa nachádza rozhodnutie o zápise do vodnej knihy z roku 1889 v novšom preklade, zápis o zmene vlastníka z roku 1936, topografická mapa, výrez katastrálnej mapy (*Obr. 8*), technická správa, technické plány z roku 1935, výpočty k vodnej turbíne a i. Zaujímavosťou pri mlynoch, ktoré žiadali o stavebné a technologické úpravy v rokoch 1936 – 1938, je priložené súhlasné stanovisko vojenskej správy. Štát (polícia) v tomto období preveroval mlynárov ohľadne ich spoľahlivosti a angažovanosti. Overovala sa angažovanosť v zakázaných stranách, protištátna činnosť aj styky so zahraničím (*Obr. 9*).

Pôvodným majiteľom vodného práva zapísaným pod číslom 7145/1889 z 23. 5. 1889 vo vodnej knihe bola (Jacquelina) Jakubina Zichy rodená Péchy, manželka Rudolfa Zichyho a neskôr jej syn Jakub Zichy – Mesko. Okrem dvojkoľosového mlyna bolo oprávnenie vydané aj pre 3 železné huty a závlahové zariadenie v Bukovci. Mlyn odkúpili manželia Juraj Kováč a Anna Kováčová rodená Dzurinyová v roku 1928. V roku 1930 v súpise vodných diel v Československu je mlyn stále vedený ako dvojkoľosový. Koleso s priemerom 4 m mala podľa dokumentácie z roku 1935 nahradiť nová špirálová turbína typu Francis od Fy. Poledniak (*Obr. 10*). Turbína mala mať výkon 14 konských síl a mala poháňať mlynské stroje pomocou transmisie. Technická správa obsahuje podrobný popis turbíny. Technická správa aj plánová dokumentácia sú opatrené pečiatkami fy. Karol Poledniak a Ing. Zikmund Schwartz. Priložené je osvedčenie o spoľahlivosti mlynára z roku 1937 pre Juraja Kováča a jeho rodinu na základe vládneho nariadenia 155/1936 Sb. z.

Obr. 9. Overenie spoľahlivosti mlynára. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR 3 – IN 31 Bukovec, mlyn.

Obr. 10. Plány k prestavbe mlyna na turbínový. Zdroj: Štátny archív Košice, Zbierka listín k vodnej knihe, KR 3 – IN 31 Bukovec, mlyn.

Ako využiť informácie z fondu a spojiť ich s ostatnými zdrojmi

Z archívnych materiálov uložených v tomto fonde je možné sledovať majetkové zmeny vo vlastníctve mlynov, nájomcov mlynov, údaje o jednotlivých mlynároch, ako aj údaje o zmene vlastníctva pri znárodnení. V dokumentácii môžeme nájsť aj zmienky o priebehu súdnych šetrení a žalôb spojených s mlynmi. Z plánovej dokumentácie vieme určiť trasy náhonov a pôvodných koryt potokov pred ich reguláciou, ako aj spôsob riešenia hrádzí, hatí mostíkov a ostatných vodných regulačných zariadení. Z popisov sa často dozvedáme o polohe a podobe umiestnenia vodoznaku. Z plánovej a spisovej dokumentácie vieme určiť druh a výkon mlynskeho pohonu (turbíny, kolesa) na základe uvedených spádov a parametrov vodných motorov. Vo výnimočných prípadoch sa tu nachádzajú aj plány k objektu mlyna a jeho technologickému zariadeniu.

Mlyny a ich históriu často skúmame aj na základe kartografických prameňov, ako sú vojenské mapovania, staré katastrálne mapy a poľné náčrty. Tieto zobrazenia mlynov sú ideálne ako podklad pre terénny výskum in situ. Často je možné stotožniť mlyn po zmene funkcie s dosiaľ stojacimi objektmi, prípadne s terénnymi reliktnými zaniknutými mlynmi. V prípade zaniknutých mlynských objektov je možné využiť na ich bližšiu lokalizáciu lidarové snímky.²²

Mlynské rody sú zaujímavé aj z genealogického hľadiska. Pochádzali z nich významné osobnosti našich dejín a mlynári patrili v minulosti k obecnej inteligencii, najmä pre vedomosti a zručnosti, ktorými disponovali. Záznamy o mlynároch nájdete v matrikách, v sčítacích hárkoch,²³ daňových súpisoch, súpisoch mlynov, ale aj v rôznych evidenciách nájomných a kúpnych zmlúv či v súdnych spisoch.

22 Pre územie Slovenska sú lidary dostupné na stránke [online], [cit. 25. 10. 2022]. Dostupné na: <https://zbgis.skgeodesy.sk/>.

23 Sčítanie obyvateľov [online], [cit. 25. 10. 2022]. Dostupné na: <https://www.slovakiana.sk/>.

Water mills in the Collection of documents for the water book of the former Abov-Turňa County. State Archives in Košice

Tereza Bartošíková

The paper briefly presents the historic development of legislation regulating mills, which resulted in the Hungarian Act on Water Law XXIII/1885. The paper does not deal with guild statutes, charters or apprenticeship certificates. Emphasis has been put mainly on water books and collections of related documents. In Slovakia, the water books and their collections of documents have not been preserved in complete extent, but can be found scattered fragmentarily in various archive funds. The collection of documents for the water book of the former Abov-Turňa (Abaúj-Torna) County is one of the few parts of the water books that have been inventoried, but due to territorial changes it only covers two current districts – Košice vidiek and Moldava nad Bodvou. The water book itself has not been preserved in the fonds of the State Archives in Košice.

The example of the Collection of documents for the water book of the former Abov-Turňa (Abaúj-Torna) County is used to demonstrate the state in which the water books and their agenda have been preserved in Slovakia. Using the example of this collection, we illustrate what kind of written records concerning mills can be found in the archives, provided that they have been preserved at least in fragments.

From the archival materials in the Collection of documents for the water book of the former Abov-Turňa (Abaúj-Torna) County, it is possible to trace changes in the ownership of mills, mill tenants, data on individual millers as well as data on the change of ownership during nationalization. In addition, the documentation also contains references to the conduct of judicial investigations and lawsuits connected with mills. From the planning documentation, the routes of watercourses and original streambeds before their regulation can be determined, as well as the way in which dams, weirs, bridges and other water regulation devices were built. From the technical descriptions, we often learn the location and shape of the watermark placement. Documentation containing plans and files allows us to determine the type and power of the mill drive (turbines, wheels) depending on the specified gradients and parameters of the water motors. In exceptional cases, plans for mill buildings and their technological equipment can also be found.

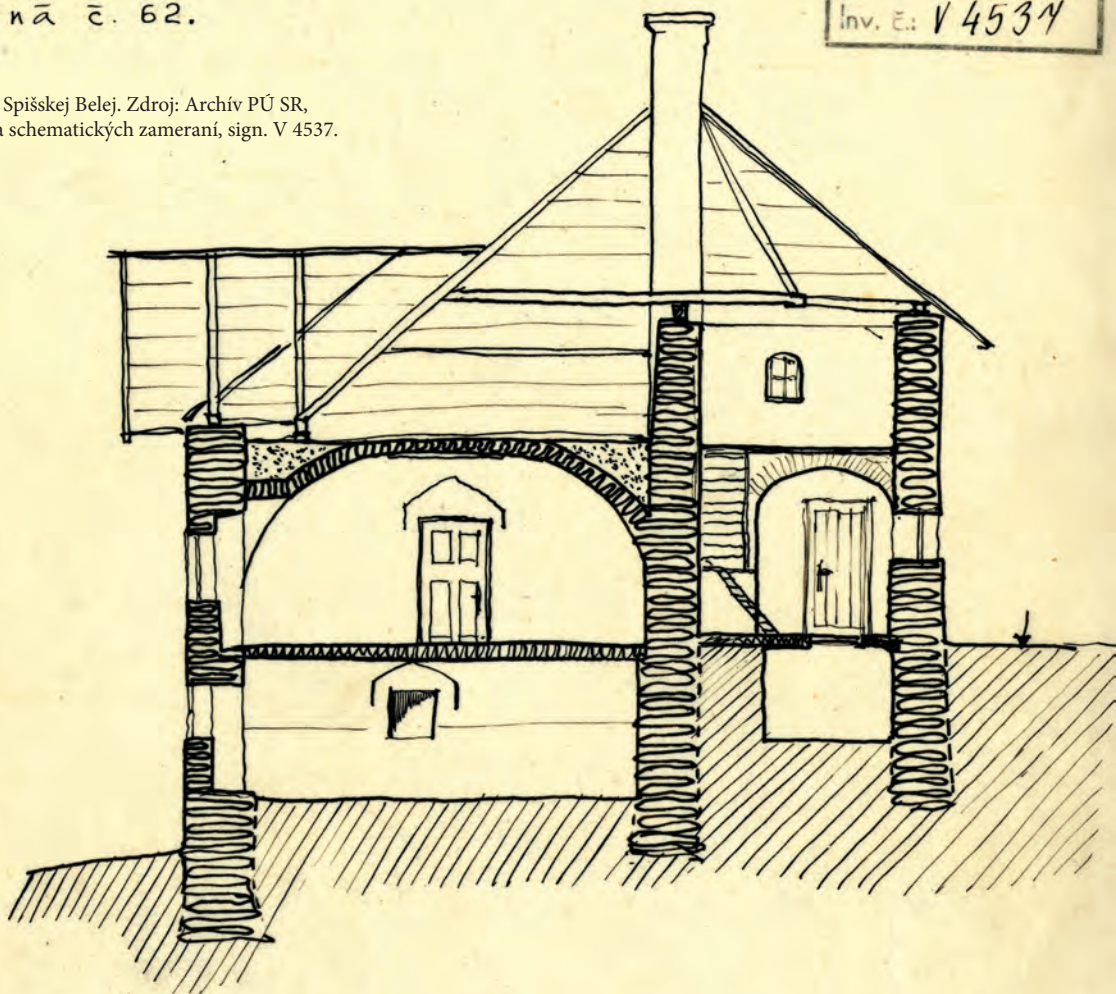
As an example from the documents belonging to the fond, we have taken a closer look at three mills – the Artificial Mill (Umělý mlyn) in Čaňa, the Middle Mill (Stredný mlyn) of the Premonstratensian Abbey in Jasov and the mill in Bukovec. They differ in terms of ownership and the type of preserved documents. Using the example of the Middle Mill of the Premonstratensian Abbey in Jasov, we can illustrate the conversion of the mill into a power plant and its continued operation until it was destroyed by retreating German troops in World War II. At the same time, the collection offers numerous technical drawings for the waterworks. In the case of the mill in Bukovec, we see a transition from ownership by nobility to ownership by ordinary villagers and also its transition from a wheel mill to the Francis turbine mill. The mill in Čaňa is specific in terms of size and type of collective ownership in the form of a joint-stock company. It was one of the largest mills in eastern Slovakia, which was technically interesting – powered by a waterwheel, a turbine and a steam engine. However, it was destroyed by bombing during World War II.

SPIŠSKÁ BELÁ

Letná č. 62.

Slovenský ústav pamiatkovej
starostlivosti a ochr. prírody
v Bratislave
Inv. č.: V 4534

Mlyn v Spišskej Belej. Zdroj: Archív PÚ SR,
Zbierka schematických zameraní, sign. V 4537.

Archívne a knižničné zdroje na výskum mlynov v Archíve Pamiatkového úradu SR

Mgr. Jana TOMOVIČOVÁ

PhDr. Juliana REICHARDTOVÁ

Archív Pamiatkového úradu SR; Knižnica Pamiatkového úradu SR

jana.tomovicova@pamiatky.gov.sk; juliana.reichardtova@pamiatky.gov.sk

Na výskum akejkoľvek pamiatky, mlyny nevynímajúc, je potrebné mať adekvátne zdroje. Archívy a knižnice ponúkajú prvú možnosť výskumu. Archívne dokumenty sú cenným zdrojom informácií rôzneho druhu, od písomných cez mapy, fotografické materiály až po digitálne dokumenty. Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, ako verejný špecializovaný archív so zameraním na ochranu pamiatok, ponúka množstvo zdrojov k výskumu mlynov, ktoré spadajú pod pamiatkovú ochranu. Materiály uložené v Archíve Pamiatkového úradu sú rozdelené v príslušných archívnych fondoch a archívnych zbierkach, či už ide o spisové alebo grafické materiály. Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky je prvým archívom na Slovensku, ktorý ponúka možnosť online bádania. Významným zdrojom informácií je aj Knižnica Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, ktorá ponúka monografie, zborníky a rôzne odborné články.

Kľúčové slová: archívy, archívne dokumenty, knižnice, výskum mlynov

Archív Pamiatkového úradu SR bol zriadený rozhodnutím Odboru archívnictva a spisovej služby Ministerstva vnútra Slovenskej republiky z 22. mája 1992 ako archív osobitného významu s názvom Archív Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti. Na Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, ako ho poznáme dnes, bol premenovaný s účinnosťou od 1. apríla 2002 a jeho archívne dokumenty sú súčasťou archívneho kultúrneho dedičstva Slovenskej republiky.

Archív Pamiatkového úradu SR je verejný špecializovaný archív pre oblasť ochrany pamiatkového fondu na Slovensku. Organizačná štruktúra Pamiatkového úradu ho zaraďuje do Úseku výkonu štátnej správy a odborných činností Pamiatkového úradu Slovenskej republiky (PÚ SR). Samotný Pamiatkový úrad spadá do rezortu Ministerstva kultúry Slovenskej republiky.

Archívne dedičstvo je významným prameňom poznatkov našich dejín v akejkoľvek oblasti. Môžeme teda povedať, že úlohou archivárov je pracovať na zachovávaní a zveľaďovaní tohto pokladu z minulosti pre súčasnosť, ale aj pre budúce generácie. Rovnako však treba spomenúť skutočnosť, že práca nás, súčasných archivárov, vychádza z diela našich predchodcov a naša práca bude zasa základom pre prácu budúcich archivárov. Treba dodať, že práca archivárov by nemala zmysel, ak by nebolo čo archivovať. Preto je pre nás cenný každý jeden archívny dokument. Musíme však poznamenať aj často opomínaný fakt, že spisy, ktoré teraz vytvárajú naši kolegovia, sú budúcimi archívnymi dokumentmi, z ktorých budú čerpať dôležité informácie ďalší študenti, architekti, historici, pamiatkari a mnohí iní. Každý z nás sa teda istým spôsobom svojou prácou stáva súčasťou dejín. Všetci zanechávame svoju nezmazateľnú stopu v podobe svojho podpisu, mena či svojich myšlienok na papieri, ktorý sa možno o pár mesiacov či rokov dostane do tmy archívnej škatule. Tam bude trpezlivo čakať na svoj čas, keď opäť vyjde na svetlo a ponúkne bádateľovi v archíve vzácne informácie.

Dokumenty, ktoré sa v archíve nachádzajú, súvisia s pamiatkovým fondom a pochádzajú z produkcie predchodcov súčasného PÚ SR, ako aj z pera iných pôvodcov. Podmienkou na to, aby sa dokumenty stali súčasťou Archívu PÚ SR, je ich priamy súvis s ochranou pamiatok.

Medzi služby, ktoré Archív PÚ SR poskytuje svojim bádateľom, patrí vyhľadávanie archívnych dokumentov v archívnom informačnom systéme vrátane ich digitálnych kópií, vyhľadávanie archívnych dokumentov v elektronických archívnych pomôckach, vyhľadávanie archívnych dokumentov v tlačенých archívnych pomôckach, poskytovanie archívnych dokumentov na štúdium v priestoroch bádateľne, vyhotovovanie digitálnych a reprografických kópií archívnych dokumentov, vyhotovovanie výpisov a odpisov archívnych dokumentov s osvedčovací doložkou, vyhotovovanie archívnych rešerší a v neposlednom rade aj predaj publikácií, ktoré vydal PÚ SR. Archív PÚ SR je prvým archívom na Slovensku, ktorý ponúka svojim návštevníkom aj možnosť návštevy online bádateľne, ktorá je dostupná na webovom portáli PÚ SR. V tomto priestore sú pre online bádateľov pripravené archívne fondy a zbierky, ktoré boli spracované v archívnom informačnom systéme, a tiež aj digitálne kópie zdigitalizovaných archívnych dokumentov. Návštevníci online bádateľne tu môžu digitalizované dokumenty prezeráť a kopírovať, môžu sa objednať na štúdium dokumentov v bádateľni, môžu si zakúpiť kvalitnú digitálnu kópiu dokumentu, prípadne môžu požiadať o sken akéhokoľvek archívneho dokumentu. Vyhľadávanie je prístupné v 29 archívnych fondoch a zbierkach, či už jednotlivo, alebo vo všetkých súčasne.

V archíve sú pre bádanie dostupné archívne materiály dokumentujúce činnosť pamiatkových orgánov, teda predchodcov dnešného PÚ SR a jednotlivých krajských pamiatkových úradov, a to od polovice 19. storočia do súčasnosti. V Archíve PÚ SR však možno nájsť aj materiály od iných pôvodcov, ktoré majú istý súvis so slovenským pamiatkovým fondom. Nejde len o záznamy úradnej a odborno-metodickej povahy, ale samozrejme aj o dokumenty vedeckovýskumnej činnosti, ktorá bola esenciálna pre všetky pamiatkové inštitúcie pôsobiace na území Slovenska. Neopomenuteľné sú taktiež osobné fondy, tvorené pozostalosťami významných slovenských, ale aj českých osobností pôsobiacich pri ochrane pamiatok na Slovensku. Špecifickú kapitolu tvoria obrazové a grafické dokumenty – projekty, zamerania, plány, historické aj súčasné mapy, fotografie, sklené negatívy, diapozitívy, filmy, videozáznamy, plagáty, pohľadnice, digitálne fotografie a elektronické dokumenty na CD a DVD nosičoch.

Archív plní aj úlohu podnikového archívu PÚ SR – vykonáva predarchívnu starostlivosť pri správe registratúry PÚ SR a jednotlivých krajských pamiatkových úradov, sleduje vyradovacie konania a preberá ich archívne dokumenty.

Neodmysliteľnou súčasťou Archívu PÚ SR je knižnica. Je špecializovanou knižnicou, ktorej fond obsahuje hlavne odbornú literatúru týkajúcu sa ochrany kultúrnych pamiatok. Publikácie z príbuzných vedných odborov – ako sú dejiny umenia, história, architektúra, archeológia, archívniectvo a pomocné historické vedy, etnológia – sú, samozrejme, z interdisciplinárneho hľadiska vo veľkej miere tiež zastúpené vo fonde. Okrem knižnej produkcie (monografií a zborníkov) sa v knižnici nachádzajú aj odborné periodiká. Väčšinu tvoria publikácie vydané v slovenskom jazyku, ale zastúpené sú aj knihy v českom, maďarskom, nemeckom, anglickom jazyku atď. V súčasnosti sú najčastejšou formou akvizície dary a hlavne výmeny s príbuznými organizáciami z rezortu kultúry, ako aj z ústavov SAV, katedrií a fakúlt univerzít a vysokých škôl. Okrem nákupu sa v rámci medzinárodnej spolupráce realizuje vzájomná výmena vydávaných publikácií a časopisov aj so zahraničnými inštitúciami zaoberajúcimi sa ochranou kultúrnych pamiatok v jednotlivých krajinách.

V roku 2018 bol zakúpený automatizačný knižnično-informačný systém DAWINCI. Začiatkom roka 2019 bola spustená ostrá prevádzka najprv pre interných, neskôr pre externých čitateľov.

V súčasnosti môžu čitatelia priamo z webovej stránky cez online katalóg vyhľadávať publikácie na základe kľúčových slov (monografie, zborníky, zviazané časopisy), ktoré sú zaevidované v knižnici PÚ SR.

Stručný náhľad na mlyny

Mlyny sú na území Slovenska kategorizované ako technické pamiatky.¹ Záchrana starých výrobných zariadení a technických diel pritiahla pozornosť ochrany pamiatok už v medzivojnovom období. Sedemdesiate roky 20. storočia sú poznačené tvorbou súpisu technických pamiatok zachovaných v teréne, a tiež tvorbou programov záchrany tejto časti industriálneho dedičstva.² *Technické pamiatky sú charakterizované ako úžitkové diela, ktorých technická hodnota a účelová funkcia je dominantná a rozhodujúca pre ich vznik a samotnú existenciu. Popri technických parametroch je dôležitá aj ich historicko-dokumentárna a urbanistická hodnota. Označujú sa tiež ako pamiatky výroby, techniky a vedy. K pamiatkam výroby patria tzv. priemyselné pamiatky, budovy tovární a dielní aj so svojim strojovým vybavením (prípadne bez neho) podľa jednotlivých výrobných odvetví. Pamiatky techniky sú spojené najmä s dopravou a vodným hospodárstvom. Najmenšiu skupinu predstavujú vo fonde technických pamiatok pamiatky vedy. Sú to špecializované odborné pracoviská zariadené vedeckými meracími prístrojmi, napríklad astronomické observatóriá.*³

Mlyn môžeme veľmi jednoducho definovať ako mechanické zariadenie, v ktorom prebieha proces mletia obilia a výsledkom tohto procesu je múka rôznej hrubosti a kvality. Rozšírenie mlynov v Európe je signifikantným znamením šírenia civilizačného pokroku. Jacques Le Goff dokonca hovorí, že vodný mlyn je najpozoruhodnejším a najrevolučnejším stredovekým vynálezom.⁴ Ak by sme sa pozreli ešte hlbšie do histórie, objavili by sme ručné rotačné mlyny, označované ako žarnovy, teda predchodcov vodného mlyna. Samotný žarnov pozostával z dvoch kameňov, spodného statického a vrchného otáčavého, označovaného aj ako behúň. Archeologické nálezy ich dokladajú v neskorom laténskom období. Treba však dodať, že ich zdokonalenie a ich všeobecné rozšírenie kráčalo ruka v ruke s vplyvmi keltskej a rímskej kultúry. Pozoruhodná je skutočnosť, že v ľudovom prostredí používanie žarnovov prežilo popri dokonalejších vodných mlynoch až do konca 19. storočia, no v horskej karpatskej oblasti dokonca až do polovice 20. storočia.⁵ V Európe sa rozšírili medzi 11. a 14. storočím. Popis a náčrt žarnova je zachytený v diele *Desať kníh o architektúre* od rímskeho autora Marca Vitruvia. Jednoduchší typ mlyna, tzv. grécky mlyn, sa vyskytoval v oblasti Grécka, dnešného Rumunska a Bulharska, no aj v severnej časti Európy. Na tomto mieste nemôžeme opomenúť veterné mlyny, ktoré poznáme pod označením holandské, prípadne nemecké, podľa miesta ich najčastejšieho výskytu.⁶

Na samotný vznik mlynov, ich stavebnú konštrukciu a v neposlednom rade na ich technické riešenie mali nezanedbateľný vplyv geografické podmienky. Čo sa týka územia Slovenska, do popredia vystupuje tzv. panónsky mlyn. Ten našiel svoje miesto v nížinných oblastiach, je charakteristický murovanou architektúrou a kolesom na spodný náhon. Za akýsi jeho protiklad

1 MLYNKA, Ladislav – HABERLANDOVÁ, Katarína. *Kultúrne krásy Slovenska. Technické pamiatky*. Bratislava : Da-jama, 2007, s. 4.

2 MLYNKA – HABERLANDOVÁ, 2007, ref. 1, s. 6.

3 MLYNKA – HABERLANDOVÁ, 2007, ref. 1, s. 7.

4 LE GOFF, Jacques. *Kultura stredoveké Evropy*. Vyd. 1. Praha : Odeon, 1991. s. 202 – 203.

5 MRUŠKOVIC, Štefan. Žarnovy – ručné rotačné mlynky na obilie z územia Slovenska v historickom a internetnom kontexte. In *Zborník SNM LXXXVI, Etnografia* 33. s. 96 – 98.

6 MLYNKA, Ladislav. Mlyny na Slovensku, typológia a historicko-etnografická charakteristika. In *Mlyn a mlynárske remeslo. Zborník príspevkov z rovnomeného celoslovenského odborného seminára konaného v dňoch 10. – 12. októbra 2006 vo Vlastivednom múzeu v Galante*. Galanta : Etnograf a múzeum, 2006. s. 7.

sa môže považovať karpatský mlyn, pri ktorom značne prevláda vrchný náhon na koleso na menších tokoch a zrubová konštrukcia stavby.⁷

Ako sme spomenuli, rozšírenie mlynov znamenalo rozšírenie civilizačného pokroku a azda najvýraznejšie bolo viditeľné práve v období stredoveku. Na tomto mieste by sme sa mohli veľmi stručne pozrieť aj na výkon mlyna. Kapacita mlyna sa spočiatku udávala počtom vodných kolies, prípadne kameňových zložení. Väčšina stredovekých mlynov pracovala práve s jedným párom mlecích kameňov, pre ktoré slúžilo ako pohon jedno mlynské koleso. Zdvojený prevodový systém sa objavuje v polovici 15. storočia. Prietokové množstvo vody na koleso a jej spád boli určujúcimi parametrami pre výkon mlyna. Táto skutočnosť sa preniesla aj do dobových písomností, kde sa uvádzali nielen samotné mlyny, ale dokumentovali sa miesta vhodné na postavenie mlyna, tzv. loco molendini. Uvedené miesta sa zaznamenávali práve z dôvodu ich ekonomického potenciálu. Nezanedbateľný vplyv na výkon mlyna mala samozrejme aj výdatnosť a stálosť vodného toku. Tá určovala počet dní v roku, v ktorých mal mlyn dostatočné množstvo hnacej vody. Môžeme spomenúť, že v období 13. storočia mali mlyny na území Slovenska hnačiu vodu v priemere 150 dní ročne.⁸ Výkonné mlyny sa následne označovali v urbároch ako *dobré*, alebo *dostatočné*, menej výkonné niesli označenie ako *malé*, *skromné*, *chatrné*, prípadne boli označované deminutívami, ako *mlynček*, *mlynok*, dokonca aj *mlyn na menšej vode*.⁹ Výkon mlynov azda najviac závisel od konštrukcie mlynského kolesa a následne samotného mlecieho zariadenia. Na tomto mieste treba uviesť parametre ako veľkosť mlecích kameňov, kvalitu materiálu, z ktorého boli vyhotovené a taktiež rýchlosť ich otáčania. Predpokladá sa, že maximálny denný výkon mlyna v období 13. a 14. storočia dosahoval hodnotu približne 100 kg obilia.¹⁰ Samozrejme, treba vziať do úvahy, že z hľadiska regionálnych a konštrukčných rozdielov pri jednotlivých mlynoch sa tieto hodnoty môžu líšiť. Urbárske súpisy zohľadňovali aj výdatnosť a silu vodného zdroja.

120

V neposlednom rade si pri mlynoch treba všimnúť ich prínos v ekonomickej a sociálnej oblasti. Sieť vodných mlynov zažila obdobie svojej najväčšej expanzie v súvislosti s nemeckou a valašskou kolonizáciou. Mlyny boli zväčša v držbe dedičných richtárov, samotné právo mlyna však bolo vymedzené pre šľachtu ako súčasť tzv. menších regálnych práv. Pochopiteľne, vzťahovalo sa aj na cirkevné inštitúcie, ako boli zväčša kláštory, a na slobodné kráľovské mestá. Rozširovanie mlynskej siete dosiahlo svoj vrchol v roku 1872. Na území Slovenska bolo v tomto období 4 748 mlynov, z toho 4 527 bolo vodných a 62 mlynov na parný pohon. Počet mlynov postupne klesal; keď sa pozrieme na údaje z roku 1906, je zachovaných 3 960 mlynov, 209 bolo parných, 37 parovodných, 32 motorových, zvyšok predstavovali suché a veterné mlyny.¹¹ Mlynárstvo je neodmysliteľnou súčasťou našej ľudovej kultúry, čo je zrejme vzhľadom na dlhú históriu existencie mlynov a ich vplyvu na každodennosť človeka. Preto si prínos mlyna a mlynárstva do sociálnej oblasti zaslúži väčšiu pozornosť.

Archívne a knižničné dokumenty k mlynom v Archíve a knižnici PÚ SR

V súčasnosti využívaný automatizovaný informačný systém ochrany pamiatok (AISOP) umožňuje pracovníkom Archívu PÚ SR vyhľadávať archívne materiály na základe požiadaviek

7 MLYNKA, 2006, ref. 6, s. 7.

8 MLYNKA, 2006, ref. 6, s. 9.

9 MARSINA, Richard – KUŠÍK, Michal. *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II (XVII. storočie)*. Bratislava : SAV, 1959. s. 168.

10 MLYNKA, 2006, ref. 6, s. 10.

11 HANUŠIN, Ján. Ku genéze najstarších strojov na Slovensku. In *Z dejín vied a techniky VII*. Bratislava : Veda, 1974. s. 94 – 95.

bádateľov. Pri vyhľadávaní archívnych dokumentov súvisiacich s mlynmi podľa vecného objektu sme našli celkovo 720 položiek, a to v 22 fondoch a zbierkach. Na ilustráciu prikkladáme prehľad v tabuľke. (Tab. 1)

Archívny fond/zbierka	Počet inventárnych jednotiek
A – zbierka projektov a plánov	108
D – zbierka diapozitívov	62
R – zbierka reštaurátorských dokumentácií	1
T – zbierka výskumných správ	34
V – zbierka schematických zameraní	17
N – zbierka negatívov	305
MD – zbierka malých diapozitívov	42
P – zbierka pohľadníc	12
K – zbierka kalendárov	2
F – zbierka fotografií	1
SPŮ – Slovenský pamiatkový ústav	1
KÚŠPSOP BA – Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Bratislava	84
KÚŠPSOP BA, stredisko Trenčín	4
Stredisko BA – Pamiatkový ústav, regionálne stredisko Bratislava	15
OPS Ružomberok – Okresná pamiatková správa Ružomberok	1
OPS TN – Okresná pamiatková správa Trenčín	2
OPS SNV – Okresná pamiatková správa Spišská Nová Ves	2
OPS Stará Lubovňa – Okresná pamiatková správa Stará Lubovňa	3
KÚŠPSOP BB – Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Banská Bystrica	15
KÚŠPSOP PO – Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Prešov	6
OF Kohút – Osobný fond Vladimír Kohút	2
OF Haberlandová – Osobný fond Helena Haberlandová	1
Spolu	720

Tab. 1. Prehľad materiálov k mlynom podľa vecného objektu v Archíve PŮ SR ku dňu 19. 11. 2021.

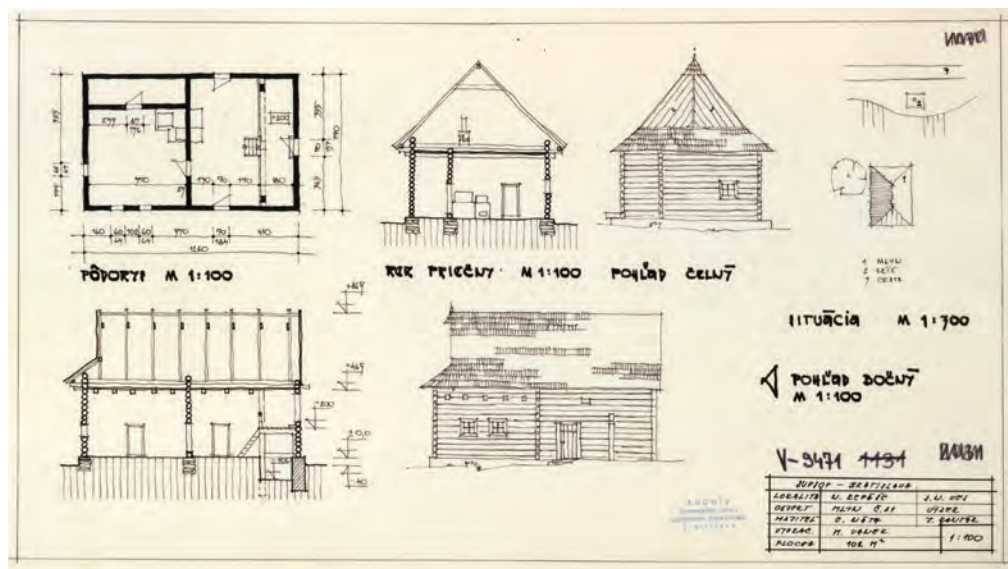
Pri vyhľadávaní dokumentov týkajúcich sa mlynov podľa obsahu by sme našli 228 inventárnych jednotiek celkovo v 20 fondoch a zbierkach. Prikkladáme tabuľku. (Tab. 2)

Archívny fond/zbierka	Počet inventárnych jednotiek
SPÚ – Slovenský pamiatkový ústav	2
VK-PŠO – Pamiatkové orgány na Slovensku 1919 – 1951	25
OPS Stará Ľubovňa – Okresná pamiatková správa Stará Ľubovňa	2
OPS SNV – Okresná pamiatková správa Spišská Nová Ves	6
Stredisko TN – Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti Bratislava, stredisko Trenčín	3
OF Kohút – Osobný fond Vladimír Kohút	3
OPS RK – Okresná pamiatková správa Ružomberok	1
Pracovisko RK – Pamiatkový ústav, regionálne stredisko Žilina, pracovisko Ružomberok	4
KÚŠPSOP PO – Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Prešov	3
Stredisko BA – Pamiatkový ústav, regionálne stredisko Bratislava	14
OPS TN – Okresná pamiatková správa Trenčín	3
P – zbierka pohľadníc	19
MD – zbierka malých diapozitívov	37
MOB – Uhorská pamiatková komisia	5
KÚŠPSOP BA – Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Bratislava	4
R - zbierka reštaurátorských dokumentácií	1
A – zbierka projektov a plánov	7
T – zbierka výskumných správ	2
N – zbierka negatívov	30
D – zbierka diapozitívov	57
Spolu	228

Tab. 2. Prehľad materiálov k mlynom podľa obsahu v Archíve PÚ SR ku dňu 19. 11. 2021.

Teraz sa stručne pozrieme na charakteristiku jednotlivých archívnych fondov a zbierok Archívu PÚ SR. Ako sme stručne načrtli, všetky archívne fondy uložené v archíve pochádzajú z činnosti pamiatkových orgánov pôsobiacich v minulosti na území Slovenska, a to od roku 1919. Čo sa týka ich odborného spracúvania a bádateľského sprístupnenia, to sa systematicky začalo až po samotnom vzniku archívu, teda v roku 1992.

Prvým pozoruhodným prípadom je zbierka mikrofilmov spisovej agendy Uhorskej pamiatkovej komisie v Budapešti (MOB). Celý tento spisový materiál sa nachádza v Úrade pre ochranu kultúrneho dedičstva v Budapešti a je prístupný aj vo forme mikrofilmov. Čo sa týka spisov súvisiacich s územím Slovenska, tie sa k nám dostali až v období 60. a 70. rokov 20. storočia, a to

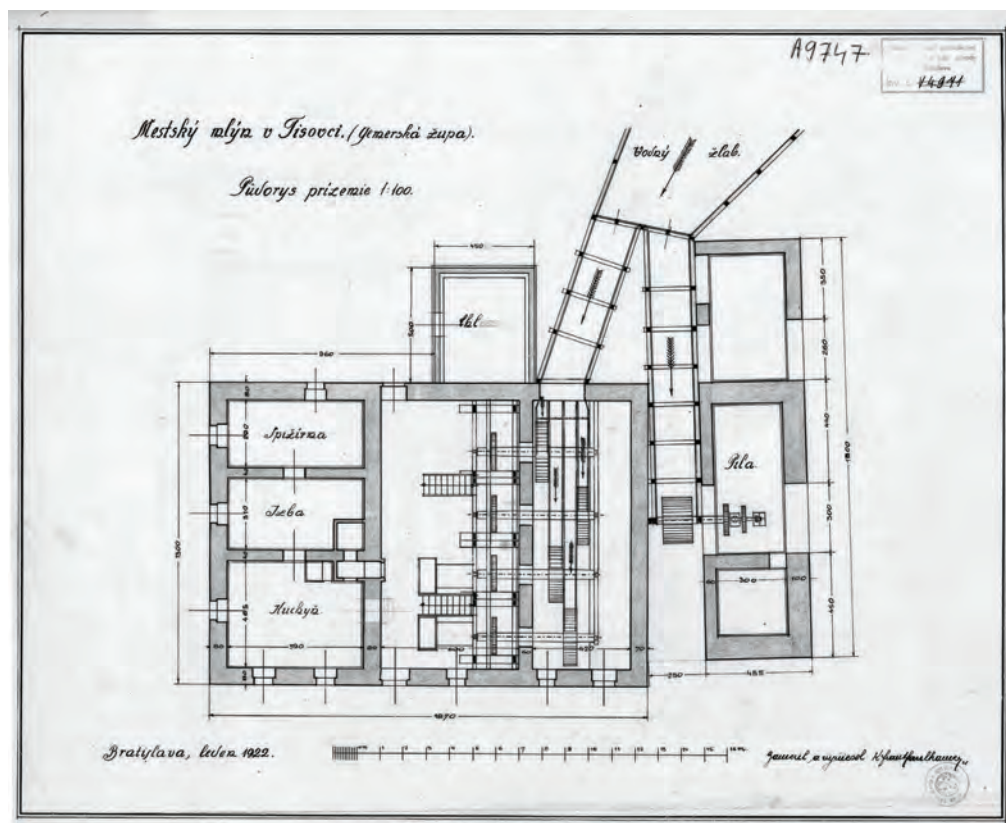
Obr. 1. Mlyn v Nižných Repašoch. Zdroj: Archív PÚ SR, Zbierka schematických zameraní, sign. V 9471.

zásluhou Dr. Vendelína Jankoviča. Vyčlenil totiž všetky spisy týkajúce sa slovenských pamiatok a zabezpečil ich nafilmovanie v oddelení filmotéky MOL v Budapešti. Časť týchto filmov vyvolali na papier typu Dokument a zviazali pravdepodobne ešte v 60. rokoch. Vzniklo tak spolu 26 zväzkov spisového materiálu z obdobia rokov 1872 – 1903, jeden zväzok z roku 1906 a 9 zväzkov z rokov 1912 – 1913. Nejde len o spisový, ale aj grafický materiál, konkrétne kresby a plány.

Fondy VK – PŠO, teda fondy Pamiatkových orgánov na Slovensku, kam spadá Vládný komisariát na ochranu pamiatok na Slovensku, Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku, Ministerstvo školstva a národnej osvety, Povereníctvo školstva a osvety – Odbor ochrany pamiatok, Povereníctvo školstva, vied a umení – Odbor múzeí a ochrany pamiatok a Národná kultúrna komisia, sú uložené podľa pertinenčného princípu, teda na základe umelo vytvorenej štruktúry. Spisový materiál daných fondov sa viaže vždy k istej lokalite, samotné písomnosti sú uložené podľa miestneho názvu a vecného hesla (napr. Bratislava, Michalská ulica, mestská veža). Materiály sú radené v chronologickom poradí a sú písané zväčša v slovenčine a češtine, zriedkavo sa vyskytuje maďarčina či nemčina. V pôvodnom registratúrnom usporiadaní k uvedeným materiálom patrili aj grafické materiály, teda mapy, plány, projekty a fotodokumentácia. Pri pertinenčnom usporiadaní boli od spisových materiálov odčlenené, a teraz sa nachádzajú prevažne v Zbierke negatívov a Zbierke projektov a plánov, ku ktorým sa dostaneme neskôr.

Medzi ďalšie spracované spisové fondy patria SPÚ – Slovenský pamiatkový ústav (rozsah 8 bm), Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody (64 bm), Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Banskej Bystrici (32 bm), Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave (21 bm), Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Prešove (10 bm) a Štátne reštaurátorské ateliéry (75 bm). Medzi čiastočne spracované patria aj fondy okresných pamiatkových správ.

Špecifickú skupinu fondov tvoria osobné fondy. Získavanie pozostalostí významných predstaviteľov z prostredia ochrany a reštaurovania pamiatok má v Archíve PÚ SR dlhú tradíciu. Spracúvanie týchto dokumentov vo forme osobných fondov nabáda aj ďalšie osobnosti na zve-

Obr. 2. Mlyn v Tisovci, pôdorys prizemia. Zdroj: Archív PÚ SR, Zbierka projektov a plánov, sign. A 9747.

renie svojich záznamov z pracovného či verejného života do archívnej starostlivosti. Medzi osobnosti, ktorých dokumenty sa rôznymi cestami dostali do Archívu PÚ SR, patria Vendelín Jankovič, Karel Veselý, Václav Mencl, Janko Alexy, Alžbeta Güntherová-Mayerová, Vladimír Kohút a Helena Haberlandová.

Azda najviac bádateľsky využívané sú práve archívne zbierky. Väčšina z nich bola založená v roku 1961 vtedajšou vedúcou oddelenia dokumentácie Dr. Soňou Kovačevičovou. Zbierka základných výskumov, ktorú v archíve poznáme pod skratkou „Z“, obsahuje dokumenty so základnými informáciami o pamiatkach a ponúka základný historický prehľad vývoja obcí na Slovensku. Medzi jej hlavné časti patrí Súpis pamiatok na Slovensku, Základné výskumy pamiatok z pozostalosti Václava Mencla, Fotografie z výstavy *Staré umění na Slovensku*, Rôzne fotografie, súpis hnutelných kultúrnych pamiatok pre zápis do štátnych zoznamov, poľné náčrty pamiatok od Ing. arch. Tibora Kalafúsa.

Zbierka schematických zameraní označovaná ako „V“ obsahuje grafické dokumenty týkajúce sa nehnuteľných kultúrnych pamiatok a vznikajúce vlastnou činnosťou Pamiatkového ústavu v rokoch 1952 – 2000, ako aj činnosťou spolupracujúcich partnerských organizácií a vysokých škôl. Obsahuje kópie dokumentov z iných slovenských, ale aj zo zahraničných archívov. Čo sa týka druhov dokumentov obsiahnutých v zbierke, môžeme uviesť pôdorysy, rezy, pohľady, detaily architektonických prvkov, kresby, poľné náčrty a podobne. Medzi týmito dokumentmi

sa zriedkavo vyskytujú aj grafické dokumentácie z archeologických, pamiatkových či architektonických výskumov, ako aj z programov pamiatkových úprav alebo pôdorysy MPR. (Obr. 1)

Zbierka výskumných správ, uložená pod skratkou „T“, je tvorená najmä textovými a fotografickými dokumentmi vzťahujúcimi sa prevažne na nehnuteľné pamiatky, pamiatkové zóny či vývoj miest. Najviac inventárnych jednotiek pochádza z pera Pamiatkového ústavu a jeho predchodcov. Ako sme už povedali, ide najmä o textové a fotografické dokumenty ako pamiatkové prieskumy, výskumy, inventarizácie objektov, zámery obnovy pamiatok, programy a zámery pamiatkových úprav, návrhy na vyhlásenie kultúrnych pamiatok, pamiatkových zón či ochranných pásiem, ďalej odborné metodiky a smernice, ako aj prieskumy a zámery ochrany pamiatok Štátnych reštaurátorských ateliérov.

Zbierku projektov a plánov označenú ako „A“, tvoria zamerania starého stavu, prvostupňová, druhostupňová a tretostupňová dokumentácia, úvodné a technické projekty k historickým objektom. Tieto dokumenty pochádzajú z pera Krajského projektového ústavu pre výstavbu miest a dedín, neskôr premenovaného na Stavoprojekt a svojím dielom prispel aj Štátny ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů. Pri Stavoprojekte musíme uviesť aj meno Ing. arch. Ferdinanda Milučkého, ktorý sa podieľal na štúdiu obnovy blokov v MPR a meštianskych domov v Bratislave. Ďalšiu časť zbierky tvoria dokumenty slovenských pamiatkových orgánov, statické prieskumy a posudky českého podniku Geologický průzkum, projektové dokumentácie z Projektového ústavu kultúry a v neposlednom rade grafické dokumentácie k reštaurovaniu meštianskych objektov v Banskej Štiavnici z pera Štátnych reštaurátorských ateliérov a grafická dokumentácia k reštaurovaniu historických objektov z oddelenia grafickej dokumentácie Pamiatkového ústavu. (Obr. 2)

Zbierka reštaurátorských dokumentácií, teda „R“, obsahuje textové, obrazové a grafické materiály vzťahujúce sa na reštaurovanie nehnuteľných i hnutelných kultúrnych pamiatok, a to predovšetkým zbierkových predmetov múzeí, galérií a vnútorného zariadenia sakrálnych stavieb

Obr. 3. Vodný mlyn v Jelke.

Zdroj: Archív PÚ SR, Zbierka negatívov, sign. N 200846.

Obr. 4. Vodný mlyn v Pobedime.

Zdroj: Archív PÚ SR, Zbierka negatívov, sign. N 145994.

Obr. 5. Siedmy mlyn v Mlynskej doline v Bratislave.
Zdroj: Archív PÚ SR, Zbierka veľkých diapozitívov, sign. D 5652.

Obr. 6. Veterný mlyn v Holíči.
Zdroj: Archív PÚ SR, Zbierka veľkých diapozitívov, sign. D 9522.

na Slovensku. Ide predovšetkým o zámery a zásady na reštaurovanie, zámery obnovy, pamiatkové a reštaurátorské zámery na reštaurovanie, návrhy na reštaurovanie, prípravné reštaurátorské dokumentácie, správy o reštaurátorskom prieskume, zisťovacie a sondážne reštaurátorské prieskumy, odborné posudky stavu pamiatok, dokumentácie o vykonaní reštaurátorských prác, protokoly o reštaurovaní, správy o priebehu reštaurovania, záverečné správy z reštaurovania, fotodokumentácie reštaurátorských akcií, grafické dokumentácie, zamerania, fyzikálno-chemické prieskumy a rozbory.

Zbierka negatívov vedená pod skratkou „N“ vznikla v 60. rokoch 20. storočia. K jej vzniku viedla nutnosť spracovať množstvo negatívov, ktoré boli vytvorené počas prác na súpise kultúrnych pamiatok. Obsahuje negatívy z obdobia od roku 1919 až do súčasnosti. Do roku 2000 sa evidovali iba negatívy fotografův, no vzhľadom na zaradenie revízie Ústredného zoznamu pamiatkového fondu do plánu hlavných úloh sa do archívu začali posielat' a v zbierke negatívov evidovať aj negatívy odborných pracovníkov z krajských pracovísk. (Obr. 3, 4)

Zbierka malých diapozitívov, teda „MD“, a zbierka diapozitívov „D“ sú vzácnym svedectvom dokumentujúcim činnosť pamiatko-

vého ústavu, pamiatkové objekty či jednotlivé pamiatkové akcie. (Obr. 5, 6)

Zbierka pohľadníc obsahuje takmer 15 000 kusov farebných a čiernobielych pohľadníc. Vznikla po roku 1919 v čase existencie Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok. Neskôr bola rozšírená vlastnou zberateľskou a akvizičnou činnosťou pracovníkov Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku.

V neposlednom rade treba spomenúť zbierku digitálnych fotografií, ktorá je v súčasnosti najmladšou zbierkou v Archíve PÚ SR. Založená bola v roku 2004, hoci prvé digitálne zábery

pochádzajú z roku 2002. V súčasnosti archív disponuje viac ako 600 CD či DVD nosičmi s digitálnymi fotografiami kultúrnych pamiatok.

Knižnica Archívu Pamiatkového úradu spracovala rozsiahlu rešerš v počte 96 bibliografických záznamov. Pri spracovaní rešerše sme ako zdroje použili nielen KIS DAWINCI, ale aj iné verejne prístupné online katalógy slovenských knižníc.

Záznamy sme rozdelili do dvoch skupín. V prvej časti sa nachádzajú tie, ktoré sa zaoberajú mlynmi na území Bratislavy a okolia v počte 13 záznamov. Do druhej časti sme zaradili záznamy o mlynoch v rámci celého Slovenska – 83 záznamov.

Bibliografické záznamy vyselektované z iných online katalógov sme postupne vyhľadávali v KIS DAWINCI PÚ SR s cieľom zistiť, či sa niektoré z nich nachádzajú aj v našom knižničnom fonde. Záznamy, ktoré sme našli, sme označili príslušnou signatúrou a lokáciou v našom fonde, aby bolo možné ihneď v prípade záujmu danú publikáciu vyhľadať a doručiť záujemcovi. Vypracovaná rešerš obsahovala rôzne typy dokumentov, ako sú monografie, zborníky, články z odborných časopisov v časovom rozsahu od roku 1926 po súčasnosť, t. j. rešerš zahŕňa aj záznamy z obdobia prvej ČSR. Z 13 záznamov z prvej časti rešerše sa v našom fonde nachádza 8 publikácií. Z druhej časti z 83 bibliografických záznamov sa v knižnici nachádza 25 publikácií.

Na ilustráciu uvádzame nižšie v tabuľke podrobnejší rozpis počtu bibliografických záznamov rozdelených podľa typu dokumentov. (Tab. 3)

Typ dokumentu/zdroja	Počet záznamov
Monografie	30
Zborníky	6
Články z časopisov	48
Články zo zborníkov	12
Spolu	96

Tab. 3. Prehľad počtu bibliografických záznamov rozdelených podľa typu dokumentov na základe vypracovanej rešerše o mlynoch ku dňu 19. 11. 2021.

Archival and library sources for research on mills in the Archive of the Monuments Board of the Slovak Republic

Jana Tomovičová – Juliana Reichardtová

Having adequate sources is essential for research of any monument, including mills. The initial opportunity for research is provided by archives and libraries. Archival documents are a valuable source of information of various kinds, whether they are written records, maps, photographic materials or digital documents. The Archive of the Monuments Board of the Slovak Republic, as a specialized public archive focused on the protection of monuments, offers a range of sources for research on mills registered as monuments. Materials kept in the Archive of the Monuments Board, both written and graphic, are divided and stored in the respective archive fonds and archive collections. The Archive of the Monuments Board of the Slovak Republic is the first archive in Slovakia offering the possibility of online research. Another important source of information represents the Library of the Monuments Board of the Slovak Republic, which offers monographs, conference proceedings, and various professional articles.

The documents in the archive concern registered monuments or historic sites and come from the production of the current Monuments Board's predecessors, but also from the pen of other authors. A prerequisite for the inclusion of documents in the Archive of the Monuments Board of the Slovak Republic is their direct connection with the protection of monuments. When searching for archival documents concerning mills (search by object), a total of 670 items in 16 fonds and collections would be found. Search for documents concerning mills by content, would result in total of 228 inventory items found in 20 fonds and collections. When preparing materials for the conference, a research on the topic "Mills in Slovakia" was conducted also in the Library of the Monuments Board with the output of 96 bibliographic records.

Rešerš: Mlyny, Mlynská dolina, technické pamiatky

PhDr. Juliana REICHARDTOVÁ

Mgr. Katarína JESENSKÁ

A. Bratislava a okolie

1. **Bratislavské vodné mlyny** / -FT- In: Bratislava. – Roč. 10, č. 2 (1983), s. 64. *technické pamiatky, vodné mlyny, Bratislava*
2. **Čo skrýva Mlynská dolina** / Zdeněk Farkaš, Beata Egyházy-Jurovská. In: Krásy Slovenska. – Roč. 62, č. 11 (1985), s. 8-11. *Mlynská dolina, archeologické nálezy, Bratislava*
Sign. 23916
3. **Industriálne a technické pamiatky a areály v Bratislavskej župe** : zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2015. Bratislava : Bratislavský samosprávny kraj, 2015. – 146 s. *technické pamiatky, Bratislavský samosprávny kraj*
Sign. 32942
4. **Klepáč – ôsmy mlyn na Vydrici** / Martina Trnkusová. In: Eurostav. – Roč. 14, č. 12 (2008), s. 66-68. *mlyny, Klepáč, Železná studnička, Bratislava*
5. **Mlyny a bratislavská Mlynská dolina** / Pavla Rosová. In: Život. – Roč. 28, č. 27 (29. 6. 1978), s. 28-29. *mlyny, mlynárstvo, Bratislava*
6. **Pamiatky a príroda Bratislavy** : odborný a informačný spravodajca Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti v Bratislave za rok 1974. Bratislava : Mestská správa pamiatkovej starostlivosti, 1975. 70 s. *Bratislava, pamiatky, história, príroda, mlyny, potok, Vydrica, trojičný komplex na Žižkovej ulici, Dóm sv. Martina v Bratislave, Michalská veža, kultúrne pamiatky*
Sign. 30188
7. **Perla bratislavského lesoparku (bola Horná Mlynská dolina do jari 1984)** / Mikuláš Huba. In: Krásy Slovenska. – Roč. 61, č. 7 (1984), s. 12-15. *lesoparky, Horná Mlynská dolina, Bratislava*
Sign. 23415
8. **Priemyselná Bratislava** / Viera Obuchová. Bratislava : Vydavateľstvo PT, 2009. 311 s. *priemysel, priemyselné objekty, fotografie, architektúra, dejiny Bratislavy, čiernobiele fotografie, fabriky*
Sign. 30623
9. **Stein a Ludwigov mlyn** : industriál očami odborníkov/pamätníkov : katalóg k výstave : 10. II. – 22. II. 2015. Bratislava : Slovenská technická univerzita v Bratislave, 2015. 57 s. *priemyselná architektúra, pivovary, mlyny, architektonické pamiatky, rekonštrukcia stavieb, architektonické projekty, priemyselné stavby, Steinov pivovar, Bratislava, Ludwigov mlyn, priemyselné pamiatky*

10. **Technické pamiatky** : zbierky, výskum a nové využitie. 1 CD. / Alena Bartlová a kol., zostavila: Tereza Bartošiková. Bratislava : Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2018.
technické pamiatky
Sign. 33755
11. **Technické pamiatky Bratislavy** : zborník Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave. 8. Bratislava : Príroda, 1985. 300 s.
Bratislava, technické pamiatky
Sign. 23652
12. **Technické pamiatky v Mlynskej doline alebo mlyny na potoku Vydrica** / Viera Obuchová. In: Bratislava. Zväzok XVII : spisy Mestského múzea v Bratislave. Bratislava : Mestské múzeum, 2005, s. 45-64.
kultúrne pamiatky, technické pamiatky, mlyny, Mlynská dolina, Karlova Ves, Vydrica
13. **Železná studnička** / Karl Benyovszky. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT Mestské múzeum, 2005. 95 s.
balneológia, Železná studnička, Bratislava, Mlynská dolina, lesoparky, história, Prešporok, dejiny Bratislavy
Sign 28806
16. **Dreveným skvostom na kráse neuberá** : vodné mlyny na Malom Dunaji majú i v jeseni svoje čaro / Pavol Machovič. In: Pravda. – Roč. XIX, č. 238 (15. 10. 2009). [Príl.] Ku káve. – s. 30-32.
kultúrne pamiatky, vodné mlyny, Tomášikovo, Galanta, Malý Dunaj
17. **Habánsky mlyn v Sobotišti**. In: Krásy Slovenska. – Roč. LXXXV, č. 3-4 (2008), s. 34.
mlyny, habánsky mlyn, historické pamiatky, Sobotište
Sign. 30715
18. **História pozitavských mlynov** : vandrovka po vodných mlynoch na Žitave a jej prítokoch / Jozef Trubín. Vráble : FONTIS – občianske združenie, 2016. 380 s.
vodné mlyny, mlynárstvo, Žitava
19. **Historické mlyny a mlynské zariadenie** : ich prezentácia v múzeách v prírode / Iveta Zuskinová. Pribylina : Únia múzeí v prírode, 2006. 99 s.
Mlyny, etnografia, Slovensko, zborník
20. **Historické sabinovské mlyny** / Štefan Staviarsky. In: Prešovský večerník. – Roč. XXIII, č. 5358 (8. februára 2012), s. 10.
mlyny, Sabinov, dejiny
21. **Historický vývoj mlynov na Slovensku a ich prezentácia v múzeách v prírode** / Ladislav Mlynka. In: Historické mlyny a mlynské zariadenia : ich prezentácia v múzeách v prírode. Pribylina : Únia múzeí v prírode, 2006, s. 70-78.
mlyny, historické mlyny, technické pamiatky, mlynské zariadenia, múzeá v prírode
14. **10 rokov výroby mlynských výrobkov** / [autori: Ján Gubek, Kamil Cejpek, Eva Beňová]. Rožňava : Otoprint, 2003. 52 s.
mlynárstvo, dejiny, mlyny, Moldava nad Bodvou
15. **Dejiny ružomberského mlyna na papier** / Vojtech Decker. Martin : Slovenská národná knižnica, 1954. 41 s.
mlyny na papier, Ružomberok, príručka
Sign. 5782
22. **Chátrajúci mlyn vo Veľkom Šariši bol kedysi najväčší na Slovensku** / Patrik Derfiňák. In: Prešovský denník Korzár. – Roč. 6, č. 9, 13. 1. 2004, s. 7.
mlyny, dejiny, Veľký Šariš

B. Slovensko

23. **Jediný veterný mlyn na Slovensku.** In: Záhorský. – Roč. LVI, č. 14 (2015), s. 10. *mlyny, veterné mlyny, historické mlyny, technické pamiatky*
24. **Jelka – Joka :** vodný kolový mlyn / Á. Szénássy. Komárno : KT, 2002. 16 s. *kolové vodné mlyny, technické pamiatky, Jelka*
25. **Jediný na Slovensku (a predsa od macochy) ?** / Jozef Dunajovec. In: Slovensko. – Roč. 12, č. 5 (1988), s. 20-21. *technické pamiatky, mlyny veterné*
26. **Kapitoly zo staroveskej kroniky (8) :** mlyny a mlynári v Spišskej Starej Vsi / Eduard Pavlík. In: Starovešťan : spravodajca mesta Spišská Stará Ves. – Roč. 6, č. 29 (2012), s. 6. *mlynárstvo, mlynári, mestá, Spišská Stará Ves, Kežmarok*
27. **Keď brehy Váhu lemovali mlyny** / Katarína Jančovičová. In: Fraštacké noviny. – Roč. 2, č. 11 (2011), s. 14-15. *mlyny, vodné mlyny, Hlohovec, Váh*
28. **Kolo, kolo mlynské :** z histórie mlynárstva a mlynov v regióne Gemer – Malohont / Aláč, Ján – Bodorová, Oľga – Pulišová, Ľudmila. Hrachovo : Ozveny, 2012. 95 s. *mlyny, mlynárstvo, dejiny, regionálni autori*
29. **Konzervácia vodného mlyna v Bohuniciach** / Milan Merčák. In: Zborník Tekovského múzea v Leviciach 1. Bratislava : Príroda, 1992, s. 105-109. *vodné mlyny, Bohunice*
Sign. 29660
30. **Králikov mlyn v Nemšovej :** projekt a realizácia obnovy / Jana Králiková. In: Pamiatky a múzeá: revue pre kultúrne dedičstvo. – Roč. 69, č. 4 (2020), s. 44-47. *Nemšová, vodné mlyny, Králikov mlyn, technické pamiatky, projekty, obnova*
Sign. 34381
31. **Kráľová nad Váhom :** obec vodných mlynárov. Komárno : VKT, 1998. *vlastiveda, obce, Kráľová nad Váhom, pamiatky, osobnosti, vodné mlyny*
32. **K trojici mlynov na Malom Dunaji** / Daniel Kollár. In: Krásy Slovenska. – Roč. 98, č. 1-2 (2021), s. 58-59. *technické pamiatky, vodné mlyny, Malý Dunaj, Žitný ostrov, Trnavský samosprávny kraj*
33. **Kvačianska dolina :** zázrak na pokračovanie sa koná už 40 rokov / Martin Petráš. In: Krásy Slovenska. – Roč. 97, č. 9-10 (2020), s. 62-67. *Kvačianska dolina, technické pamiatky, vodné mlyny, dejiny, obnova*
Sign. 34422
34. **K vodnému mlynu v Jelke** / Daniel Kollár. In: Krásy Slovenska. – Roč. 98, č. 1-2 (2021), s. 60-61. *technické pamiatky, mlyny, Jelka, vodný kolový mlyn*
35. **Leben mit der Donau :** Schiffmühlen von Wien bis Bratislava. Wien : Böhlau, 2011. 152 s. *mlynárstvo, priemysel, vodné mlyny, lodné mlyny, mlynári*
36. **Lodné mlyny na západnom Slovensku.** Bratislava : [s. n.], 2016. 49 s. *západné Slovensko, mlyny, technické pamiatky*
37. **Mlyny** / Jozef Dunajovec, Ján Najšel, Stanislav Barčák. In: Slovensko, Roč. 10, č. 5 (1986), s. 19-21. *vodné mlyny, technické pamiatky*
38. **Mlyny** / Ladislav Mlynka, Ján Lacika. In: Krásy Slovenska. – Roč. 85, č. 3-4 (2008), s. 32-43. *ľudové technické pamiatky, kultúrne pamiatky, mlyny, Slovensko*
Sign. 30715

39. **Mlyny a ich rozšírenie** / G. J. Kočíš. In: Lúč – Východoslovenské noviny (spoločné vydanie od 1. 3. 1996). – Roč. 6, č. 239, 17. 10. 1997, s. 9.
mlyny, dejiny, Bardejov, Východné Slovensko
40. **Mlyny a mlynári** / In: Šaľa. – Roč. VIII, č. november (2007), s. 23.
mlyny, mlynári, dejiny, Šaľa
41. **Mlyny, čo mleli príbehy** / Ján Greš. In: Slovenka. – Roč. 58, č. 36 (2005), s. [32, 33].
vodné mlyny, technické pamiatky, Kvačianska dolina
42. **Mlyny na historických pohľadniciach** / Alexander Urminský. In: Historická revue. – Roč. XV, č. 7-8 (2004), s. 3.
mlyny, historické pohľadnice
43. **Mlyny Novohradu** : (topografia) / Jozef Drenko. Lučenec : Novohradské osvetové stredisko, 2013. 92 s.
mlyny, mlynárstvo, dejiny, topografia, Novohrad
44. **Mlyny v Horných Orešanoch** / Michal Sloboda. In: Hornoorešiansky posol. – Roč. III, č. 1 (2002), s. 6.
mlyny, vodné mlyny, dejiny, Horné Orešany
45. **Mlyny a mlynárske remeslo** : zborník príspevkov z celoslovenského odborného seminára konaného v dňoch 10. – 12. októbra 2006 vo Vlastivednom múzeu v Galante. Galanta : Vlastivedné múzeum, 2006. 160 s.
mlyny, mlynárstvo
Sign. 30412
46. **Mlyny a mlynské zariadenia plánované v Múzeu slovenskej dediny** / Katarína Molnárová. In: Historické mlyny a mlynské zariadenia : ich prezentácia v múzeách v prírode. Pribylina : Únia múzeí v prírode na Slovensku, 2006, s. 63-66.
- mlyny, historické mlyny, technické pamiatky, múzejné expozície, projekty, Múzeum slovenskej dediny, Martin*
47. **Mlyny ako kuriozity – pozoruhodné technické pamiatky na Slovensku** / Ladislav Mlynka. In: Slovensko. – Roč. 27, č. 1-2 (2005), s. 34-36.
vodné mlyny, dejiny, Slovensko
48. **Mlyny a mlynári na panstve Ostrý Kameň do konca 19. storočia** / Mária Kršková. In: Záhorie. – Roč. 19, č. 4 (2010), s. 9-13.
mlyny, mlynári, panstvá, Ostrý Kameň, Buková, Borský Peter, Lakšárska Nová Ves, Moravský Svätý Ján
Sign. 33538
49. **Mlyn Veľké Teriakovce**. Hrachovo : Občianske združenie OZVENY, 2010. Nestr.
mlynárstvo, mlyny, poľnohospodárstvo, ľudové remeslá
50. **Mlyny na Striebornici** : pamiatky pre budúcnosť / Jozef Radošinský. [s. l.] : OZ Marhát, 2009. 22 s.
mlyny, mlynárstvo, architektonické pamiatky
51. **Mlyn z 19. storočia v Novej Bystrici** / Rudolf Bednárík. In: Slovenský národopis : časopis Slovenskej akadémie vied. – Roč. 14, č. 1 (1966), s. 162-167.
mlyny, Nová Bystrica
Sign. 17400
52. **Mlynárska usadlosť rodiny Šteckovej v Múzeu liptovskej dediny v Pribyline** / Iveta Zuskinová. In: Historické mlyny a mlynské zariadenia : ich prezentácia v múzeách v prírode. Pribylina : Únia múzeí v prírode na Slovensku, 2006, s. 57-62.
mlyny, historické mlyny, vodné mlyny, technické pamiatky, Pribylina, Liptov, múzeá v prírode

53. **Mlynárske trestné právo v stredoveku** : separát / Václav Vlk. Piešťany : Grafia, 2 s. *mlynárstvo, dejiny, právo, stredovek*
Sign. 1280
54. **Mlynárstvo a mlynári na Belanke – Nitrici v 20. storočí** / Rudolf Ďuriš. Bratislava : Eko-konzult, 2011. 62 s. *mlyny, mlynárstvo, Nitrica*
55. **Mlynári boli statní chlapi** : (boli časy boli, keď tie mlyny mleli) / Alexander Urminský. Piešťany : Balneologické múzeum, 2017. 80 s. *mlynárstvo, mlynári, mlyny*
56. **Mlýny v republice Československé činné ve výrobních obdobích od 1/7. 1926 do 30/6 1927**. Praha : SÚS, 1931. 240 s. *Československo, mlyny, dejiny*
57. **Mlýny v republice Československé činné ve výrobním období od 1/7. 1923 do 30/6.1924**. Praha : SÚS, 1926. 73 s. *Československo, mlyny, dejiny*
58. **Mlýny v republice Československé, činné ve výrobním období od 1./VII. 1924 do 30./VI. 1925** : Výroba. Praha : Státní úřad statistický : Bursík a Kohout [distribútor], 1929. 78 s. *Československo, mlyny, dejiny*
59. **Mlýny v republice československé činné ve výrobním období od 1. 7. 1931 do 30. 6. 1932**. Edícia Československá statistika, řada 12 zemědělství, svazek 97, sešit 20. Praha : Státní úřad statistický, 1933. 100 s. *Československo, mlyny, dejiny*
60. **Mlynársky rod Mandelíkovcov** : Mlyn a strojárň v Čároch / Peter Brezina. In: Záhorie : náučno-popularizačný časopis venovaný dejinám, tradíciám, prírode a kultúre Záhoria. – Roč. 29, č. 6 (2020), s. 10-17.
61. **Mlynský a pekárenský priemysel na Slovensku** / Ladislav Kozel. Bratislava : Obzor, 1984. 126 s. *mlyny, pekárne, mlynský a pekárenský priemysel*
Sign. 34451
62. **Mlyn „Dolných Králikových“ v Nemšovej z pohľadu pamiatkara** / Jozef Múdry. In: Pamiatky a múzeá : Revue pre kultúrne dedičstvo. – Roč. 69, č. 4 (2020), s. 39-43. *Nemšová, mlyny, mlyn „Dolných Králikových“, stavebnohistorický vývoj, rekonštrukcia, technické pamiatky*
Sign. 34381
63. **Na vode** : Slovensko sa môže pochváliť jedinečnými mlynmi, ktoré nikde inde nenájdete / Martin Domček, Mária Candráková. In: Plus 7 dní. – Roč. XVIII, č. 45 (2008), s. 78-81. *mlyny, vodné mlyny, kolové mlyny, lodné mlyny, Schaubmarov mlyn, Pezinok, Oblazy, Jelka, Tomášikovo, Kolárovo*
64. **Najstaršie vodné mlyny na Slovensku (do konca 13. storočia)** / J. Hanušin. In: Historický časopis. – Roč. 28, č. 4 (1980), s. 602. *vodné mlyny*
Sign. 22040
65. **Najviac na juhu a na Spiši** : mlyny a mlynári v stredoveku / Ladislav Mlynka. In: Národný kalendár 1999. – Martin : Matica slovenská, 1988, s. 36-38. *mlyny, mlynári, stredovek, Spiš*
66. **Pod Tatrami funguje unikátny vodný mlyn** / Rastislav Ovšonka. In: Podtatranské noviny. – Roč. LVII, č. 45 (2017), s. 1-2. *vodné mlyny, Štrba, Poprad*

67. **Podunajsko** : vodné mlyny na Malom Dunaji / Daniel Kollár, Mária Bizubová. In: Krásy Slovenska. – Roč. 81, č. 7-8 (2004), s. 22-23.
mlyny, regióny, Podunajsko
Sign. 29535
68. **Predstihli svoju dobu** : vodné mlyny na Slovensku / Jana Krivošová. In: Elektrón. – Roč. 15, č. 4 (1987), s. 27-28.
technické pamiatky, vodné mlyny
69. **Prierez mlynárstvom v Chtelnici v rokoch 1423 – 1952.** / Marián Bocán. In: Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 23 : Zborník prednášok zo seminára konaného dňa 12. 12. 2019. Trnava : Krajský pamiatkový úrad Trnava pod záštitou Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, 2020, s. 51-58. http://www.pamiatky.sk/Content/Data/File/ARCHIV/PamiatkyTrnavy_23_zbornik.pdf.
Chtelnica, mlyny, mlynárstvo, dejiny
70. **Retrospektíva – 100 rokov mlyna v Pohronskom Ruskove** / Ladislav Vincze, Peter Močko. – [s. l.] : AGRIPA, 2012. 120 s.
Pohronský Ruskov, mlyny, dejiny, technické pamiatky
Sign. 31622
71. **Revitalizácia Kamenného mlyna** / Michal Hučko. In: Stupava : Club Abbellimento, 2006, s. 32-33.
vodné mlyny, historické mlyny, rekonštrukcie, Kamenný mlyn
72. **Staroturianske mlyny a mlynári : 1550 – 1950** / Milan J. Ježo. [Stará Turá : Mestský úrad], 2011. 102 s.
mlynári, mlynárstvo, dejiny, Stará Turá
73. **Suché a veterné mlyny v minulosti Slovenska** / František Sedlák. In: Vlastivedný časopis : časopis pre vlastivednú prácu, kultúrnu históriu, pamiatky a múzeá. – Roč. 15, č. 2 (1966), s. 49-57.
Slovensko, dejiny, mlyny, veterné mlyny, technické pamiatky
Sign. 16632
74. **Sympóziu Mlyny a mlynárstvo v regiónoch Slovenska** / Ladislav Mlynka. In: Múzeum. – Roč. LIV, č. 1 (2008), s. 53.
mlyny, mlynárstvo, vodné mlyny, regionálny výskum, Vráble
Sign. 30722
75. **Technické objekty v areáli vodných stavieb v Múzeu liptovskej dediny v Pribyline** / Iveta Zuskinová. In: Medzinárodná konferencia prírodovedných pracovníkov múzeí a pracovníkov múzeí v prírode. Zborník referátov. Liptovský Mikuláš : Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva, 2008, s. 31-34.
technické pamiatky, vodné mlyny, Múzeum liptovskej dediny Pribylina
76. **Telgártsky vodný mlyn** : spomienky / Anastázia Kováčová. [Telgárt] : [Anastázia Kováčová], 2018. 71 s.
vodné mlyny, vidiek, spomienky, Telgárt
77. **Tomášikovo** : kolový mlyn / [József Gágyor]. Komárno : KT, 2002. 16 s.
vodné kolové mlyny, strojárstvo, Tomášikovo
78. **Turčianske kamenné mlyny** : urobili zo „zastaranej“ technológie modernú / Ľudmila Lipianska. In: Slovenský profit. – Roč. 2, č. 39 (1994), s. 7.
Turieč, mlyny, kamenné mlyny
79. **Valcový mlyn v Zohore** / Mária Zacharová. In: Záhorie : náučno-popularizačný časopis venovaný dejinám, tradíciám, prírode a kultúre Záhoria. – Roč. 30, č. 2 (2021), s. 21-27.
Záhorie, Zohor, mlyny, mlynárstvo, dejiny, valcový mlyn

80. **Včasné cirkevné vodné mlyny v Karpatskej kotline** / Tamás Vajda. In: *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia*. VI/2007. – Bratislava : AEPRESS, 2007, s. 185-204. *vodné mlyny, cirkevné mlyny, stredovek, cirkevné hospodárstvo* Sign. 29654
81. **Vodné mlyny – krása a um na vode** / Jana Martinková. In: *Katolícke noviny*. – Roč. 126, č. 38 (2011), s. 12-13. *vodné mlyny, technické pamiatky, kultúrne pamiatky, kolový mlyn, Tomášikovo, Jelka, Galanta, Bohunice, Kolárovo, Oblazy – Kvačianska dolina, Jahodné*
82. **Vodné mlyny v Gemeri – Malohonte v súčasnosti** / Ján Aláč, Ľudmila Pulišová. In: *Pamiatky a múzeá : revue pre kultúrne dedičstvo*. – Roč. 61, č. 4 (2012), s. 57-61. *mlyny, Gemer-Malohont* Sign. 33231
83. **Vodné mlyny na Slovensku** / Jana Krivošová. In: *Pamiatky príroda*. – Roč. 30, č. 2 (1985), s. 13-17. *technické pamiatky, vodné mlyny, Slovensko* Sign. 23928
84. **Vodné mlyny v Kysuciach** / Milan Kiripolský. In: *Stredné Slovensko 7. Spoločenské vedy*. Martin : Osveta, 1988, s. 361-383. *technické pamiatky, vodné mlyny, Kysuce* Sign. 27546
85. **Vodné mlyny v dedinách v roku 1618** / A. Kaputa. In: *Dukla*. – Roč. 13, č. 7 (2003), s. 13. *vodné mlyny, urbáre, Svidník, Makovica*
86. **Vodné mlyny na Váhu**. In: *Most*. – Roč. X, č. 6 (2007), s. 12. *mlyny, vodné mlyny, Sereď, Váh*
87. **Vodné mlyny na Malom Dunaji** / Izabela Danterová. In: *Pamiatky a múzeá*, č. 4 (2000), s. 20-23. *vodné kolové mlyny, Tomášikovo, Jelka, Malý Dunaj* Sign. 28188
88. **Vodné mlyny na Malom Dunaji** / Danica Augustíniiová. In: *Krásky Slovenska*. – Roč. 81, č. 7-8 (2004), s. 22-23. *vodné mlyny, Malý Dunaj* Sign. 29535
89. **Vodný mlyn v Bohuniciach** : skalné obydlia v Brhlovciach / zostavil a autor textu: Adam Uhnák. Levice : Tekovské múzeum v Leviciach, 2019. 23 s. *vodné mlyny, skalné obydlia, technické pamiatky, kultúrne pamiatky, ľudová architektúra, regionálne dejiny, Bohunice*
90. **Vodný mlyn v národopisnej expozícii v prírode v Starej Ľubovni** / Monika Pavelčíková. In: *Historické mlyny a mlynské zariadenia : Ich prezentácia v múzeách v prírode*. Pribylina : Únia múzeí v prírode na Slovensku, 2006, s. 53-56. *mlyny, historické mlyny, technické pamiatky, mlynské zariadenia, múzeá v prírode, Stará Ľubovňa*
91. **Vodný kolesový mlyn v Cajle** / Ladislav Mlynka. In: *Pamiatky a múzeá*. – Roč. 58, č. 3 (2009), s. 28-29. *mlyny, vodné kolesové mlyny, Pezinok, Cajla* Sign. 33222
92. **Vízimalmok a Kárpát-medencében** / József Kovács. Budapest : Romanika Kiadó, 2012. 311 s. *vodné mlyny, miestne názvy, zoznamy*
93. **Výrobné a technické objekty v ľudovom staviteľstve** / Jozef Ušák. Bratislava : Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti, 1988. 111 s.

*technické stavby, roľnícke prostredie,
veterné mlyny, spracovanie železa,
hrnčiarska výroba, etnológia, tradície,
dejiny*

94. **Zamúčené histórie** : Rudolf Kulich
o mlynoch a mlynároch / Rudolf Kulich.
Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2002.
189 s.
mlyny, mlynári
Sign. 28141

95. **Zaniknuté vodné mlyny v obci Buková** /
Mária Zacharová. In: Pamiatky a múzeá :
Revue pre kultúrne dedičstvo. – Roč. 70,
č. 2 (2021), s. 34-40.

Buková, obce, dejiny, mlynárstvo, mlyny

96. **Zborovské mlyny** / Štefan Hanuščin.
In: Bardejovské novosti. – Roč. 26, č. 16
(2015), s. 4.

Zborov, mlyny, okres Bardejov